

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
Харківська національна академія міського господарства

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ
ГОСПОДАРСЬКО - ФІНАНСОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
ПІДПРИЄМСТВА

За загальною редакцією В. І. Торкатюка

МОНОГРАФІЯ

Харків
ХНАМГ
2011

УДК 346.7:336.012.23
ББК 67.402+65.291.9
П68

Автори:

Торкатюк Володимир Іванович, доктор технічних наук, професор;
Стадник Григорій Васильович, кандидат економічних наук, професор;
Шутенко Андрій Леонідович, кандидат економічних наук, доцент;
Килимник Інна Ігорівна, кандидат юридичних наук, доцент;
Харитонов Олексій Вікторович, кандидат юридичних наук, доцент;
Пан Микола Павлович, кандидат технічних наук, доцент;
Коненко Віталіна Володимирівна, асистент.

Рецензенти:

Тищенко О. М., доктор економічних наук, професор,
Науково-дослідний центр індустріальних проблем розвитку НАН України;
Ачкасов А. Є., доктор економічних наук, професор,
Харківська національна академія міського господарства;
Ковалевський Г. В., доктор економічних наук, професор,
Харківська національна академія міського господарства.

Рекомендовано до друку Вченою радою
Харківської національної академії міського господарства
(протокол № 10 від 24 червня 2011 р.)

П68 Правове регулювання господарсько-фінансової діяльності
підприємства: монографія / В. І. Торкатюк, Г. В. Стадник,
А. Л. Шутенко та ін.; за заг. ред. В. І. Торкатюка; Харк. нац. акад.
міськ. госп-ва. – Х.: ХНАМГ, 2011. – 346 с.

ISBN 978-966-695-216-8

У монографії розглядається підприємство як суб'єкт господарювання й господарських правовідносин. Досліджується основа господарювання підприємств, особливості правового регулювання фінансової діяльності, господарські зобов'язання у їхній діяльності, відповідальність підприємства за правопорушення. Аналізуються правові засади захисту прав підприємства і правові основи протидії протиправному поглинанню та захопленню підприємств. Висвітлено досягнення закордонних підприємств у цій сфері і їхня адаптація на підприємствах України на шляху трансформації України до ринкових відносин.

Монографія призначена викладачам, студентам та аспірантам економічних спеціальностей, а також керівникам підприємств, які працюють в умовах реальної ринкової економіки.

УДК 346.7:336.012.23
ББК 67.402+65.291.9

© Харківська національна академія
міського господарства,
В. І. Торкатюк, Г. В. Стадник,
А. Л. Шутенко, І. І. Килимник,
О. В. Харитонов, М. П. Пан,
В. В. Коненко, 2011

ISBN 978-966-695-216-8

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ПІДПРИЄМСТВО ЯК СУБ'ЄКТ ГОСПОДАРСЬКИХ ПРАВОВІДНОСИН. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ФОРМИ. ДЕРЖАВНА РЕЄСТРАЦІЯ, ПРИПИНЕННЯ ПІДПРИЄМСТВА	9
1.1. Поняття суб'єктів господарювання, їх класифікація	9
1.2. Загальна характеристика підприємства як суб'єкта господарювання	10
1.3. Установчі документи суб'єктів господарювання (підприємств), порядок їхнього створення та реєстрації	15
1.4. Управління підприємством (суб'єктом господарювання): система органів, порядок формування, компетенція	17
1.5. Правове регулювання реєстрації підприємства (органи реєстрації, процедура реєстрації)	19
1.6. Правове регулювання припинення діяльності підприємства. Загальна характеристика процедури відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом	26
РОЗДІЛ 2. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ КОРПОРАТИВНИХ ВІДНОСИН НА ПІДПРИЄМСТВІ	48
2.1. Поняття та види господарських товариств як одних з видів підприємств	48
2.2. Особливості правового статусу акціонерного товариства	54
2.3. Правовий статус товариства з обмеженою відповідальністю. Порівняльна характеристика правових (нормативно-правових) засад товариств із обмеженою та додатковою відповідальністю	67
РОЗДІЛ 3. ІНШІ ОРГАНІЗАЦІЙНІ ФОРМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ ПІДПРИЄМСТВ	74
3.1. Поняття та різновиди державних і комунальних підприємств	74
3.2. Поняття кооперативу та його різновиди	81
3.3. Об'єднання підприємств: види, організаційно-правові форми	89
3.4. Асоційовані підприємства. Загальна характеристика холдингових компаній	94

РОЗДІЛ 4. МАЙНОВА ОСНОВА ГОСПОДАРЮВАННЯ	
ПІДПРИЄМСТВ	101
4.1. Правовий режим майна підприємств як суб'єктів господарювання	101
4.2. Право власності, право господарського відання, право оперативного управління, право оперативного використання майна як майнова основа господарювання підприємств	107
4.3. Джерела формування майна підприємств	110
РОЗДІЛ 5. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ФІНАНСОВОЇ	
ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ	118
5.1. Поняття фінансової діяльності підприємства та її правове регулювання. Фінансовий менеджмент на підприємстві	118
5.2. Основні напрямки державного регулювання фінансової діяльності підприємств	128
5.3. Правові засади регулювання сплати податків підприємствами. Загальна характеристика Податкового кодексу України	135
5.4. Правове регулювання розрахунково-касових, кредитних та інших операцій підприємства	144
5.5. Організаційні основи здійснення контролю за дотриманням фінансової дисципліни підприємствами	157
РОЗДІЛ 6. ГОСПОДАРСЬКІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ	
ПІДПРИЄМСТВ	168
6.1. Поняття господарського договору та його різновиди. Правові особливості договорів, що укладаються підприємствами	168
6.2. Умови, що складають зміст господарських договорів	175
6.3. Загальний порядок укладання господарських договорів та їхнього оформлення	179
РОЗДІЛ 7. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПІДПРИЄМСТВА ЗА	
ПРАВOPOPУШЕННЯ У СФЕРІ ГОСПОДАРЮВАННЯ	186
7.1. Поняття та принципи відповідальності підприємств у господарському праві	186
7.2. Форми й види господарсько-правової відповідальності підприємств	192
7.3. Поняття та види санкцій, що застосовуються до підприємств за господарським законодавством України	194

7.4. Відшкодування збитків підприємством (і підприємству)	208
7.5. Реалізація господарсько-правової відповідальності	216
РОЗДІЛ 8. ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАХИСТУ ПРАВ ПІДПРИЄМСТВ...	220
8.1. Правові основи захисту прав і інтересів підприємств та інших суб'єктів господарювання	220
8.2. Поняття захисту прав і законних інтересів підприємств: форми та способи захисту	224
8.3. Захист прав та інтересів підприємств у господарському суді	231
8.4. Захист прав і законних інтересів підприємств у третейських судах та Міжнародному комерційному арбітражі	241
8.5. Організаційно-правові основи діяльності юридичного відділу на підприємстві	258
РОЗДІЛ 9. ПРАВОВІ ОСНОВИ ПРОТИДІЇ ПРОТИПРАВНОМУ ПОГЛИНАННЮ ТА ЗАХОПЛЕННЮ ПІДПРИЄМСТВ ..	269
9.1. Теоретичні основи злиття та поглинання підприємств в умовах їхньої адаптації до ринкових відносин	269
9.2. Дослідження інструментів недружнього поглинання в Україні ...	316
9.3. Загальна правова характеристика рейдерства як незаконного способу захоплення підприємства. Його вплив на корпоративні відносини і діяльність державних органів	320
9.4. Основні передумови виникнення й існування рейдерства в Україні	324
9.5. Методика оцінки слабких сторін підприємства, що сприяють рейдерському захопленню	329
9.6. Загальна характеристика правових форм і способів захисту підприємства від протиправного поглинання та захоплення	335
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	340

ВСТУП

Час не стоїть на місці, і реалії сьогодення, зумовлені ринковою економікою, жорсткою конкуренцією та розвитком підприємництва, диктують нам усе виші вимоги до освітнього рівня учасників відносин у господарській сфері. Так, усе більша кількість людей іде у приватний бізнес, відкриває «власну справу» або займає посади, що вимагають ґрунтовних юридичних знань, умінь і практичних навичок у системі господарювання. Ситуація ускладнюється і постійно зростаючою кількістю юридичних осіб, виникнення яких спричиняє безліч взаємовідносин останніми у процесі здійснення господарсько-фінансової діяльності.

Розгляд будь-якої господарсько-фінансової діяльності суб'єктів господарювання демонструє її оригінальність. Вищезазначений факт обумовлений тим, що ця сфера регулюється кількома галузями права одночасно: господарською, цивільною, трудовою, адміністративною, фінансовою, податковою тощо. Відрізняються різноманіттям і відносини господарювання, тобто відносини, що виникають під час організації та здійснення господарської діяльності. У спрощеному варіанті їх можна диференціювати у вертикальному напрямку, коли один із учасників наділений компетенцією з владного управління іншим учасником цих відносин, а також у горизонтальному, за якого взаємні права й обов'язки мають здебільшого майновий характер, виникають на підставі договорів, унаслідок правопорушень та інших юридичних фактів.

Специфічною рисою господарсько-фінансової діяльності є також спрямованість останньої не лише на комерційно-націлені ланки (господарські товариства, основною метою яких, як ми знаємо, є отримання прибутків). Так, сьогодні невід'ємну частину господарських відносин складає некомерційний сектор, у якому підприємство займає домінуючу позицію. Це зумовлено його особливими економічними й

соціальними функціями в економічній системі: функціями товаровиробника, який задовольняє суспільні потреби у продукції, послугах. Саме правовому регулюванню господарсько-фінансової діяльності вказаного суб'єкта господарювання й присвячено цю монографію.

Насамперед варто зазначити, що здебільшого визначення «підприємство» є узагальнюючим, навіть, збірним поняттям, оскільки останнє включає, по-перше, тлумачення підприємства як суб'єктів господарського права стосовно всіх форм і видів власності в Україні (організаційні форми й види підприємств). По-друге, цей термін є загальногалузевим, що передбачає узагальнене визначення промислових (фабрики, заводи, шахти), будівельних, транспортних, сільськогосподарських, торгівельних та інших майнових комплексів як об'єктів права.

Звернення до сучасної наукової думки засвідчує той факт, що одні автори в дане визначення «підприємство» укладають, крім економічного, ще і юридичний критерій або лише юридичний. Прикладом юридичного критерію можна уважати визначення підприємства, наведене у ст. 62 Господарського кодексу України, згідно з яким підприємство – це самостійний суб'єкт господарювання, створений компетентним органом державної влади або органом місцевого самоврядування, або іншими суб'єктами для задоволення суспільних та особистих потреб шляхом системного здійснення виробничої, науково-дослідної, торговельної й іншої господарської діяльності. Інша точка зору передбачає розгляд підприємства як економічної категорії, обов'язковими ознаками якого не можуть таким чином вважатися ті чи інші правові якості, зокрема статус юридичної особи. Одна, визначення підприємства як економічної категорії не означає його тотожності об'єктові права – певному майновому комплексу. Діюче законодавство не містить посилань на те, що підприємство можна вважати об'єктом права, тобто сумою основних та

оборотних фондів.

Актуальність дослідження господарсько-фінансової діяльності підприємства зумовлюється також прикладами світової нормотворчої практики. Так, останнім часом закордоном деякі законодавчі приписи адресуються саме підприємствам, а не юридичним особам. У цьому контексті доречно згадати Закон про судові поновлення та судову ліквідацію підприємств у Франції. Крім того, систематизація законодавчих актів Європейської спільноти дає змогу побачити, що в більшості з документів фігурує саме підприємство у якості суб'єкта господарювання.

Таким чином, сподіваємося, що дана монографія, присвячена правовому регулюванню господарсько-фінансової діяльності підприємства, придасться як студентам усіх форм навчання, так і практикам, діяльність яких пов'язана з реаліями сучасного життя, у якому, на жаль, превалюють не тільки юридичні норми, але й «закони» ринкової конкуренції, рейдерства тощо.

РОЗДІЛ 1

ПІДПРИЄМСТВО ЯК СУБ'ЄКТ ГОСПОДАРСЬКИХ ПРАВОВІДНОСИН. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ФОРМИ. ДЕРЖАВНА РЕЄСТРАЦІЯ, ПРИПИНЕННЯ ПІДПРИЄМСТВА

1.1. Поняття суб'єктів господарювання, їх класифікація

Частина 1 ст. 55 Господарського кодексу України *суб'єкти господарювання* визначає як учасників господарських відносин, які здійснюють господарську діяльність, реалізуючи господарську компетенцію (сукупність господарських прав та обов'язків), мають відокремлене майно й несуть відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах цього майна, крім випадків, передбачених законодавством.

До суб'єктів господарювання відносяться:

1) господарські організації – юридичні особи, створені відповідно до Цивільного кодексу України, державні, комунальні та інші підприємства, створені відповідно до Господарського кодексу України, а також інші юридичні особи, які здійснюють господарську діяльність і зареєстровані в установленому законом порядку;

2) громадяни України, іноземці й особи без громадянства, які здійснюють господарську діяльність і зареєстровані відповідно до закону як підприємці.

Зазначимо, що суб'єкти господарювання реалізують свою господарську компетенцію на основі *права власності, права господарського відання, права оперативного управління* відповідно до визначення цієї компетенції в порядку, установленому діючим законодавством.

Суб'єкти господарювання мають право відкривати свої філії, представництва й інші відокремлені підрозділи без створення юридичної особи.

Правом власності є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за власною волею, незалежно від волі інших осіб.

Право господарського відання є речовим правом суб'єкта підприємництва, який володіє, користується й розпоряджається майном, закріпленим за ним власником (уповноваженим ним органом), із обмеженням правочинності розпорядження щодо окремих видів майна за згодою власника.

Правом оперативного управління визначається речове право суб'єкта господарювання, який володіє, користується й розпоряджається майном, закріпленим за ним власником (уповноваженим ним органом) для здійснення некомерційної господарської діяльності.

1.2. Загальна характеристика підприємства як суб'єкта господарювання

Частина 1 ст. 62 Господарського кодексу України визначає *підприємством* як самостійний суб'єкт господарювання, створений компетентним органом державної влади або органом місцевого самоврядування, або іншими суб'єктами для задоволення суспільних та особистих потреб шляхом системного здійснення виробничої, науково-дослідної, торговельної й іншої господарської діяльності в порядку, передбаченому Господарським кодексом України й іншими законами.

Підприємства можуть утворюватись як із метою здійснення підприємницької діяльності, так і некомерційної господарської діяльності. Підприємство, якщо законом не передбачено інше, діє на основі статуту.

Підприємство є юридичною особою, що має відокремлене майно, самостійний баланс, рахунки в банківських установах, печатку зі своїм найменуванням та ідентифікаційним кодом. Підприємство не має у своєму складі інших юридичних осіб.

Види та організаційні форми підприємств:

1. Залежно від форм власності, передбачених законом, в Україні можуть діяти підприємства таких видів:

– приватне підприємство, що діє на основі приватної власності громадян чи суб'єкта господарювання (юридичної особи);

- підприємство, що діє на основі колективної власності (підприємство колективної власності);
- комунальне підприємство, що діє на основі комунальної власності територіальної громади;
- державне підприємство, що діє на основі державної власності;
- підприємство, засноване на змішаній формі власності (на базі об'єднання майна різних форм власності).

В Україні можуть діяти також інші види підприємств, передбачені законом. Наприклад, у разі наявності в статутному капіталі підприємства не менше десяти відсотків іноземних інвестицій, то останнє визнається підприємством із іноземними інвестиціями. Підприємство, у статутному капіталі якого іноземна інвестиція становить сто відсотків, вважається іноземним підприємством.

2. Залежно від способу створення (заснування) і формування статутного капіталу в Україні діють підприємства унітарні та корпоративні.

Унітарне підприємство створюється одним засновником, який виділяє необхідне для цього майно, формує відповідно до закону статутний капітал, що не ділиться на частки (паї), утворює статут, розподіляє доходи (безпосередньо або через керівника, який ним призначається), керує підприємством і формує його трудовий колектив на засадах трудового найму, вирішує питання реорганізації та ліквідації підприємства. Унітарними є підприємства державні, комунальні, підприємства, засновані на власності об'єднання громадян, релігійної організації або на приватній власності засновника.

Корпоративне підприємство утворюється, як правило, двома або більше засновниками за їхнім спільним рішенням (договором), діє на основі об'єднання майна та/або підприємницької чи трудової діяльності засновників (учасників), їхнього спільного управління справами, на основі корпоративних прав, у тому числі через органи, що ними утворюються,

участі засновників (учасників) у розподілі доходів і ризиків підприємства. Корпоративними є кооперативні підприємства, підприємства, що утворюються як господарські товариства, а також інші підприємства, у тому числі засновані на приватній власності двох або більше осіб.

3. Залежно від кількості працюючих та обсягу валового доходу від реалізації продукції за рік, підприємства поділяються на малі, середні або великі.

До малих (незалежно від форми власності) належать підприємства, у яких середньооблікова кількість працюючих за звітний (фінансовий) рік не перевищує п'ятдесяти осіб, а обсяг валового доходу від реалізації продукції (робіт, послуг) за цей період не перевищує сімдесяти мільйонів гривень.

Великими підприємствами вважають ті, у яких середньооблікова кількість працюючих за звітний (фінансовий) рік перевищує двісті п'ятдесят осіб, а обсяг валового доходу від реалізації продукції (робіт, послуг) за рік перевищує суму сто мільйонів гривень.

Усі інші підприємства належать до *середніх*.

У разі існування економічної та/або організаційної залежності від іншого підприємства у формі участі, у статутному капіталі та/або управлінні, підприємство визнається дочірнім.

Організаційна структура підприємства може складатися з виробничих структурних підрозділів (виробництв, цехів, відділень, дільниць, бригад, бюро, лабораторій тощо), а також функціональних структурних підрозділів апарату управління (управлінь, відділів, бюро, служб тощо). Функції, права й обов'язки структурних підрозділів підприємства визначаються положеннями про них, затвердженими у визначеному статуті підприємства або іншими установчими документами порядку.

Підприємство має право створювати філії, представництва, відділення й інші відокремлені підрозділи, погоджуючи питання про розміщення останніх із відповідними органами місцевого самоврядування

в установленому законодавством порядку. Зазначимо, що такі відокремлені підрозділи не мають статусу юридичної особи й діють на основі затвердженого підприємством положення про них.

Стаття 67 Господарського кодексу України передбачає, що відносини підприємства з іншими підприємствами, організаціями, громадянами в усіх сферах господарської діяльності здійснюються на основі договорів. Підприємства вільні у виборі предмета договору, визначенні зобов'язань та інших умов господарських взаємовідносин, що не суперечать законодавству України. Підприємство має право самостійно реалізовувати всю продукцію на території України і за її межами, якщо інше не передбачено законом.

Державні підприємства, у тому числі господарські товариства (крім банків), у статутному фонді яких державі належить 50 і більше відсотків акцій (часток, паїв), залучають внутрішні довгострокові (більше одного року) і зовнішні кредити (позики), надають гарантії або виступають поручителями за такими зобов'язаннями за погодженням із Міністерством фінансів України, залучають внутрішні короткострокові (до одного року) кредити (позики), надають гарантії або виступають поручителями за такими зобов'язаннями за погодженням із органом виконавчої влади, який здійснює управління державною власністю. Порядок таких погоджень установлюється Кабінетом Міністрів України.

Підприємство самостійно здійснює зовнішньоекономічну діяльність, яка є частиною зовнішньоекономічної діяльності України і регулюється законами України й іншими прийнятими відповідно до них нормативно-правовими актами. Підприємство, що здійснює зовнішньоекономічну діяльність, може відкривати за межами України свої представництва, філії та виробничі підрозділи, які утримуються за кошти підприємства.

Соціальна діяльність підприємства регулюється ст. 69 Господарського кодексу України. Зокрема, поліпшення умов праці, життя і здоров'я, гарантії обов'язкового медичного страхування працівників

підприємства та їхніх сімей, а також інші питання соціального розвитку вирішуються трудовим колективом за участі власника або уповноваженого ним органу відповідно до законодавства, установчих документів підприємства, колективного договору.

Підприємство забезпечує підготовку кваліфікованих спеціалістів, їхнє економічне і професійне навчання як у власних, так і в інших навчальних закладах за відповідними угодами. Підприємство надає пільги відповідно до закону своїм працівникам, які навчаються без відриву від виробництва.

Пенсіонери й інваліди, які працювали до виходу на пенсію на підприємстві, нарівні з працівниками останнього користуються наявним медичним обслуговуванням, забезпечуються житлом, путівками в оздоровчі та профілактичні заклади й іншими соціальними послугами й пільгами, які передбачені статутом підприємства.

Власник та органи управління підприємства зобов'язані надавати належні і безпечні умови праці усім працівникам підприємства. Підприємство несе відповідальність в установленому законом порядку за шкоду, завдану здоров'ю та працездатності його працівників.

Підприємство зобов'язане створити сприятливі умови праці для жінок і неповнолітніх: забезпечувати роботою переважно в денний час; жінок, які мають малолітніх дітей, вагітних жінок переводити на легшу роботу з нешкідливими умовами праці, надавати їм пільги, передбачені законом. Підприємство зі шкідливими умовами праці створює окремі цехи, ділянки для надання жінкам, неповнолітнім та окремим категоріям працюючих більш легкої роботи.

Підприємство самостійно установлює для своїх працівників додаткові відпустки, скорочений робочий день та інші пільги, а також має право заохочувати працівників інших підприємств, установ, організацій, які його обслуговують.

Підприємство має право забезпечувати додатковою пенсією

(незалежно від розмірів державної пенсії) працівника, який став інвалідом на даному підприємстві унаслідок нещасного випадку або професійного захворювання.

У разі смерті працівника підприємства при виконанні ним службових обов'язків власник, підприємство добровільно чи за рішенням суду забезпечують сім'ю працівника допомогою відповідно до закону.

Підприємство з правом винаймання робочої сили забезпечує визначену законом кількість робочих місць для працевлаштування неповнолітніх, інвалідів та інших категорій громадян, які потребують соціального захисту. Відповідальність підприємства за невиконання даної вимоги встановлюється законом.

1.3. Установчі документи суб'єктів господарювання (підприємств), порядок їхнього створення та реєстрації

Відповідно до ст. 57 Господарського кодексу України *установчими документами суб'єкта господарювання є:*

- рішення про його створення або засновницький договір;
- статут (положення) суб'єкта господарювання.

В установчих документах повинні зазначатися найменування суб'єкта господарювання, мета і предмет господарської діяльності, склад і компетенція його органів управління, порядок ухвалення ними рішень, порядок формування майна, розподілу прибутків і збитків, умови реорганізації та ліквідації, якщо інше не передбачено законом.

У засновницькому договорі засновники зобов'язуються утворити суб'єкт господарювання, визначають порядок спільної діяльності щодо створення, умови передачі свого майна, порядок розподілу прибутків і збитків, управління діяльністю суб'єкта господарювання й участі в ньому засновників, порядок вибуття і входження нових засновників та інші умови діяльності суб'єкта господарювання, передбачені законом, а також порядок

його реорганізації та ліквідації відповідно до закону.

Статут суб'єкта господарювання має містити відомості про його найменування, мету і предмет діяльності, розмір і порядок створення статутного капіталу й інших фондів, порядок розподілу прибутків і збитків, про органи управління й контролю, їхню компетенцію, умови реорганізації та ліквідації суб'єкта господарювання, а також інші відомості, пов'язані з особливостями організаційної форми суб'єкта господарювання, передбачені законодавством. Статут може містити й інші відомості, які не суперечать законодавству.

Положенням визначається господарська компетенція органів державної влади, органів місцевого самоврядування чи інших суб'єктів у випадках, визначених законом.

Статут (положення) затверджується власником майна (засновником) суб'єкта господарювання чи його представниками, органами або іншими суб'єктами відповідно до закону.

Вимоги до оформлення та порядок реєстрації установчих документів установлено Законом України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців» від 15 травня 2003 року № 755-IV. Відповідно до в ч.ч. 3, 5 ст. 8 указанного Закону установчі документи (установчий акт, статут або засновницький договір, положення) юридичної особи повинні містити відомості, передбачені законом. Відповідальність за відповідність установчих документів законодавству несуть засновники (учасники) юридичної особи.

Установчі документи юридичної особи, а також зміни до них викладаються письмово, прошиваються, нумеруються та підписуються засновниками (учасниками) або уповноваженими особами, якщо законом не установлено іншого порядку їхнього затвердження. Достовірність підписів засновників (учасників) або уповноважених осіб на установчих документах мають засвідчуватися нотаріально, а засновницькі договори – нотаріально посвідчуватися. У випадках, що передбачені законом,

установчі документи повинні погоджуватися з відповідними органами державної влади.

У процесі здійснення господарської діяльності суб'єктів господарювання (підприємств) виникає потреба внесення змін до установчих документів. Зміни до установчих документів юридичних осіб набувають чинності після їхньої державної реєстрації відповідно до Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців». Порядок державної реєстрації змін до установчих документів врегульовано ст. 29 вищевказаного Закону, яка визначає перелік документів, а також вимоги до їхнього оформлення, що подаються державному реєстратору для внесення змін.

Зміни в установчих документів юридичної особи можуть оформлюватися окремим додатком або викладенням установчого документу в новій редакції, який має бути підписаний учасниками чи уповноваженою останніми особою. На титульній сторінці додатка до установчих документів юридичної особи робиться відмітка про те, що зазначені документи є невід'ємною частиною відповідних установчих документів.

За реєстрацію змін до установчих документів стягується плата (реєстраційний збір).

1.4. Управління підприємством (суб'єктом господарювання): система органів, порядок формування, компетенція

Стаття 65 Господарського кодексу України визначає, що управління підприємством здійснюється відповідно до його установчих документів на основі поєднання прав власника щодо господарського використання свого майна й участі в управлінні трудового колективу.

Власник здійснює свої права щодо управління підприємством безпосередньо або через уповноважені ним органи відповідно до статуту підприємства чи інших установчих документів.

Для керівництва господарською діяльністю підприємства власник (власники) або уповноважений ними орган призначає (обирає) керівника підприємства. У разі винаймання керівника підприємства з останнім укладається договір (контракт), у якому визначаються строк найму, права, обов'язки й відповідальність, умови матеріального забезпечення, звільнення з посади керівника й інші умови найму за погодженням сторін.

Керівник підприємства без доручення діє від імені підприємства, представляє його інтереси в органах державної влади, органах місцевого самоврядування й інших організаціях, у відносинах з юридичними особами та громадянами, формує адміністрацію підприємства й вирішує питання діяльності підприємства в межах і порядку, визначених установчими документами.

Керівника підприємства може бути звільнено з посади достроково на підставах, передбачених договором (контрактом) відповідно до закону.

На всіх підприємствах, які використовують найману працю, між власником або уповноваженим ним органом і трудовим колективом або уповноваженим ним органом може укладатися колективний договір, яким регулюються виробничі, трудові та соціальні відносини трудового колективу з адміністрацією підприємства. Вимоги до змісту й порядок укладання колективних договорів визначаються Кодексом законів про працю України та Законом України «Про колективні договори та угоди». Трудовий колектив підприємства становлять усі громадяни, які своєю працею беруть участь у його діяльності на основі трудового договору (контракту, угоди) або інших форм, що регулюють трудові відносини працівника з підприємством. Повноваження трудового колективу щодо його участі в управлінні підприємством установлюються статутом або іншими установчими документами підприємства.

Рішення соціально-економічних питань, що стосуються діяльності підприємства, розробляються і приймаються органами управління за участі трудового колективу й уповноважених ним органів.

1.5. Правове регулювання реєстрації підприємства (органи реєстрації, процедура реєстрації)

Відповідно до ч.ч. 1, 2 ст. 56 Господарського кодексу України суб'єкт господарювання може бути створений за рішенням власника (власників) майна або уповноваженого ним (ними) органу, а у випадках, спеціально передбачених законодавством, також за рішенням інших органів, організацій і громадян шляхом заснування нового, реорганізації (злиття, приєднання, виділення, поділу, перетворення) діючого (діючих) суб'єкта господарювання з дотриманням вимог законодавства. Суб'єкти господарювання можуть утворюватися шляхом примусового поділу (виділення) діючого суб'єкта господарювання за розпорядженням антимонопольних органів відповідно до антимонопольно-конкурентного законодавства України.

Таким чином, існують дві основні форми створення суб'єктів господарювання:

- заснування нового;
- реорганізація (злиття, виділення, поділ, перетворення) діючого суб'єкта господарювання.

Відповідно до діючого законодавства необхідною умовою здійснення всіх видів господарської діяльності є державна реєстрація суб'єктів господарювання. Основні засади державної реєстрації суб'єктів господарювання установлює Господарський кодекс України, згідно до якого суб'єкт господарювання підлягає державній реєстрації як юридична чи фізична (підприємець) особа у порядку, визначеному Законом.

Таким Законом, що регулює порядок державної реєстрації суб'єктів господарювання, є Закон України «Про державну реєстрацію юридичних осіб і фізичних осіб – підприємців».

Відкриття суб'єктом господарювання філій (відділень), представництв без створення юридичної особи не потребує їхньої державної реєстрації. Відомості про відокремленні підрозділи суб'єкта господарювання залучаються до реєстраційної справи, а також до Єдиного державного реєстру.

Види державної реєстрації:

1. Залежно від порядку здійснення державної реєстрації існують:

– загальна державна реєстрація, дія якої поширюється на державну реєстрацію всіх юридичних осіб незалежно від організаційно-правової форми, форми власності та підпорядкування, а також фізичних осіб – підприємців);

– спеціальна державна реєстрація – державна реєстрація об'єднань громадян (у тому числі професійних спілок), благодійних організацій, партій, органів державної влади й органів місцевого самоврядування, банків, торгово-промислових палат, фінансових установ, бірж, а також інших установ та організацій.

При цьому спеціальна державна реєстрація не відокремлена сама по собі від загальної державної реєстрації, вона передбачає лише певні особливості реєстрації для визначеного кола суб'єктів господарювання.

2. Залежно від суб'єкта господарювання, що підлягає державній реєстрації виділяють:

- державну реєстрацію фізичних осіб – підприємців;
- державну реєстрацію юридичних осіб.

Порядок проведення державної реєстрації включає:

1. Перевірку комплектності документів, що подаються державному реєстратору, і повноти відомостей, що указані в реєстраційній картці.
2. Перевірку документів, які подаються державному реєстратору, щодо відсутності підстав для відмови у проведенні державної реєстрації.
3. Внесення відомостей про юридичну особу або фізичну особу – підприємця – до Єдиного державного реєстру.

4. Оформлення і видачу виписки з Єдиного державного реєстру.

Державна реєстрація юридичних осіб проводиться державним реєстратором виключно у виконавчому комітеті міської ради міста обласного значення або у районній, районній у містах Києві та Севастополі державній адміністрації за місцезнаходженням юридичної особи.

Місцезнаходження юридичної особи – адреса органу або особи, які відповідно до установчих документів юридичної особи чи закону виступають від її імені (далі – виконавчий орган).

Відповідно до ст. 21 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб і фізичних осіб – підприємців», виписка з Єдиного державного реєстру видається юридичній особі або фізичній особі-підприємцю за їхнім письмовим запитом протягом двох робочих днів із дати подання цього запиту, а також у випадках, установлених цим Законом.

Бланки виписок із Єдиного державного реєстру мають облікову серію й номер та є документами суворої звітності.

У виписці зазначаються:

- найменування юридичної особи або ім'я фізичної особи-підприємця;
- ідентифікаційний код юридичної особи або реєстраційний номер облікової картки платника податків;
- місцезнаходження юридичної особи або місце проживання фізичної особи – підприємця;
- прізвище, ім'я та по батькові осіб, які мають право учиняти юридичні дії від імені юридичної особи або від імені фізичної особи – підприємця – без довіреності (у тому числі підписувати договори), їхні реєстраційні номери облікових карток платників податків;
- наявність обмежень щодо представництва від імені юридичної особи або фізичної особи – підприємця;
- дата й номер запису в Єдиному державному реєстрі;

– дата видачі виписки.

Виписка з Єдиного державного реєстру підписується державним реєстратором і засвідчується його печаткою.

Виписка з Єдиного державного реєстру не видається юридичній особі у разі наявності в Єдиному державному реєстрі запису про:

1. Відсутність юридичної особи за її місцезнаходженням.
2. Відсутність підтвердження відомостей про юридичну особу.

Відповідно до ст. 24 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців» для проведення державної реєстрації юридичної особи засновник (засновники) або уповноважена ними особа повинні особисто подати державному реєстратору (надіслати рекомендованим листом з описом вкладення) наступні документи:

- заповнену реєстраційну картку на проведення державної реєстрації юридичної особи;
- примірник оригіналу або нотаріально засвідчену копію рішення засновників або уповноваженого ними органу про створення юридичної особи у випадках, передбачених законом;
- два примірники установчих документів;
- документ, що засвідчує внесення реєстраційного збору за проведення державної реєстрації юридичної особи;
- інформацію з документами, що підтверджують структуру власності засновників – юридичних осіб, яка дає змогу установити фізичних осіб – власників істотної участі цих юридичних осіб.
- чинну довідку з Єдиного державного реєстру про резервування найменування юридичної особи (у разі проведення резервування найменування юридичної особи).

У випадках, передбачених законом, крім документів, передбачених частиною першою статті 24 Закону України «Про державну реєстрацію

юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців», додатково подається (надсилається) копія рішення органів Антимонопольного комітету України або Кабінету Міністрів України про надання дозволу на узгоджені дії або на концентрацію суб'єктів господарювання.

У разі державної реєстрації юридичної особи, для якої законом встановлено вимоги щодо формування статутного капіталу (статутного або складеного капіталу), крім документів, передбачених частиною першою вищезазначеної статті, додатково подається документ, що засвідчує внесення засновником (засновниками) укладу (укладів) до статутного капіталу (статутного або складеного капіталу) юридичної особи в розмірі, встановленому законом.

У разі державної реєстрації юридичної особи, засновником (засновниками) якої є іноземна юридична особа, крім документів, передбачених частиною першою названої статті, додатково подається документ про підтвердження реєстрації іноземної особи в країні її місцезнаходження, зокрема витяг із торговельного, банківського або судового реєстру.

Державному реєстратору забороняється вимагати додаткові документи для проведення державної реєстрації юридичної особи.

Якщо документи для проведення державної реєстрації юридичної особи подаються засновником юридичної особи – державному реєстратору додатково пред'являється паспорт. Якщо документи для проведення державної реєстрації юридичної особи подаються особою, уповноваженою засновником (засновниками) юридичної особи, державному реєстратору додатково пред'являється паспорт і надається документ, що засвідчує повноваження цієї особи.

Документи, подані для проведення державної реєстрації юридичної особи, приймаються за описом, копія якого в день надходження документів видається (надсилається рекомендованим листом) засновнику або уповноваженій ним особі з відміткою про дату надходження.

Дата надходження документів для проведення державної реєстрації юридичної особи вноситься до журналу обліку реєстраційних дій.

Державний реєстратор має право залишити без розгляду документи, які подані для проведення державної реєстрації юридичної особи, якщо:

1. Документи подані за неналежним місцем проведення державної реєстрації.

2. Документи не відповідають вимогам, які установлені частинами першою, другою, четвертою – сьомою статті 8 та частиною п'ятою статті 10 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців».

3. До державного реєстратора надійшло рішення суду щодо заборони проведення реєстраційних дій.

4. Документи подані не у повному обсязі.

5. Документи подано особою, яка не має на це повноважень.

Про залишення документів, які подані для проведення державної реєстрації юридичної особи, без розгляду засновнику або уповноваженій ним особі не пізніше наступного робочого дня з дати їхнього надходження державним реєстратором видаються (надсилається рекомендованим листом з описом вкладення) відповідне повідомлення з зазначенням підстав залишення документів без розгляду та документи, що подавалися для проведення державної реєстрації юридичної особи відповідно до опису.

Залишення документів, які подавалися для проведення державної реєстрації юридичної особи, без розгляду не перешкоджає засновнику або уповноваженій ним особі повторному зверненню до державного реєстратора в загальному порядку після усунення причин, що були підставою для залишення цих документів без розгляду.

За відсутності підстав для відмови у проведенні державної реєстрації юридичної особи, державний реєстратор повинен внести до реєстраційної картки на проведення державної реєстрації юридичної особи

ідентифікаційний код відповідно до вимог Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України та внести до Єдиного державного реєстру запис про проведення державної реєстрації юридичної особи на підставі відомостей цієї реєстраційної картки.

Дата внесення до Єдиного державного реєстру запису про проведення державної реєстрації юридичної особи є датою державної реєстрації юридичної особи.

Строк державної реєстрації юридичної особи не повинен перевищувати трьох робочих днів з дати надходження документів для проведення державної реєстрації юридичної особи.

Не пізніше наступного робочого дня з дати державної реєстрації юридичної особи державним реєстратором видається (надсилається рекомендованим листом) засновнику або уповноваженій ним особі один примірник оригіналу установчих документів з відміткою державного реєстратора про проведення державної реєстрації юридичної особи та виписка з Єдиного державного реєстру.

Підставами для відмови у проведенні державної реєстрації юридичної особи є:

1. Невідповідність відомостей, що вказані в реєстраційній картці на проведення державної реєстрації юридичної особи, відомостям, які зазначені в документах, що подані для проведення державної реєстрації юридичної особи.

2. Невідповідність установчих документів вимогам діючого законодавства.

3. Порухення порядку створення юридичної особи, який установлено законом, зокрема:

– наявність обмежень на заміщення відповідних посад, установлених законом щодо осіб, зазначених як посадові особи органу управління юридичної особи;

– невідповідність відомостей про засновників (учасників) юридичної

особи відомостям щодо них, які містяться в Єдиному державному реєстрі;

- наявність обмежень щодо вчинення засновниками (учасниками) юридичної особи або уповноваженою ними особою юридичних дій;

- наявність у Єдиному державному реєстрі найменування, яке тотожне найменуванню юридичної особи, яка має намір зареєструватися;

- використання в найменуванні юридичної особи приватного права повного чи скороченого найменування органу державної влади або органу місцевого самоврядування або похідних від цих найменувань, або історичного державного найменування, перелік яких установлюється Кабінетом Міністрів України;

- установлена іншими законами заборона використання в найменуванні юридичної особи певних термінів, аббревіатур, похідних термінів.

Відмова у проведенні державної реєстрації юридичної особи за інших підстав не допускається.

1.6. Правове регулювання припинення діяльності підприємства. Загальна характеристика процедури відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом

Правове регулювання припинення підприємства здійснюється Господарським кодексом України, Цивільним кодексом України, Законом України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців», Законом України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом».

Відповідно до ст. 104 Цивільного кодексу України *юридична особа припиняється в результаті передання всього свого майна, прав та обов'язків іншим юридичним особам – правонаступникам (злиття, присьднання, поділ, перетворення) або в результаті ліквідації.*

Юридична особа є такою, що припинилася, із дня внесення до

єдиного державного реєстру запису про її припинення.

Відповідно до ст. 59 Господарського кодексу України припинення діяльності суб'єкта господарювання здійснюється шляхом його реорганізації (злиття, приєднання, поділу, перетворення) або ліквідації – за рішенням власника (власників) чи уповноважених ним органів, за рішенням інших осіб – засновників суб'єкта господарювання чи їхніх правонаступників, а у випадках, передбачених законами, – за рішенням суду.

У разі злиття суб'єктів господарювання усі майнові права й обов'язки кожного з них переходять до суб'єкта господарювання, що створений унаслідок злиття.

У разі приєднання одного або кількох суб'єктів господарювання до іншого суб'єкта господарювання до цього останнього переходять усі майнові права й обов'язки приєднаних суб'єктів господарювання.

У разі поділу суб'єкта господарювання усі його майнові права й обов'язки переходять за роздільним актом (балансом) у відповідних частках до кожного з нових суб'єктів господарювання, створених унаслідок цього поділу.

У разі виділення одного або кількох нових суб'єктів господарювання до кожного з них переходять за роздільним актом (балансом) у відповідних частках майнові права й обов'язки реорганізованого суб'єкта.

У разі перетворення одного суб'єкта господарювання на інший до новоствореного суб'єкта господарювання переходять усі майнові права й обов'язки попереднього суб'єкта господарювання.

Суб'єкт господарювання ліквідується:

- за ініціативою осіб, зазначених у частині першій статті Господарського кодексу України;
- у зв'язку з закінченням строку, на який він створювався, чи у разі досягнення мети, заради якої його було створено;
- у разі визнання його в установленому порядку банкрутом, крім

випадків, передбачених законом;

– у разі скасування його державної реєстрації у випадках, передбачених законом.

Скасування державної реєстрації позбавляє суб'єкта господарювання статусу юридичної особи і є підставою для вилучення його з державного реєстру. Суб'єкт господарювання вважається ліквідованим із дня внесення до державного реєстру запису про припинення його діяльності. Такий запис уноситься лише після затвердження ліквідаційного балансу відповідно до вимог цього Кодексу й подання головою ліквідаційної комісії або уповноваженою ним особою документів для проведення державної реєстрації припинення юридичної особи або припинення діяльності фізичною особою-підприємцем у порядку, визначеному Законом України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців».

Оголошення про реорганізацію чи ліквідацію господарської організації або припинення діяльності індивідуального підприємця підлягає опублікуванню реєструючим органом у спеціальному додатку до газети «Урядовий кур'єр» та/або офіційному друкованому виданні органу державної влади або органу місцевого самоврядування за місцезнаходженням суб'єкта господарювання протягом десяти днів з дня припинення діяльності суб'єкта господарювання.

Загальний порядок ліквідації суб'єкта господарювання регламентований ст. 60 Господарського кодексу України. Ліквідація суб'єкта господарювання здійснюється ліквідаційною комісією, створеною власником (власниками) майна суб'єкта господарювання чи його (їхнім) представниками (органами) або іншим органом, визначеним законом, якщо інший порядок її створення не передбачений Кодексом. Ліквідувати суб'єкт також може орган управління суб'єкта, що ліквідується.

Орган (особа), який прийняв рішення про ліквідацію суб'єкта господарювання, установлює порядок і визначає строки проведення

ліквідації, а також строк подання претензій кредиторами, що не може бути меншим за два місяці від дня оголошення ліквідації.

Ліквідаційна комісія або інший орган, який проводить ліквідацію суб'єкта господарювання, уміщує в друкованих виданих відповідних органів відповідно до закону повідомлення про його ліквідацію та порядок і строки подання кредиторами претензій, наявних (відомих) кредиторів повідомляє персонально в письмовій формі в установлені законодавством строки.

Одночасно ліквідаційна комісія уживає необхідних заходів щодо стягнення дебіторської заборгованості суб'єкта господарювання, який ліквідується, й установлення вимог кредиторів, з письмовим повідомленням кожного з них про ліквідацію суб'єкта господарювання.

Ліквідаційна комісія оцінює наявне майно суб'єкта господарювання, що ліквідується, і розраховується з кредиторами, складає ліквідаційний баланс і подає його власнику або органу, який призначив ліквідаційну комісію. Достовірність і повнота ліквідаційного балансу повинні перевіритися в установленому законодавством порядку з обов'язковою перевіркою органом державної податкової служби, у якому перебуває на обліку суб'єкт господарювання.

Порядок розрахунків із кредиторами у разі ліквідації суб'єкта господарювання передбачено статтею 60 Господарського кодексу України, зокрема претензії кредиторів до суб'єкта господарювання, що ліквідується, задовольняються за рахунок майна цього суб'єкта.

Претензії, що не задоволені за відсутності майна суб'єкта господарювання, претензії, які не визнані ліквідаційною комісією, якщо їхні заявники в місячний строк після одержання повідомлення про повне або часткове відхилення претензії не звернуться до суду з відповідним позовом, а також претензії, у задоволенні яких за рішенням суду кредиторів відмовлено, вважаються погашеними.

Майно, що залишилося після задоволення претензій кредиторів,

використовується за вказівкою власника.

Черговість і порядок задоволення вимог кредиторів визначаються згідно з законом. Так, відповідно до ст. 112 Цивільного кодексу України в разі ліквідації платоспроможної юридичної особи вимоги її кредиторів задовольняються наступним чином:

1) у першу чергу задовольняються вимоги щодо відшкодування збитків, пов'язаних із каліцтвом або іншими ушкодженнями здоров'я або смертю, і вимоги кредиторів, забезпечені заставою чи іншим способом;

2) у другу чергу задовольняються вимоги працівників, пов'язані з трудовими відносинами, вимоги автора щодо стягнення плати за використання результатів його інтелектуальної, творчої діяльності;

3) у третю чергу задовольняються вимоги, пов'язані з податками, зборами обов'язкових платежів;

4) у четверту чергу задовольняються всі інші вимоги.

Вимоги однієї черги задовольняються пропорційно до суми вимог, що належать кредитору цієї черги.

У разі відмови ліквідаційної комісії в задоволенні вимог кредитора або ухилення від їхнього розгляду кредитор має право звернутися до суду із позовом на дії ліквідаційної комісії до затвердження ліквідаційного балансу юридичної особи. За рішенням суду вимоги кредитора можуть бути задоволені за рахунок майна, що залишилося після ліквідації юридичної особи.

Вимоги кредитора, заявлені після того, як спливає термін, установлений ліквідаційною комісією для їхнього пред'явлення, задовольняються з майна юридичної особи, яку ліквідують, що залишилося після задоволення вимог кредиторів, заявлених своєчасно.

Вимоги кредиторів, не визнані ліквідаційною комісією, якщо:

– кредитор у місячний строк після отримання повідомлення про повну або часткову відмову у визнанні його вимог не звертався до суду з позовом;

– визнаються погашеними тільки вимоги, у задоволенні яких за рішенням суду кредиторів відмовлено;

– вимоги, які не задоволені за відсутністю майна юридичної особи, що ліквідується, вважаються погашеними.

Таким чином, *порядок ліквідації суб'єкта господарювання включає:*

1. Ухвалення рішення про ліквідацію суб'єкта господарювання.

Ліквідацію суб'єкта господарювання можуть здійснювати як органи управління, так і спеціально створена комісія з ліквідації. Якщо обов'язки з проведення ліквідації покладено на комісію з ліквідації, то від дня ухвалення такого рішення та початку ліквідаційної процедури припиняються повноваження органів управління підприємства щодо управління підприємством і розпорядження його майном, а директор повинен звільнитися з роботи у зв'язку з ліквідацією підприємства. Із дня призначення ліквідатора (ліквідаційної комісії) до нього переходять права, директора (органів управління) підприємства.

Ухвалення рішення щодо ліквідації суб'єкта господарювання зумовлює його подальші кроки під час ліквідаційної процедури:

– підприємницька діяльність завершується закінченням технологічного циклу з виготовлення продукції в разі можливості продажу останньої;

– термін виконання всіх грошових зобов'язань і зобов'язань зі сплати податків і зборів (обов'язкових платежів) вважається таким, що настав;

– вимоги за зобов'язаннями підприємства, що виникли під час ліквідації, можуть пред'являтися тільки в межах ліквідаційної процедури.

2. Передача комісії з ліквідації бухгалтерської і іншої документації суб'єкта господарювання (у разі здійснення ліквідації суб'єкта господарювання його органом управління зазначена процедура не застосовується).

Власник суб'єкта господарювання, у разі ухвалення рішення про ліквідацію останнього відповідною комісією, повинен установити строк

для передачі такій комісії бухгалтерської й іншої документації підприємства, стосовно якого ухвалено рішення про ліквідацію, печаток і штампів, матеріальних та інших цінностей підприємства. Передачу проводять посадові особи суб'єкта господарювання. Строки й порядок передачі законодавством не установлені, таким чином, вони визначаються власником самостійно.

3. Опублікування оголошення про ліквідацію.

Робота ліквідаційної комісії починається з опублікування в офіційних друкованих органах (газета Верховної Ради України «Голос України», газета Кабінету Міністрів України «Урядовий кур'єр») повідомлення про ліквідацію суб'єкта господарювання, у якому зазначаються порядок і строки заявлення кредиторами претензій.

Зазначене повідомлення має містити відомості про:

- найменування юридичної особи;
- ідентифікаційний код юридичної особи;
- місцезнаходження юридичної особи;
- підставу для ухвалення рішення щодо припинення юридичної особи;
- місце й дати внесення запису про ухвалення рішення засновниками (учасниками) або уповноваженим ними органом про припинення юридичної особи;
- дату призначення та відомості про комісію з припинення (ліквідатора, ліквідаційну комісію тощо);
- порядок і термін заявлення кредиторами вимог до юридичної особи, що припиняє своє існування.

4. Проведення інвентаризації суб'єкта господарювання, що ліквідується.

Обов'язковість проведення інвентаризації при ліквідації суб'єкта господарювання передбачена пп. «ж» п. 3 Інструкції з інвентаризації основних засобів, нематеріальних активів, товарно-матеріальних

цінностей, грошових коштів і документів та розрахунків та п. 12 Порядку подання фінансової звітності. Проведення інвентаризації під час ліквідації суб'єкта господарювання здійснюється в загальному порядку, передбаченому Інструкцією з інвентаризації. При цьому проводиться інвентаризація: основних засобів, нематеріальних активів, товарно-матеріальних цінностей, грошових коштів і розрахунків, документів, тобто всіх активів і зобов'язань. Результати інвентаризації відображаються в бухгалтерському й податковому обліку у звичайному порядку.

5. Звільнення та розрахунки працівників суб'єкта господарювання.

Про майбутнє звільнення в результаті ліквідації суб'єкта господарювання працівників необхідно попередити за два місяці до дати звільнення. Інформація щодо ліквідації підприємства подається до профспілок (за їхньої наявності), а також центру зайнятості з зазначенням професій, спеціальностей, кваліфікації та розміру платні працівників, які звільняються.

У разі звільнення працівників у зв'язку з ліквідацією суб'єкта господарювання кожному працівникові має сплачуватися вихідна допомога. Розмір допомоги повинен бути не менше середнього місячного заробітку працівника.

6. Розрахунки з кредиторами.

Претензії кредиторів до суб'єкта господарювання, що ліквідується, задовольняються з майна цього суб'єкта. Претензії, незадоволені через відсутність майна суб'єкта господарювання, претензії, які не визнані ліквідаційною комісією, якщо їхні заявники в місячний строк після одержання повідомлення про повне або часткове відхилення претензії не звернуться до суду з відповідним позовом, а також претензії, у задоволенні яких за рішенням суду кредиторів відмовлено, вважаються погашеними.

7. Складання ліквідаційного балансу.

Ліквідаційний баланс складається безпосередньо після здійснення розрахунків із кредиторами. Зазначений етап містить два можливі

варіанти:

- підприємству не вистачає майна для задоволення всіх вимог кредиторів. На цьому етапі ліквідаційна процедура закінчується, крім випадків звернення щодо стягнення майна учасників. У цьому випадку власник підприємства не поверне укладені в підприємство кошти;

- підприємство задовольнило всі вимоги кредиторів. Майно, що залишилося, у цьому випадку підлягає передачі учасникам підприємства, якщо інше не встановлено засновницькими документами або законом.

Ліквідаційний баланс необхідний з метою подання до органу реєстрації для виключення підприємства з державного реєстру.

8. Проведення розрахунків із учасниками суб'єкта господарювання.

Майно, що лишається після задоволення вимог усіх кредиторів суб'єкта господарювання, що ліквідується, передається його учасникам:

- у разі, якщо підприємство приватне – передається власнику або використовується за його дорученням;

- у разі, якщо підприємство колективне – розподіляється між учасниками (акціонерами) товариства в порядку, передбаченому законодавством і засновницькими документами.

Суб'єкт господарювання вважається ліквідованим із дня внесення до державного реєстру запису про припинення його діяльності.

З метою практичного здійснення ліквідації підприємства варто звернутися до Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб і фізичних осіб – підприємців». У ст. 34 цього Закону подано перелік документів, який необхідно надати державному реєстратору для внесення до ЄДР запису про рішення щодо ліквідації, а саме:

- нотаріально засвідчену копію рішення засновників (учасників) або уповноваженого ними органу щодо припинення юридичної особи;

- документ, що підтверджує внесення сплати за публікацію повідомлення про ухвалення засновниками (учасниками) або уповноваженим ними органом рішення щодо припинення юридичної особи

у спеціалізованому друкованому засобі масової інформації.

У випадках, установлених законом, додатково подається документ, який підтверджує одержання згоди відповідних органів державної влади на припинення юридичної особи.

У разі припинення юридичної особи шляхом злиття або приєднання рішення щодо припинення юридичної особи підписується уповноваженими особами юридичної особи або юридичних осіб, що припиняються, і юридичної особи – правонаступника.

Умови й порядок відновлення платоспроможності суб'єкта підприємницької діяльності – боржника або визнання його банкрутом і застосування ліквідаційної процедури, повного або часткового задоволення вимог кредиторів визначаються Законом України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» від 14.05.92 р. № 2343-ХІІ.

Банкрутство – це установлений господарським судом факт неспроможності суб'єкта підприємницької діяльності виконати свої грошові зобов'язання лише із застосуванням ліквідаційної процедури.

Ознаки банкрутства:

- застосування банкрутства за загальним правилом у сфері підприємницької діяльності, де основною метою є отримання прибутку;
- установлюється господарським судом як юридичний факт;
- зміст установленого господарським судом факту банкрутства – неспроможність суб'єкта підприємницької діяльності повною мірою розрахуватися зі своїми боргами у зв'язку з перевищенням пасивів над активами;
- неспроможність боржника має бути стійкою й не піддаватися усуненню, крім застосування судових заходів щодо відновлення платоспроможності суб'єкта.

Провадження у справі про банкрутство за наявності матеріально-правових і процесуально-правових умов:

Матеріально-правовими умовами порушення провадження у справі про банкрутство є: стійка (понад три місяці) і значна (на суму не менш, ніж триста мінімальних розмірів заробітної платні) неплатоспроможність.

Процесуально-правовими умовами порушення провадження у справі про банкрутство є подання боржником або кредитором до господарського суду (за місцезнаходженням боржника) заяви щодо порушення справи про банкрутство з комплектом передбачених законом документів.

Участь у справі про банкрутство беруть:

1. Сторони у справі про банкрутство – *боржник і кредитори*;
2. Інші учасники провадження у справі про банкрутство: арбітражний керуючий (розпорядник майна, керуючий санацією, ліквідатор), власник майна (орган, уповноважений керувати майном) боржника, а в деяких випадках – Фонд державного майна України, державний орган із питань банкрутства, представник органу місцевого самоврядування, представник працівників боржника.

Боржник – суб'єкт підприємницької діяльності, неспроможний виконувати свої грошові зобов'язання перед кредиторами, щодо сукупно складають не менше як 300 мінімальних розмірів заробітної платні, протягом трьох місяців після настання установленого строку їхньої сплати. Боржник, неспроможність якого виконати свої грошові зобов'язання установлена господарським судом, іменується банкрутом або суб'єктом банкрутства.

Щоб визнати суб'єкт підприємницької діяльності боржником, неспроможність виконання грошових зобов'язань має тривати не менше трьох місяців із часу настання установленого строку їхньої сплати.

Слід зазначити, що ст. 52 Закону передбачено можливість вирішення питання банкрутства незалежно від розміру вимог до боржника і строку виконання зобов'язань. Такі справи можуть порушуватися в разі

відсутності боржника за наявності наступних основних ознак: підприємець-боржник або керівні органи боржника – юридичної особи – відсутні за її місцезнаходженням; неподання боржником протягом року до органів ДПС податкових декларацій, документів бухгалтерської звітності; інших ознак, що засвідчують про відсутність підприємницької діяльності боржника.

Суб'єктом банкрутства бути не можуть:

- відокремленні структурні підрозділи юридичної особи (філії, представництва, відділення тощо);
- казенні підприємства;
- комунальні підприємства, майно за якими закріплене правом оперативного управління;
- у частині санації та ліквідації – державні підприємства, майно яких не підлягає приватизації.

Кредитор – юридична або фізична особа, яка має в установленому порядку підтверджені документами вимоги щодо грошових зобов'язань до боржника щодо виплати заборгованості із заробітної платні працівникам боржника, а також органи державної податкової служби й інші державні органи, які здійснюють контроль за правильністю та своєчасністю стягнення податків і зборів (обов'язкових платежів).

Не можуть бути стороною у справі про банкрутство:

- кредитори, вимоги яких повністю забезпечені заставою;
- кредитори, вимоги яких задоволені.

Види кредиторів:

- *конкурсні кредитори* – це кредитори за вимогами до боржника, що виникли до порушення провадження у справі про банкрутство або визнані конкурсними відповідно до вимог закону й зобов'язання яких не забезпечені заставою;
- *поточні кредитори* – кредитори за вимогами до боржника, що виникли після провадження у справі про банкрутство.

Провадження у справі про банкрутство складається з наступних стадій:

1. *Порушення провадження у справі про банкрутство* відбувається протягом п'яти днів із дня надходження відповідної заяви й комплексу передбачених законом документів до господарського суду. Суддя господарського суду виносить відповідну ухвалу щодо порушення провадження у справі про банкрутство, що скеровується до зацікавлених осіб (сторін, державного органу з питань банкрутства).

Наслідки порушення провадження у справі про банкрутство:

- вводится процедура розпорядження майном боржника;
- призначається розпорядник майна боржника;
- вводится мораторій на задоволення вимог кредиторів;
- призначається дата проведення підготовчого засідання суду;
- боржник зобов'язується подати відзив на заяву про порушення справи про банкрутство.

2. *Підготовче засідання господарського суду у справі про банкрутство* проводиться за участю сторін і має з метою визначення обґрунтованості вимог кредиторів і заперечень боржника на підставі поданих документів і заперечень сторін.

Відповідно до результатів цього засідання виноситься ухвала, якою:

- на заявника покладається обов'язок подати до офіційних друкованих органів оголошення щодо порушення справи про банкрутство;
- призупиняється процес приватизації до припинення провадження у справі про банкрутство (якщо боржник – державне підприємство, відносно якого ухвалено рішення про приватизацію).

3. *Виявлення кредиторів та осіб, що мають намір узяти участь у санації боржника*, відбувається протягом одного місяця з дня опублікування в офіційних друкованих виданнях оголошення про порушення провадження справи щодо банкрутства;

4. *Попереднє засідання* проводиться у строк, визначений ухвалою підготовчого засідання. На ньому розглядається реєстр вимог кредиторів, складений розпорядником майна, і вимоги, не включені до цього реєстру. Відповідно до результатів засідання виноситься ухвала, у якій визначається розмір визначених судом вимог кредиторів.

5. *Визнання боржника банкрутом.* Якщо внаслідок проведення спеціальних судових процедур банкрутства не було відновлено платоспроможність боржника і не проведено розрахунки за боргами останнього, господарський суд визнає боржника банкрутом і починає ліквідаційну процедуру.

6. *Проведення ліквідаційної процедури* – це судова процедура, основним призначенням якої є ліквідація визначеної судом заборгованості банкрута шляхом продажу майна банкрута та проведення розрахунків за боргами останнього. Тривалість ліквідаційної процедури – 12 місяців, термін якої може продовжуватися ще на 6 місяців.

Проведення у справі про банкрутство припиняється у разі, якщо:

- боржник не включений до Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України або до реєстру суб'єктів підприємницької діяльності;
- подано заяву щодо визнання банкрутом ліквідованої або реорганізованої юридичної особи;
- у провадженні господарського суду є справа щодо банкрутства того ж боржника;
- в установленому порядку затверджено звіт керуючого санацією;
- затверджено мирову угоду;
- в установленому порядку затверджено звіт ліквідатора;
- боржник виконав усі зобов'язання перед кредиторами;
- кредитори не висунули вимог до боржника після порушення провадження у справі про банкрутство за заявою боржника.

Відповідно до частини другої ст. 6 Закону підставою для порушення

господарським судом провадження у справі про банкрутство є заява кредитора чи боржника.

Порушення справи про банкрутство за заявою боржника здійснюється за наявності хоча б однієї з обставин, передбачених частиною п'ятою ст. 7 Закону: задоволення вимог одного або кількох кредиторів призведе до неможливості виконання грошових зобов'язань боржника в повному обсязі перед іншими кредиторами; орган боржника, уповноважений відповідно до установчих документів або законодавства прийняти рішення про ліквідацію боржника, ухвалює звернення до господарського суду з заявою боржника про порушення справи про банкрутство; під час ліквідації боржника за обставин, не пов'язаних із процедурою банкрутства, встановлено неможливість боржника задовольнити вимоги кредиторів у повному обсязі; в інших, передбачених Законом випадках.

Відповідно до рекомендацій Президії Вищого господарського суду України «Про деякі питання практики застосування Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» від 04.06.2004 р. № 04-5/1193 ініціювання боржником порушення справи про банкрутство свідчить про відсутність між боржником і його кредиторами суперечки щодо наявності і неоплатності (реальної чи потенційної) боргу, оскільки сам боржник визнає ці обставини. Тому від боржника не вимагається подання доказів його неплатоспроможності на момент звернення до господарського суду.

Залежно від цілей і змісту банкрутства законодавством передбачено наступні судові процедури (частина перша ст. 4 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом»):

- розпорядження майном боржника;
- мирова угода;
- санація (відновлення платоспроможності) боржника;
- ліквідація банкрута.

Розпорядження майном боржника – це система заходів, пов’язаних із наглядом та контролем за управлінням і розпорядженням майном боржника, що забезпечують збереження й ефективне використання майнових активів і проведення аналізу його фінансового стану. Ця процедура передбачає призначення в установленому Законом порядку розпорядника майна на строк не більше, ніж 6 місяців, який, відповідно може подовжуватися або скорочуватися за наявності належного клопотання.

Основними ознаками є те, що розпорядник майна не має права втручатися до оперативно-господарської діяльності боржника, а його призначення не може бути підставою припинення повноважень керівництва підприємства.

Однак із цього моменту керівництво боржника не має права на ухвалу рішень щодо реорганізації, ліквідації, виплати дивідендів і ухвалення інших значних рішень (частина одинадцята ст. 13 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом»), а угоди, пов’язані з нерухомим майном, позиками, кредитами, поручительством, гарантіями, переведенням боргу, довірчим управлінням та розпорядженням іншим значним майном підлягають обов'язковому узгодженню (частина тринадцята ст. 13 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом»).

Відповідно до наслідків виконання цієї процедури за відсутності мирової угоди, комітет кредиторів звертається до господарського суду з клопотанням щодо відкриття процедури санації або визнання боржника банкрутом і відкриття ліквідаційної процедури.

Повноваження розпорядника майна припиняються з дня затвердження господарським судом мирової угоди, призначення керуючого санацією або призначення ліквідатора.

Найприйнятнішим варіантом для боржника безумовно є укладання

мирової угоди. Під мировою угодою у справі про банкрутство слід розуміти домовленість між боржником і кредиторами стосовно відстрочення та/або розстрочення, а також прощення (списання) кредиторами боргів боржника, що оформляється за угодою сторін.

Слід зазначити, що мирова угода може укладатися на будь-якому етапі провадження у справі про банкрутство.

Санація – це система заходів, що здійснюються під час провадження у справі про банкрутство з метою запобігання визнання боржника банкрутом і його ліквідації, спрямована на оздоровлення фінансово-господарського стану боржника, а також на задоволення (у повному обсязі або частково) вимог кредиторів шляхом кредитування, реструктуризації підприємства, боргів і капіталу та/або зміну організаційно-правової та виробничої структури боржника.

Санація упроваджується на строк не більше дванадцяти місяців, який, відповідно до клопотання комітету кредиторів чи керуючого санацією або інвесторів, може подовжуватися ще до шести місяців або скорочуватися.

Під час процедури санації управління боржником переходить до керуючого санацією, якому протягом трьох днів із дня винесення ухвали органи управління зобов'язані забезпечити передачу бухгалтерської й іншої документації, печаток і штампів, матеріальних та інших цінностей. При цьому власник майна боржника не може обмежувати повноваження керуючого санацією у розпорядженні майном.

Протягом трьох місяців керуючий санацією зобов'язаний подати до комітету кредиторів для схвалення план санації боржника, що має повинен містити заходи щодо відновлення платоспроможності боржника й передбачати строки такого відновлення.

Платоспроможність вважатиметься відновленою у разі відсутності ознак банкрутства.

За наявності більшості голосів членів комітету кредиторів, план санації

підтримується, й подається на затвердження до господарського суду.

Комітет кредиторів може також відхилити план санації і звернутися до господарського суду з клопотанням про визнання боржника банкрутом і відкриття ліквідаційної процедури.

За наявності незадовільних наслідків процедури санації (частина шоста ст. 18, частина дванадцята ст. 19, частини шоста, одинадцята ст. 21 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом») або за клопотанням комітету кредиторів про запровадження процедури ліквідації (частина восьма ст. 16 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом»), а також в інших випадках, передбачених Законом, господарський суд ухвалює постанову щодо визнання боржника банкрутом і відкриває ліквідаційну процедуру.

Ліквідація передбачає припинення діяльності суб'єкта підприємницької діяльності, визнаного банкрутом за рішенням господарського суду. Метою ліквідаційної процедури є задоволення визнаних судом вимог кредиторів шляхом продажу майна суб'єкта підприємницької діяльності.

Визнання господарським судом боржника банкрутом і відкриття ліквідаційної процедури має наступні наслідки (ст. 23 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом»):

- підприємницька діяльність банкрута завершується закінченням технологічного циклу з виготовлення продукції у разі можливості її продажу;
- вважається таким, що настав, термін виконання всіх грошових зобов'язань банкрута;
- припиняється нарахування неустойки (штрафу, пені), відсотків та інших економічних санкцій за усіма видами заборгованості;
- відомості про фінансовий стан у цьому випадку не становлять конфіденційної чи комерційної таємниці;

- укладання угод, пов'язаних з відчуженням майна банкрута чи передачею його майна третім особам, допускається в порядку, передбаченому ліквідаційною процедурою;

- скасовується арешт або інші обмеження, накладені на майно боржника;

- вимоги за зобов'язаннями боржника, визнаного банкрутом, що виникли під час проведення процедур банкрутства, можуть пред'являтися лише в межах ліквідаційної процедури;

- виконання зобов'язань боржника, визнаного банкрутом, здійснюється у випадках і порядку, передбачених ліквідаційною процедурою.

За вищенаведених умов припиняються повноваження органів управління банкрута (якщо цьому не передувала санація, і це не було зроблено раніше), і призначається ліквідатор, до якого переходять права керівника банкрута.

Ліквідатор має наступні повноваження (частина перша ст. 25 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом»):

- виконує функції керівника;
- приймає до свого відання майно боржника, вживає заходів із забезпечення його збереження, виконує функції з управління й розпорядження;

- здійснює інвентаризацію та оцінку майна;
- аналізує фінансовий стан банкрута;
- очолює ліквідаційну комісію та формує ліквідаційну масу;
- пред'являє до третіх осіб вимоги щодо повернення дебіторської заборгованості;

- реалізує майно банкрута з метою задоволення вимог, включених до реєстру вимог кредиторів;

- виконує інші, передбачені Законом, повноваження.

Під час проведення ліквідаційної процедури всі види майнових активів банкрута включаються до складу ліквідаційної маси (за винятком об'єктів житлового фонду), що призначається для задоволення претензій кредиторів.

Майно банкрута, яке є предметом застави, включається до складу ліквідаційної маси, але використовується виключно для першочергового задоволення вимог заставодержателя.

Згідно зі ст. 3 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» засновники (учасники) боржника-юридичної особи, власник майна, центральні органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування в межах своїх повноважень зобов'язані вживати своєчасних заходів з метою запобігання банкрутству підприємства-боржника.

Власником майна боржника державного чи приватного підприємства, засновниками (учасниками) боржника-юридичної особи, кредиторами боржника, іншими особами в межах заходів щодо запобігання банкрутству боржника може надаватися фінансова допомога в розмірі, достатньому для погашення зобов'язань боржника перед кредиторами, у тому числі зобов'язань зі сплати податків і зборів (обов'язкових платежів) і відновлення платоспроможності боржника (досудова санація).

Надання фінансової допомоги боржнику зобов'язує його взяти на себе відповідні зобов'язання перед особами, які надали таку допомогу в порядку, установленому законом.

Стаття 39 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб і фізичних осіб – підприємців» визначає порядок державної реєстрації припинення юридичної особи за судовим рішенням щодо визнання юридичної особи банкрутом. Таким чином, суд, який виніс рішення щодо порушення провадження у справі про банкрутство юридичної особи, щодо проведення санації боржника та призначення керуючого санацією, щодо визнання юридичної особи банкрутом і відкриття ліквідаційної процедури,

у день набуття рішеннями законної сили направляє їх до державного реєстратора за місцезнаходженням юридичної особи з метою внесення до Єдиного державного реєстру запису про відповідні судові рішення.

Державний реєстратор повинен не пізніше наступного робочого дня з дати надходження судових рішень внести до Єдиного державного реєстру запис про такі рішення суду й у той же день повідомити органи статистики, державної податкової служби, Пенсійного фонду України, фонду соціального страхування про внесення до Єдиного державного реєстру такого запису.

Із дати внесення до Єдиного державного реєстру запису про судові рішення щодо порушення провадження у справі про банкрутство юридичної особи до дати внесення до Єдиного державного реєстру запису про визнання юридичної особи банкрутом і відкриття ліквідаційної процедури проведення реєстраційних дій здійснюється або за згодою розпорядника майном, або згідно із планом санації. У разі, якщо після завершення ліквідаційної процедури у процесі банкрутства, установленій законом, судом винесене рішення щодо ліквідації юридичної особи – банкрута, то суд, що виніс відповідне рішення, в день набуття останнім законної сили скерує його державному реєстратору за місцезнаходженням юридичної особи-банкрута для проведення державної реєстрації припинення юридичної особи.

Державний реєстратор повинен не пізніше наступного робочого дня після надходження судового рішення про ліквідацію юридичної особи банкрута заповнити реєстраційну картку про державну реєстрацію припинення юридичної особи, внести до Єдиного державного реєстру запис про проведення державної реєстрації припинення юридичної особи й у той же день передати органам статистики, державної податкової служби, Пенсійного фонду України повідомлення про внесення до Єдиного державного реєстру запису про проведення державної реєстрації припинення для зняття юридичної особи з обліку.

Дата внесення до Єдиного державного реєстру запису про

проведення державної реєстрації припинення юридичної особи є датою припинення юридичної особи. При надходженні до державного реєстратора оригіналу установчих документів юридичної особи, яку ліквідовано у зв'язку з визнанням останньої банкрутом, державний реєстратор зобов'язаний зробити на зазначених документах відмітку про державну реєстрацію припинення юридичної особи й видати (надіслати рекомендованим листом із описом вкладення) зазначені документи на адресу місце проживання одного з засновників (учасників) юридичної особи, що припинилася.

У разі, якщо після завершення ліквідаційної процедури, установленій законом, у процесі банкрутства, судом ухвалене рішення щодо припинення провадження у справі про банкрутство юридичної особи, то суд, що виніс відповідне рішення, у день набуття ним законної сили скерує його державному реєстратору за місцезнаходженням юридичної особи-банкрута для внесення до Єдиного державного реєстру запису щодо припинення провадження у справі про банкрутство юридичної особи. Дата надходження судового рішення щодо припинення провадження у справі про банкрутство юридичної особи вноситься до журналу обліку реєстраційних дій.

Державний реєстратор повинен не пізніше наступного робочого дня з дати надходження судового рішення щодо припинення провадження у справі про банкрутство юридичної особи внести до Єдиного державного реєстру запис про припинення провадження у справі про банкрутство юридичної особи й у той же день повідомити органи статистики, державної податкової служби, Пенсійного фонду України про внесення такого запису з метою зняття юридичної особи з обліку.

РОЗДІЛ 2

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ КОРПОРАТИВНИХ ВІДНОСИН НА ПІДПРИЄМСТВІ

2.1. Поняття та види господарських товариств як одних з видів підприємств

Частина I ст. 79 Господарського кодексу України визначає *господарські товариства як підприємства або інші суб'єкти господарювання, створені юридичними особами та/або громадянами шляхом об'єднання їхнього майна й участі в підприємницькій діяльності; товариства з метою одержання прибутку.*

Поняття й види господарських товариств, правила їхнього створення, діяльності, а також права й обов'язки їх учасників і засновників визначає Закон України «Про господарські товариства» від 19.09.1991 р. № 1576-XII. Відповідно до ст. 1 цього Закону *господарським товариством* є юридична особа, статутний (складений) капітал якої поділений на частки між учасниками. При цьому, господарськими товариствами визнаються підприємства, установи, організації, створені на підставах угоди між юридичними особами та громадянами шляхом об'єднання їхнього майна та підприємницької діяльності з метою одержання прибутку.

Господарське товариство – це товариство корпоративного типу (наявність кількох учасників, подільність майна на частки).

Ознаки господарського товариства:

- наявність статусу юридичної особи;
- корпоративний характер управління;
- подільність майна товариства на частки;
- можливість вибору форми для засновників товариства;
- наявність в учасників господарського товариства корпоративних прав (право участі в розподілі прибутку товариства, в управлінні, в розподілі майна товариства).

Відповідно до ст. 3 Закону України «Про господарські товариства» засновниками й учасниками товариства можуть бути підприємства, установи, організації, а також громадяни, крім випадків, передбачених законодавчими актами України. Іноземні громадяни, особи без громадянства, іноземні юридичні особи, а також міжнародні організації можуть бути засновниками та учасниками господарських товариств нарівні з громадянами й юридичними особами України, крім випадків, установлених законодавчими актами України.

Господарське товариство, крім повного й командитного товариств, може створюватися однією особою, яка стає його єдиним учасником. Суб'єкти господарювання – юридичні особи, які стали засновниками або учасниками господарського товариства, зберігають статус юридичної особи.

Господарські товариства можуть здійснювати будь-яку підприємницьку діяльність, якщо інше не передбачено законом. Господарські товариства можуть набувати майнових та особистих немайнових прав, брати на себе зобов'язання, виступати в суді та третейському суді від свого імені.

Відповідно до ст. 5 Закону України «Про господарські товариства», якщо в установчих документах товариства не вказано строк його діяльності, то товариство визнається створеним на невизначений строк. Товариство набуває прав юридичної особи з дня державної реєстрації. Державна реєстрація товариств проводиться в порядку, установленому законом для державної реєстрації юридичних осіб.

Учасники господарського товариства мають право:

а) брати участь в управлінні справами товариства в порядку, визначеному установчими документами;

б) брати участь у розподілі прибутку товариства й одержувати його частку прибутку (дивіденди). Право на отримання частки прибутку (дивідендів) пропорційно частці кожного з учасників мають особи, які є

учасниками товариства на початок строку виплати дивідендів;

в) вийти в установленому порядку з товариства;

г) одержувати інформацію щодо діяльності товариства. За запитом учасника товариство зобов'язане надавати йому для ознайомлення річні баланси, звіти товариства щодо діяльності, протоколи зборів;

д) здійснити відчуження часток у статутному (складеному) капіталі товариства, цінних паперів, що засвідчують участь у товаристві, у порядку, установленому законом.

Учасники можуть мати також інші права, передбачені законодавством й установчими документами товариства.

Учасники господарського товариства зобов'язані:

а) дотримуватись установчих документів товариства й виконувати рішення загальних зборів та інших органів управління товариства;

б) виконувати свої зобов'язання перед товариством, у тому числі й пов'язані з майновою участю, а також робити внески (сплачувати акції) у розмірі, порядку й засобами, передбаченими установчими документами;

в) не розголошувати комерційну таємницю й конфіденційну інформацію щодо діяльності товариства;

г) виконувати інші обов'язки, якщо це передбачено цим Законом, іншим законодавством України та установчими документами.

Господарським кодексом України, Цивільним кодексом України, Законом України «Про господарські товариства», Законом України «Про акціонерні товариства» передбачені наступні види господарських товариств:

- акціонерні товариства;
- товариства з обмеженою відповідальністю;
- товариства з додатковою відповідальністю;
- повні товариства;
- командитні товариства.

Акціонерним товариством є господарське товариство, яке має статутний капітал, поділений на визначену кількість акцій однакової номінальної вартості, і несе відповідальність за зобов'язаннями тільки майном товариства, а акціонери несуть ризик збитків, пов'язаних із діяльністю товариства, у межах вартості акцій, що їм належать.

Товариством із обмеженою відповідальністю є господарське товариство, що має статутний капітал, поділений на частки, розмір яких визначається установчими документами, і несе відповідальність за своїми зобов'язаннями тільки своїм майном. Учасники товариства, які повністю сплатили свої вклади, несуть ризик збитків, пов'язаних з діяльністю товариства, у межах своїх вкладів.

Товариством із додатковою відповідальністю є господарське товариство, статутний капітал якого поділений на частки визначених установчими документами розмірів; яке несе відповідальність за своїми зобов'язаннями власним майном, а в разі недостатньої кількості останнього учасники цього товариства несуть додаткову солідарну відповідальність у визначеному установчими документами однаково кратному розмірі до вкладу кожного з учасників.

Повним товариством є господарське товариство, усі учасники якого відповідно до укладеного між ними договору здійснюють підприємницьку діяльність від імені товариства й несуть додаткову солідарну відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном.

Основні риси повного товариства:

- установчий документ – засновницький договір;
- відсутність законодавчих вимог щодо розміру й порядку формування майна, що регулюється засновницьким договором;
- відсутність органів товариства, оскільки управління справами товариства здійснюється самими учасниками в порядку, визначеному засновницьким договором товариства;
- можливість спільного управління товариством або управління

товариством одним учасником (частинною учасників);

- солідарна відповідальність учасників товариства за зобов'язаннями товариства усім своїм майном, на яке не може бути звернене стягнення в установленому законом порядку;

- учасниками товариства можуть бути тільки зареєстровані суб'єкти господарювання;

- додатковою підставою ліквідації повного товариства як юридичної особи, є наявність у товаристві тільки одного учасника протягом шести місяців.

Командитним товариством є господарське товариство, у якому один або декілька учасників здійснюють від імені товариства підприємницьку діяльність і несуть за його зобов'язаннями додаткову солідарну відповідальність усім своїм майном, на яке за законом може бути звернено стягнення (повні учасники), а інші учасники присутні в діяльності товариства лише своїми вкладами (вкладники).

Основні риси командитного товариства:

- наявність двох категорій учасників – повних учасників і вкладників мінімально по одному учаснику для кожної категорії;

- установчим документом є засновницький договір, а в разі наявності в товаристві лише одного повного учасника – установчим документом є підписаний такою особою меморандум;

- відсутність органів товариства, оскільки управління справами здійснюється повними учасниками;

- правове становище повних учасників аналогічне правовому становищу учасників повного товариства;

- можливість реорганізації в повне товариство, якщо вибувають усі вкладники.

Слід зазначити, що учасниками повного товариства, повними учасниками командитного товариства можуть бути лише особи, зареєстровані як суб'єкти підприємництва.

Установчим документом повного товариства і командитного товариства є засновницький договір. Установчим документом акціонерного товариства, товариства з обмеженою відповідальністю і товариства з додатковою відповідальністю є статут.

Установчі документи господарського товариства повинні містити відомості про вид товариства, предмет і цілі його діяльності, склад засновників та учасників, склад і компетенцію органів товариства й порядок ухвалення ними рішень, включаючи перелік питань, із яких необхідна одностайність або кваліфікована більшість голосів та інші відомості, передбачені статтею 57 Господарського кодексу України.

Статут акціонерного товариства повинен містити також відомості про види акцій, що випускаються, їхню номінальну вартість, співвідношення акцій різних видів, кількість акцій, що купуються засновниками, наслідки невиконання зобов'язань із викупу акцій.

Статут товариства з обмеженою відповідальністю повинен містити відомості про розмір часток кожного з учасників, розмір, склад і порядок внесення ними внесків. Статутом може бути встановлено порядок визначення розміру часток учасників залежно від зміни вартості майна, внесеного як внесок, та додаткових внесків учасників.

Засновницький договір повного товариства й командитного товариства повинні визначати розмір частки кожного з учасників, форму їхньої участі у справах товариства, розмір, склад і порядок внесення ними внесків. Стосовно вкладників командитного товариства в засновницькому договорі указуються тільки сукупний розмір їхніх часток у майні товариства та розмір, склад і порядок внесення ними вкладів.

Найменування господарського товариства повинно містити зазначення виду товариства, для повних товариств і командитних товариств – прізвища (найменування) учасників товариства, які несуть додаткову відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном, а також інші необхідні відомості. Найменування господарського

товариства не може указувати на належність товариства до органів державної влади чи органів місцевого самоврядування. До установчих документів можуть бути включені також відомості щодо інших умов діяльності господарського товариства, що не суперечать закону. Установчі документи господарського товариства у передбачених законом випадках узгоджуються з Антимонопольним комітетом України.

2.2. Особливості правового статусу акціонерного товариства

Відповідно до ст. 24 Закону України «Про господарські товариства» від 19.09.1991 р. № 1576-ХІІ акціонерним визнається товариство, яке має статутний (складений) капітал, поділений на визначену кількість акцій рівної номінальної вартості, і несе відповідальність за зобов'язаннями тільки майном товариства.

У свою чергу, порядок створення, діяльності, припинення, виділу акціонерних товариств, їхній правовий статус, права й обов'язки акціонерів визначає Закон України «Про акціонерні товариства» від 17.09.2008 № 514-VI. Згідно зі статтею 3 указанного Закону, акціонерне товариство – господарське товариство, статутний капітал якого поділено на визначену кількість часток однакової номінальної вартості, корпоративні права за якими посвідчуються акціями.

Акціонерне товариство не відповідає за зобов'язаннями акціонерів. До товариства та його органів не можуть застосовуватися будь-які санкції, що обмежують їхні права, у разі вчинення акціонерами протиправних дій. Акціонери не відповідають за зобов'язаннями товариства й несуть ризик збитків, пов'язаних із діяльністю товариства, тільки в межах належних їм акцій. До акціонерів не можуть застосовуватися будь-які санкції, що обмежують їхні права, у разі вчинення протиправних дій товариством або іншими акціонерами.

Акціонери, які не повністю сплатили акції, у випадках, визначених

статутом товариства, відповідають за зобов'язаннями товариства в межах несплаченої частини вартості належних їм акцій.

Акціонерне товариство може створюватися шляхом заснування або злиття, поділу, виділу чи перетворення підприємницького (підприємницьких) товариства, державного (державних), комунального (комунальних) та інших підприємств в акціонерне товариство.

Товариство створюється без обмеження строку діяльності, якщо інше не встановлено його статутом.

Повне найменування акціонерного товариства українською мовою повинне містити назву його типу (публічне чи приватне) й організаційно-правової форми (акціонерне товариство). Товариство може мати скорочене найменування українською мовою, повне та скорочене найменування іноземною мовою (мовами).

Згідно зі ст. 6 Закону України «Про акціонерні товариства» акціонерне товариство може створюватися однією особою чи складатися з однієї особи у разі придбання одним акціонером усіх акцій товариства. Відомості про це підлягають реєстрації й опублікуванню для загального відома в порядку, встановленому Державною комісією з цінних паперів і фондового ринку.

Засновниками акціонерного товариства визнаються:

- держава в особі органу, уповноваженого керувати державним майном;
- територіальна громада в особі органу, уповноваженого керувати комунальним майном;
- фізичні та/або юридичні особи, що прийняли рішення про заснування акціонерного товариства.

Засновниками акціонерного товариства можуть бути одна, дві чи більше осіб. Засновниками може укладатися засновницький договір, у якому визначаються порядок провадження спільної діяльності щодо створення акціонерного товариства, кількість, тип і клас акцій, що

підлягають придбанню кожним засновником, номінальна вартість і вартість придбання цих акцій, термін і форма сплати вартості акцій, термін дії договору.

Для створення акціонерного товариства засновники повинні провести закрите (приватне) розміщення його акцій, установчі збори та здійснити державну реєстрацію акціонерного товариства.

Засновницький договір не є установчим документом товариства й діє до дати реєстрації Державною комісією з цінних паперів і фондового ринку звіту щодо результатів закритого (приватного) розміщення акцій. Засновницький договір укладається в письмовій формі. Якщо товариство утворюється за участю фізичних осіб, їхні підписи на засновницькому договорі підлягають нотаріальному засвідченню. У разі заснування товариства однією особою, засновницький договір не укладається.

У разі заснування акціонерного товариства, його акції підлягають розміщенню виключно серед його засновників шляхом приватного розміщення. Публічне розміщення акцій товариства може здійснюватися після отримання свідоцтва про реєстрацію першого випуску акцій.

Особливості створення акціонерного товариства шляхом злиття, поділу, виділу чи перетворення підприємницького (підприємницьких) товариств, державного (державних) і комунального (комунальних) підприємств в акціонерне товариство визначаються Державною комісією з цінних паперів і фондового ринку, а за участю державних та (чи) комунальних підприємств – Державною комісією з цінних паперів і фондового ринку за узгодженням з Фондом державного майна України.

Створення акціонерного товариства відбувається в наступні етапи:

1) винесення зборами засновників рішення щодо створення акціонерного товариства й закритого (приватного) розміщення акцій;

2) подання заяви й усіх необхідних документів для реєстрації випуску акцій до Державної комісії з цінних паперів і фондового ринку;

3) реєстрація Державною комісією з цінних паперів і фондового ринку випуску акцій і видача тимчасового свідоцтва про реєстрацію випуску акцій;

4) присвоєння акціям міжнародного ідентифікаційного номера цінних паперів;

5) укладання з депозитарієм цінних паперів договору щодо обслуговування емісії акцій або з реєстратором іменних цінних паперів договору щодо ведення реєстру власників іменних цінних паперів;

6) закрите (приватне) розміщення акцій серед засновників товариства;

7) сплата засновниками повної вартості акцій;

8) затвердження установчими зборами товариства результатів закритого (приватного) розміщення акцій серед засновників товариства, затвердження статуту товариства, а також ухвала інших рішень, передбачених законом;

9) реєстрація товариства та його статуту в органах державної реєстрації;

10) подання Державній комісії з цінних паперів і фондового ринку звіту щодо результатів закритого (приватного) розміщення акцій;

11) реєстрація Державною комісією з цінних паперів і фондового ринку звіту щодо результатів закритого (приватного) розміщення акцій;

12) отримання свідоцтва про державну реєстрацію випуску акцій;

13) видача засновникам товариства документів, що підтверджують право власності на акції.

Дії, що порушують процедуру створення акціонерного товариства, є підставою для винесення Державною комісією з цінних паперів і фондового ринку рішення про відмову в реєстрації звіту щодо результатів закритого (приватного) розміщення акцій. У разі ухвалення такого рішення Державна комісія з цінних паперів і фондового ринку звертається до суду з позовом щодо ліквідації акціонерного товариства.

У разі заснування акціонерного товариства однією особою рішення, які повинні ухвалюватися зборами засновників, виносяться одноосібно і оформлюються рішенням щодо наміру заснувати товариство. Якщо єдиним засновником товариства є фізична особа, її підпис на рішенні щодо наміру заснувати товариство підлягає нотаріальному засвідченню.

Згідно зі ст. 10 Закону України «Про акціонерні товариства», установчі збори акціонерного товариства мають проводитися протягом трьох місяців із дати повної сплати акцій засновниками. Кількість голосів засновника на установчих зборах акціонерного товариства визначається кількістю акцій товариства, що підлягають придбанню цим засновником.

На установчих зборах акціонерного товариства вирішуються питання щодо:

- 1) заснування товариства;
- 2) затвердження оцінки майна, що вноситься засновниками в рахунок сплати акцій товариства;
- 3) утвердження статуту товариства;
- 4) створення органів товариства;
- 5) уповноваження представника (представників) на здійснення подальшої діяльності щодо створення товариства;
- 6) обрання членів наглядової ради, голови колегіального виконавчого органу товариства (особи, яка виконує повноваження одноосібного виконавчого органу товариства), членів ревізійної комісії (ревізора);
- 7) затвердження результатів розміщення акцій;
- 8) обрання лічильної комісії;
- 9) учинення інших дій, необхідних для створення товариства.

Незатвердження установчими зборами статуту акціонерного товариства вважається відмовою засновників від створення цього товариства та є підставою для повернення засновникам вкладів, зроблених ними в рахунок сплати акцій. Повернення вкладів здійснюється протягом

20 робочих днів з дати проведення установчих зборів, на яких не було ухвалено рішення щодо затвердження статуту акціонерного товариства.

Сплата вартості акцій, розміщених при заснуванні акціонерного товариства, може здійснюватися грошовим еквівалентом, цінними паперами (крім боргових емісійних цінних паперів, емітентом яких є засновник, і векселів), майном і майновими правами, нематеріальними активами, що мають грошову оцінку. Сплата вартості акцій, розміщених при заснуванні акціонерного товариства, не може здійснюватися за ціною, нижчою за їхню номінальну вартість. Сплата вартості акцій, розміщених при заснуванні акціонерного товариства, не може здійснюватися шляхом перебирання на себе зобов'язань із виконання для товариства робіт або надання послуг.

Ціна майна, укладеного засновниками акціонерного товариства у якості рахунку сплати за акції товариства, повинна відповідати ринковій вартості цього майна.

Кожний засновник акціонерного товариства повинен сплатити повну вартість придбаних акцій до дати затвердження результатів розміщення першого випуску акцій. У разі несплати (неповної сплати) вартості придбаних акцій до дати затвердження результатів розміщення першого випуску акцій, акціонерне товариство вважається не заснованим. До сплати 50 відсотків статутного капіталу товариство не має права здійснювати операцій, не пов'язаних із його заснуванням.

До реєстрації звіту щодо результатів розміщення акцій засновник має всі права, засвідчені акціями, крім права відчужувати й обтяжувати зобов'язаннями останні.

Документ, що засвідчує право власності засновника акціонерного товариства на акції, видається після повної сплати вартості таких акцій протягом 10 робочих днів із дати отримання товариством свідоцтва про державну реєстрацію випуску акцій.

Згідно зі ст. 12 Закону України «Про акціонерні товариства» від 17.09.2008 № 514-VI засновники акціонерного товариства несуть солідарну відповідальність за пов'язаними з заснуванням зобов'язаннями цього товариства, що виникли до його державної реєстрації. Акціонерне товариство відповідає за пов'язаними з його заснуванням зобов'язаннями засновників тільки в разі схвалення їхніх дій загальними зборами акціонерів. Загальні збори акціонерів, що підтримують такі зобов'язання засновників товариства, мають бути проведені протягом шести місяців після державної реєстрації товариства.

Інформація про такі зобов'язання товариства має бути відбита у статуті товариства.

Установчим документом акціонерного товариства є його статут.

Статут акціонерного товариства повинен містити відомості про:

- 1) повне та скорочене найменування товариства українською мовою;
- 2) тип товариства;
- 3) розмір статутного капіталу;
- 4) розмір резервного капіталу в разі його формування;
- 5) номінальну вартість і загальну кількість акцій, кількість кожного типу розміщених товариством акцій, у тому числі кількість кожного класу привілейованих акцій (у разі розміщення привілейованих акцій), а також наслідки невиконання зобов'язань із викупу акцій;
- 6) розмір дивідендів за привілейованими акціями кожного класу в разі їхнього розміщення товариством;
- 7) умови й порядок конвертації привілейованих акцій певного класу у прості акції товариства чи у привілейовані акції іншого класу (у разі розміщення привілейованих акцій);
- 8) права акціонерів – власників привілейованих акцій кожного класу (у разі розміщення привілейованих акцій);
- 9) наявність переважного права акціонерів приватного товариства на придбання акцій цього товариства, які пропонуються його власником до

продажу третій особі, і порядок їхньої реалізації або відсутність такого права;

10) порядок повідомлення акціонерів щодо виплати дивідендів;

11) порядок скликання та проведення загальних зборів;

12) компетенцію загальних зборів;

13) спосіб повідомлення акціонерів про проведення загальних зборів і зміни в порядку денному загальних зборів;

14) склад органів товариства та їхню компетенцію, порядок створення, обрання й відкликання їхніх членів та ухвалення рішень останніми, а також порядок зміни складу органів товариства та їхньої компетенції:

15) порядок внесення змін до статуту;

16) порядок припинення товариства.

Статутом акціонерного товариства не може бути передбачено надання засновникам товариства додаткових прав чи повноважень. Статут акціонерного товариства може містити й інші положення, що не суперечать законодавству.

Згідно зі ст. 14 Закону України «Про акціонерні товариства» мінімальний розмір статутного капіталу акціонерного товариства становить 1250 мінімальних заробітних платень (відповідно до ставки мінімальної заробітної платні), що діє на момент створення (реєстрації) акціонерного товариства. Статутний капітал товариства визначає мінімальний розмір майна товариства, який гарантує інтереси його кредиторів.

Власний капітал (вартість чистих активів) товариства – різниця між сукупною вартістю активів товариства та вартістю його зобов'язань перед іншими особами.

Статутом акціонерного товариства може бути передбачено створення спеціального фонду для виплати дивідендів за привілейованими акціями. Порядок формування та використання такого фонду установлюється

Державною комісією з цінних паперів і фондового ринку.

Характерні риси акціонерних товариств:

- поділ статутного капіталу на частки рівної номінальної вартості, іменованих акціями (мінімальний розмір статутного фонду – 1250 мінімальних заробітних платень);
- до органів управління й контролю акціонерного товариства належать: вищий орган – загальні збори АТ; виконавчий орган – правління, дирекція чи директор; наглядова рада (за наявності більше 50 акціонерів); ревізійна комісія;
- засновниками можуть бути фізичні або юридичні особи (діюче законодавство не заперечує можливості існування однієї особи в якості засновника акціонерного товариства);
- участь акціонерів в управлінні залежить від кількості акцій, що їм належать;
- вихід акціонера здійснюється шляхом продажу акцій.

Слід зазначити, що статтею 24 Закону України «Про господарські товариства», визначені наступні види акціонерних товариств:

- відкрите акціонерне товариство, акції якого можуть розповсюджуватися шляхом відкритої підписки й купівлі-продажу на біржах;
- закрите акціонерне товариство, акції якого розподіляються між засновниками і не можуть розповсюджуватися шляхом підписки, купуватися та продаватися на біржі.

Закрите акціонерне товариство може бути реорганізовано у відкрите шляхом реєстрації його акцій у порядку, передбаченому законодавством щодо цінних паперів і фондової біржі, та внесенням змін до статуту товариства.

Відмінності між відкритим акціонерним товариством (ВАТ) і закритим акціонерним товариством (ЗАТ):

- у порядку розміщення акцій (у ВАТ – шляхом підписки й купівлі-продажу на фондовому ринку без спеціальних обмежень, у ЗАТ –

розміщенням серед засновників або серед заздалегідь визначеного кола осіб, а також шляхом купівлі-продажу з виключенням системи торгів);

- у порядку відчуження акцій (акції ВАТ продаються й купуються вільно; акції ЗАТ не можуть продаватися на фондовому ринку, а їхній продаж акціонерами товариства повинен здійснюватися з урахуванням переважного права інших учасників товариства на придбання таких акцій);

- за видами підписки на акції, що застосовується при їхньому випуску (ВАТ – відкрита, ЗАТ – закрита);

- у порядку створення (у ВАТ він дуже складний, пов'язаний із розміщенням акцій серед заздалегідь невизначеного кола осіб шляхом відкритої підписки, опублікування інформації щодо випуску акцій, процедури відкритої підписки, розв'язання на установчих зборах питань, пов'язаних із результатами підписки; для ЗАТ зазначені процедури непередбачені);

- мінімальним розміром сплати акцій на момент скликання установчих зборів (він має бути не меншим ніж 30% у ВАТ і 50% номінальної вартості акцій для ЗАТ).

У свою чергу, ст. 5 Закону України «Про акціонерні товариства» поділяє за типом акціонерні товариства на публічні та приватні. Зміна типу товариства з приватного на публічне або з публічного на приватне не є перетворенням останнього.

Таким чином, даним Законом замінено види акціонерних товариств «відкрите акціонерне товариство» та «закрите акціонерне товариство» на типи – «публічне акціонерне товариство» та «приватне акціонерне товариство». При цьому, організаційно-правова форма господарювання «акціонерне товариство», визначена пунктом 3.2.1 Класифікації організаційно-правових форм господарювання ДК 002:2004 Державного класифікатору України, затвердженого наказом Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики від 28.05.2004 N 97, залишається незмінною.

З огляду на вищесказане, заміна видів акціонерних товариств «відкрите акціонерне товариство» та «закрите акціонерне товариство» на типи – «публічне акціонерне товариство» та «приватне акціонерне товариство» не є зміною організаційно-правової форми господарювання товариства.

Відмінності публічного акціонерного товариства та приватного акціонерного товариства:

1) кількісний склад акціонерів приватного акціонерного товариства не може перевищувати 100 акціонерів;

2) публічне акціонерне товариство може здійснювати публічне та приватне розміщення акцій. Приватне акціонерне товариство може здійснювати тільки приватне розміщення акцій. У разі ухвалення загальними зборами приватного акціонерного товариства рішення щодо здійснення публічного розміщення акцій до статуту товариства вносяться відповідні зміни, у тому числі пов'язані зі зміною типу товариства – із приватного на публічне.

3. Акціонери публічного акціонерного товариства можуть відчужувати належні їм акції без згоди інших акціонерів і товариства.

4. Статутом приватного акціонерного товариства може бути передбачено переважне право його акціонерів на придбання акцій цього товариства, пропонованих їхнім власником для відчуження третій особі.

У випадку, коли статутом приватного акціонерного товариства передбачено переважне право його акціонерів на купівлю акцій, пропонованих їхнім власником до продажу третій особі, таке переважне право реалізовується відповідно до частин третьої шостої цієї статті. Порядок реалізації переважного права акціонерів на придбання акцій приватного акціонерного товариства, пропонованих їхнім власником для відчуження (крім продажу) третій особі, встановлюється статутом такого товариства.

Акціонери приватного акціонерного товариства мають переважне право на придбання акцій, що продаються іншими акціонерами цього товариства, за ціною й на умовах, запропонованих акціонером третій особі, пропорційно кількості акцій, що належать кожному з них. Переважне право акціонерів на придбання акцій, що продаються іншими акціонерами цього товариства, діє протягом двох місяців із дня отримання товариством повідомлення акціонера про намір продати акції, якщо коротший термін не передбачений статутом товариства. Статутом приватного акціонерного товариства може передбачатися переважне право придбання товариством акцій, що продаються його акціонерами, якщо акціонери не використали своє переважне право на придбання акцій. Переважне право товариства на придбання акцій, що продаються акціонерами цього товариства, може бути реалізовано протягом 10 днів після закінчення строку дії переважного права на придбання цих акцій акціонерами товариства, якщо коротший термін не передбачений статутом товариства. Термін переважного права, передбачений статутом товариства, не може бути меншим за 20 днів із дня отримання товариством відповідного повідомлення. Термін переважного права припиняється у разі якщо отримання від усіх акціонерів товариства й самого товариства письмових заяв про використання або відмову від використання переважного права на купівлю акцій, що надійшла до спливу цього терміну. Акціонер приватного акціонерного товариства, який має намір продати свої акції третій особі, зобов'язаний письмово повідомити про це решту акціонерів товариства та саме товариство з зазначенням ціни й інших умов продажу акцій. Повідомлення акціонерів товариства здійснюється через товариство. Після отримання письмового повідомлення від акціонера, який має намір продати свої акції третій особі, товариство зобов'язане протягом двох робочих днів відправити копії повідомлення всім іншим акціонерам товариства. Повідомлення акціонерів товариства здійснюється за рахунок акціонера, який має намір продати свої акції, якщо інше не передбачено статутом товариства. Якщо акціонери

приватного акціонерного товариства та/або товариство не скористаються переважним правом на придбання всіх акцій, пропонованих до продажу, протягом установленого цим законом або статутом строку, акції можуть бути продані третій особі за ціною й на умовах, що повідомлені товариству та його акціонерам.

У разі порушення переважного права на придбання акцій, будь-який акціонер товариства та/або саме товариство, якщо статутом товариства передбачено переважне право на придбання акцій товариством, має право протягом трьох місяців із моменту, коли акціонер чи товариство дізналися або повинні були дізнатися про таке порушення, вимагати в судовому порядку переведення на них прав та обов'язків покупця акцій. Поступлення зазначеного переважного права іншим особам недопустиме.

Зазначене переважне право акціонерів приватного товариства не поширюється на випадки переходу права власності на цінні папери цього товариства в результаті їхнього успадкування чи правозаступництва. У разі виникнення права звернення стягнення на акції приватного акціонерного товариства у зв'язку з їхньою заставою відчуження таких акцій здійснюється з дотриманням переважного права акціонерів на придбання цих акцій.

5. Акції публічного акціонерного товариства можуть купуватися і продаватися на фондовій біржі. Публічне акціонерне товариство зобов'язане пройти процедуру включення акцій до біржового списку хоча б однієї фондової біржі. Акції приватного акціонерного товариства не можуть купуватися та/або продаватися на фондовій біржі, за винятком продажу шляхом проведення на біржі аукціону.

2.3. Правовий статус товариства з обмеженою відповідальністю.

Порівняльна характеристика правових (нормативно-правових) засад товариств із обмеженою та додатковою відповідальністю

Товариство з обмеженою відповідальністю. Відповідно до ст. 50 Закону України «Про господарські товариства», товариством з обмеженою відповідальністю визнається товариство, що має статутний (складений) капітал, розділений на частки, розмір яких визначається установчими документами. Максимальна кількість учасників товариства з обмеженою відповідальністю може досягати 10 осіб.

Учасники товариства несуть відповідальність у межах їхніх внесків. Учасники товариства, які не повністю внесли кошти, несуть солідарну відповідальність за зобов'язаннями товариства в межах вартості невнесеної частини внеску кожного з учасників.

Установчі документи товариства з обмеженою відповідальністю повинні містити:

- 1) відомості про розмір часток кожного з учасників;
- 2) розмір, склад і порядок внесення ними внесків;
- 3) розмір і порядок формування резервного фонду;
- 4) порядок передання (переходу) часток у статутному (складеному) капіталі.

Зміни вартості майна, заявленого як внесок, і додаткові внески учасників не впливають на розмір їхньої частки у статутному (складеному) капіталі, указаної в установчих документах товариства, якщо інше не передбачено установчими документами.

У товаристві з обмеженою відповідальністю створюється статутний (складений) капітал, розмір якого повинен становити не менше суми, еквівалентної одній діючій на момент створення товариства і обмеженою відповідальністю мінімальній заробітній платі,. До моменту реєстрації товариства з обмеженою відповідальністю кожен із учасників зобов'язаний

внести до статутного (складеного) капіталу не менше 50 відсотків указанного в установчих документах внеску. Внесення до статутного (складеного) капіталу грошей підтверджується документами, виданими банківською установою. Частина статутного капіталу, що залишилася несплаченою, підлягає сплаті протягом першого року діяльності товариства.

Якщо учасники протягом першого року діяльності товариства не сплатили повну суму своїх вкладів, товариство має оголосити про зменшення свого статутного капіталу й зареєструвати відповідні зміни до статуту в установленому порядку або прийняти рішення про ліквідацію товариства.

Учаснику товариства з обмеженою відповідальністю, який зробив свій внесок у повному обсязі, видається свідоцтво товариства. Учасник товариства з обмеженою відповідальністю має право продати чи іншим чином відступити свою частку (її частину) у статутному капіталі одному або кільком учасникам цього товариства. Відчуження учасником товариства з обмеженою відповідальністю своєї частки (її частини) третім особам допускається, якщо інше не встановлено статутом товариства.

Учасники товариства користуються переважним правом купівлі частки (її частини) учасника пропорційно розмірам своїх часток, якщо статутом товариства чи домовленістю між учасниками не встановлений інший порядок здійснення цього права. Купівля здійснюється відповідно до ціни та на інших умовах, на яких частка (її частина) пропонувалася для продажу третім особам. Якщо учасники товариства не скористаються своїм переважним правом протягом місяця з дня повідомлення про намір учасника продати частку (її частину) або протягом іншого строку, встановленого статутом товариства чи домовленістю між його учасниками, частка (її частина) учасника може бути відчужена третій особі.

У разі придбання частки (її частини) учасника самим товариством з обмеженою відповідальністю, останнє зобов'язане реалізувати її іншим

учасникам або третім особам протягом терміну, що не перевищує одного року, або зменшити свій статутний капітал. Протягом цього періоду розподіл прибутку, а також голосування й визначення кворуму у вищому органі проводяться без урахування частки, придбаної товариством.

При виході учасника з товариства з обмеженою відповідальністю йому виплачується вартість частини майна товариства, пропорційна його частці у статутному (складеному) капіталі. Виплата проводиться після затвердження звіту за рік, у якому він вийшов із товариства, й у термін до 12 місяців із дня виходу. На вимогу учасника та за згодою товариства внесок може повертатися повністю або частково в натуральній формі.

Учаснику, який вибув, виплачується належна йому частка прибутку, одержаного товариством у поточному році до моменту виходу. Майно, передане учасником товариству тільки в користування, повертається в натуральній формі без винагороди.

Реорганізація юридичної особи, учасника товариства або смерть громадянина, учасника товариства дає правонаступникам (спадкоємцям) переважне право вступу до цього товариства. За відмови правонаступника (спадкоємця) від вступу до товариства з обмеженою відповідальністю або відмові товариства у прийнятті до нього правонаступника (спадкоємця), останньому видається у грошовій або натуральній формі частка в майні, яка належала реорганізованій або ліквідованій юридичній особі (спадкодавцю), вартість якої визначається на день реорганізації або ліквідації (смерті) учасника. У цих випадках розмір статутного (складеного) капіталу товариства підлягає зменшенню.

Вищим органом товариства з обмеженою відповідальністю є загальні збори учасників. Вони складаються з учасників товариства або призначених ними представників. Представники учасників можуть бути постійними або призначеними на певний термін. Учасник має право в будь-який час замінити свого представника на загальних зборах учасників, сповістивши про це інших учасників. Учасник товариства з обмеженою

відповідальністю має право передати свої повноваження на зборах іншому учаснику або представникові іншого учасника товариства. Учасники мають кількість голосів, пропорційну розміру їхніх часток у статутному (складеному) капіталі.

Виконавчим органом у товаристві з обмеженою відповідальністю є:

– колегіальний виконавчий орган – *дирекція*, очолювана генеральним директором;

– одноособовий виконавчий орган – *директор*.

Дирекція (директор) вирішує усі питання діяльності товариства, за винятком тих, що належать до виключної компетенції загальних зборів учасників. Загальні збори учасників товариства можуть ухвалити рішення про передачу частини повноважень, належних їм, до компетенції дирекції (директора).

Дирекція (директор) підзвітна загальним зборам учасників і організовує виконання їхніх рішень. Дирекція (директор) не уповноважені приймати рішення, обов'язкові для учасників товариства.

Дирекція (директор) діє від імені товариства в межах установчих документів. Генеральний директор має право без довіреності виконувати дії від імені товариства. Інші члени дирекції також можуть бути наділені цим правом.

Генеральний директор (директор) не може бути одночасно головою загальних зборів учасників товариства.

Контроль за діяльністю *дирекції (директора) товариства з обмеженою відповідальністю здійснюється ревізійною комісією*, що утворюється загальними зборами учасників товариства з їхнього числа, у кількості, передбаченій установчими документами, але не менше 3 осіб. Члени дирекції (директор) не можуть бути членами ревізійної комісії.

Перевірка діяльності дирекції (директора) товариства проводиться ревізійною комісією за дорученням зборів, із власної ініціативи або на вимогу учасників товариства. Ревізійна комісія уповноважена вимагати від

посадових осіб товариства надання усіх необхідних матеріалів, бухгалтерських чи інших документів та особистих пояснень.

Ревізійна комісія доповідає про результати проведених нею перевірок вищому органу товариства. Ревізійна комісія складає висновок щодо річних звітів та балансів. Без висновку ревізійної комісії загальні збори учасників товариства не мають права затверджувати баланс товариства. Ревізійна комісія має право піднімати питання щодо скликання позачергових загальних зборів учасників, якщо виникла суттєва загроза інтересам товариства або виявленню зловживання посадовими особами товариства.

Товариство з додатковою відповідальністю. Відповідно до ст. 65 Закону України «Про господарські товариства» товариством із додатковою відповідальністю визнається товариство, статутний (складений) капітал якого поділений на частки визначених установчими документами розмірів. Учасники такого товариства відповідають за боргами своїми внесками до статутного (складеного) капіталу, а за недостатності сум внесків – додатково належним їм майном в однаковому для всіх учасників кратному розмірі до внеску кожного учасника. Межовий розмір відповідальності учасників передбачений установчими документами.

Найменування товариства з додатковою відповідальністю має містити найменування товариства, а також слова «товариство з додатковою відповідальністю».

До товариства з додатковою відповідальністю застосовуються положення щодо товариства з обмеженою відповідальністю, якщо іншого не встановлено статутом товариства і законом.

Таким чином, основними рисами товариства з обмеженою відповідальністю є:

- поділ статутного фонду на частки, розмір яких визначається установчими документами (мінімальний розмір статутного фонду товариства – 1 мінімальна заробітна платня);

- відповідальність товариства за власними зобов'язаннями усім своїм майном;
- можливість відступлення учасником своєї частки іншому учаснику або третім особам;
- наявність органів товариства, за допомогою яких здійснюється управління справами товариства: вищий орган – збори учасників, виконавчий орган – дирекція або одноособовий директор, контрольний – ревізійна комісія;
- припинення участі в товаристві відбувається внаслідок:
  - смерті учасника фізичної особи або ліквідації юридичної особи;
  - відступлення частки іншому учаснику або третій особі;
  - успадкування частки фізичної особи або право наступництва частки юридичної особи.

Основні риси товариства з додатковою відповідальністю:

- поділ статутного фонду на частки, розмір яких визначається установчими документами (мінімальний розмір статутного фонду товариства – 1 мінімальна заробітна платня);
- наявність органів товариства, за допомогою яких здійснюється управління справами товариства: вищий орган – збори учасників, виконавчий орган – дирекція або одноособовий директор, контрольний – ревізійна комісія;
- подібність правового становища товариства з додатковою відповідальністю і його учасників до правового становища товариства з обмеженою відповідальністю і його учасників, за винятком обсягу відповідальності учасників і пов'язаних з цим питань;
- обмежена відповідальність учасників за зобов'язаннями товариства, розмір якої встановлюється або законом, або установчими документами в однаковому для всіх учасників кратному розмірі до їхніх внесків. Учасники товариства з додатковою відповідальністю відповідають

за зобов'язаннями товариства в однаковому для всіх кратному розмірі їхніх внесків, визначених статутом. Їхня відповідальність хоч і додаткова, оскільки можливе звернення стягнення на особисте майно учасників, проте обмежена указаним розміром. Відповідальність учасників відносно товариства – субсидіарна, тобто тільки в разі недостатності майна товариства для погашення зобов'язань можливе звернення стягнення на майно учасника. Разом із тим, відповідальність учасників є солідарною відносно одне одного, тобто в разі виконання зобов'язання товариства одним із учасників, у нього виникає регресне право вимоги до інших учасників. Крім того, звернути стягнення на майно учасника можливо, якщо він відповідає солідарно за інших, тільки в межах указанного в статуті розміру.

РОЗДІЛ 3

ІНШІ ОРГАНІЗАЦІЙНІ ФОРМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ ПІДПРИЄМСТВ

3.1. Поняття та різновиди державних і комунальних підприємств

Правовий статус державних і комунальних підприємств визначається главою 8 Господарського кодексу України. Відповідно до частини 1 ст. 73 Господарського кодексу України державне унітарне підприємство утворюється компетентним органом державної влади в розпорядчому порядку на базі відокремленої частини державної власності, як правило, без поділу її на частки, і входить до сфери його управління.

Характерними ознаками державних унітарних підприємств є:

1. Орган державної влади, до сфери управління якого входить підприємство, що є представником власника і виконує функції останнього у межах, визначених діючими законодавчими актами.

2. Майно державного унітарного підприємства перебуває в державній власності і закріплюється за таким підприємством на праві господарського відання чи праві оперативного управління.

3. Найменування державного унітарного підприємства має містити слова «державне підприємство».

4. Державне унітарне підприємство не несе відповідальності за зобов'язаннями власника й органу влади, до сфери управління якого воно входить.

5. Органом управління державного унітарного підприємства є керівник підприємства, який призначається органом, до сфери управління якого входить підприємство, і є підзвітним цьому органу.

6. Законом можуть бути визначені особливості статусу керівника державного унітарного підприємства, у тому числі встановлено підвищену відповідальність керівника за результати роботи підприємства.

Згідно з Господарським кодексом України державні унітарні підприємства діють як державні комерційні підприємства або казенні підприємства.

Державне комерційне підприємство. Державне комерційне підприємство є суб'єктом підприємницької діяльності, діє на основі статуту й несе відповідальність за наслідки своєї діяльності усім належним йому на праві господарського відання майном згідно з діючим законодавством.

Характерними рисами державних унітарних комерційних підприємств є:

1. Майно державного комерційного підприємства закріплюється за ним на праві господарського відання.

2. Статутний капітал державного комерційного підприємства утворюється уповноваженим органом, до сфери управління якого воно входить, до реєстрації цього підприємства як суб'єкта господарювання. Мінімальний розмір статутного капіталу державного комерційного підприємства встановлюється законом.

3. У разі меншої вартості активів державного комерційного підприємства за результатами його діяльності за розмір статутного капіталу, передбаченого статутом підприємства, орган, до сфери управління якого входить дане підприємство, зобов'язаний провести в установленому законодавством порядку зменшення його статутного капіталу, але не нижче встановленого мінімального розміру статутного капіталу.

4. Держава й орган, до сфери управління якого входить державне комерційне підприємство, не несуть відповідальності за його зобов'язаннями, крім випадків, передбачених діючим законодавством.

5. Збитки, завдані державному комерційному підприємству унаслідок виконання рішень органів державної влади чи органів місцевого самоврядування, які було визнано судом неконституційними або

недійсними, підлягають відшкодуванню зазначеними органами добровільно або за рішенням суду.

6. Державне унітарне комерційне підприємство може бути перетворено у випадках і порядку, передбачених законом, у корпоратизоване підприємство (державне акціонерне товариство).

Стаття 75 Господарського кодексу України визначає особливості господарської діяльності державних комерційних підприємств. Зокрема, державне комерційне підприємство зобов'язане приймати та виконувати доведені до нього в установленому законодавством порядку державні замовлення, ураховувати їх при формуванні виробничої програми, визначенні перспектив свого економічного й соціального розвитку та виборі контрагентів, а також складати й виконувати річний фінансовий план і з поквартальною розбивкою на кожен наступний рік.

Для закупівель товарів, робіт чи послуг державне комерційне підприємство застосовує процедури закупівель, визначені Законом України «Про здійснення державних закупівель».

Фінансовий план підлягає затвердженню до 1 вересня року, що передує плановому:

- підприємств, що є суб'єктами природних монополій, і підприємств, плановий розрахунковий обсяг чистого прибутку яких перевищує 50 мільйонів гривень, – Кабінетом Міністрів України;

- інших підприємств – органами, до сфери управління яких вони входять.

Органи, до сфери управління яких входять державні комерційні підприємства, надають центральному органу виконавчої влади з питань економіки до 1 серпня року, що передує планованому, зведені показники фінансових планів і фінансові плани в розрізі окремих державних комерційних підприємств, які входять до сфери їхнього управління.

Форма та методичні рекомендації з розробки фінансового плану затверджуються центральним органом виконавчої влади з питань

економіки.

Державне комерційне підприємство не має права безкоштовно передавати належне йому майно іншим юридичним особам чи громадянам, крім випадків, передбачених законом. Відчужувати майнові об'єкти, що належать до основних фондів, державне комерційне підприємство має праве лише за попередньою згодою органу, до сфери управління якого воно належить, і лише на конкурентних засадах, якщо інше не встановлено законом. Розпоряджатися в інший спосіб майном, що належить до основних фондів, державне комерційне підприємство має право лише в межах повноважень та у спосіб, що передбачені цим Кодексом та іншими законами.

Відчуження нерухомого майна, а також повітряних і морських суден, суден внутрішнього плавання та рухомого складу залізничного транспорту здійснюється за умови додаткового погодження в установленому порядку з Фондом державного майна України.

Кошти, отримані від продажу майнових об'єктів, що належать до основних фондів державного комерційного підприємства, використовуються відповідно до затвердженого фінансового плану.

Списання з балансу не повністю амортизованих основних фондів, а також прискорена амортизація основних фондів державного комерційного підприємства можуть проводитися лише за згодою органу, до сфери управління якого входить дане підприємство.

Державні комерційні підприємства утворюють за рахунок прибутку (доходу) спеціальні (цільові) фонди, призначені для покриття витрат, пов'язаних з їхньою діяльністю:

- амортизаційний фонд;
- фонд розвитку виробництва;
- фонд споживання (оплати праці);
- резервний фонд;
- інші фонди, передбачені статутом підприємства.

Порядок використання цих фондів визначається відповідно до затвердженого фінансового плану.

Органи, до сфери управління яких належать державні комерційні підприємства, до 15 липня року, що передує плановому, надають Кабінету Міністрів України інформацію щодо обсягів перерахунку прибутку державних комерційних підприємств для їхнього врахування при формуванні державного бюджету.

У разі зміни керівника державного комерційного підприємства обов'язковим є проведення ревізії фінансово-господарської діяльності підприємства в порядку, передбаченому законом.

Казенні підприємства. Згідно зі ст. 76 Господарського кодексу України казенні підприємства утворюються в галузях народного господарства, у яких:

- законом дозволено здійснення господарської діяльності лише державним підприємствам;
- основним (понад п'ятдесят відсотків) споживачем продукції (робіт, послуг) виступає держава;
- за умовами господарювання неможлива вільна конкуренція товаровиробників чи споживачів;
- переважає (понад п'ятдесят відсотків) виробництво суспільно необхідної продукції (робіт, послуг), яке за своїми умовами і характером потреб, що ним задовольняються, як правило, не може бути рентабельним;
- приватизацію майнових комплексів державних підприємств заборонено законом.

Характерними ознаками казенних підприємств є:

1. Казенне підприємство утворюється за рішенням Кабінету Міністрів України. У рішенні про створення казенного підприємства визначаються обсяг і характер основної діяльності підприємства, а також орган, до сфери управління якого входить підприємство, що створюється. Реорганізація і ліквідація казенного підприємства проводяться відповідно

до вимог діючого законодавства за рішенням органу, до компетенції якого належить створення даного підприємства.

2. Майно казенного підприємства закріплюється за ним на праві оперативного управління в обсязі, зазначеному в статуті підприємства.

3. Казенне підприємство є юридичною особою, має відповідні рахунки в установах державного банку, печатку зі своїм найменуванням.

4. Орган, до сфери управління якого входить казенне підприємство, затверджує статут підприємства, призначає його керівника, дає дозвіл на здійснення казенним підприємством господарської діяльності, визначає види продукції (робіт, послуг), на виробництво та реалізацію якої поширюється зазначений дозвіл.

5. Найменування казенного підприємства повинно містити слова «казенне підприємство».

Особливості господарської діяльності казенних підприємств визначені ст. 77 Господарського кодексу України. Таким чином, казенне підприємство здійснює господарську діяльність відповідно до виробничих завдань органу, до сфери управління якого воно входить.

Казенне підприємство самостійно організовує виробництво продукції (робіт, послуг) і реалізує її за цінами (тарифами), визначеними в порядку, установленому Кабінетом Міністрів України, якщо інше не передбачено законом.

Орган, до сфери управління якого входить казенне підприємство, здійснює контроль за використанням і збереженням належного підприємству майна, і має право вилучити в казенного підприємства майно, яке не використовується або використовується не за призначенням, і розпорядитися ним у межах своїх повноважень.

Казенне підприємство не має права відчужувати або в інший спосіб розпоряджатися закріпленим за ним майном, належним до основних фондів, без попередньої згоди органу, до сфери управління якого воно входить.

Відчуження нерухомого майна, а також повітряних і морських суден, суден внутрішнього плавання й рухомого складу залізничного транспорту здійснюється за умови додаткового погодження в установленому порядку з Фондом державного майна України.

Джерелами формування майна казенного підприємства є:

- державне майно, передане підприємству відповідно до рішення про його створення;
- кошти та інше майно, отримані від реалізації продукції (робіт, послуг) підприємства;
- цільові кошти, виділені з державного бюджету України;
- кредити банків;
- частина прибутків підприємства, одержаних ним за результатами господарської діяльності, передбачена статутом;
- інші джерела, незаборонені законом.

Казенне підприємство отримує кредити для виконання статутних завдань під гарантію органу, до сфери управління якого входить підприємство.

Казенне підприємство відповідає за своїми зобов'язаннями лише коштами, що перебувають у його розпорядженні. У разі недостатності зазначених коштів, держава в особі органу, до сфери управління якого входить підприємство, несе повну субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями казенного підприємства.

Комунальне унітарне підприємство. Відповідно до ст. 78 Господарського кодексу України комунальне унітарне підприємство утворюється компетентним органом місцевого самоврядування в розпорядчому порядку на базі відокремленої частини комунальної власності і входить до сфери його управління.

Характерними рисами комунальних унітарних комерційних підприємств є:

1. Орган, до сфери управління якого входить комунальне унітарне

підприємство, є представником власника – відповідної територіальної громади й виконує його функції в межах, визначених законодавчими актами.

2. Майно комунального унітарного підприємства перебуває в комунальній власності й закріплюється за таким підприємством на праві господарського відання (комунальне комерційне підприємство) або праві оперативного управління (комунальне некомерційне підприємство).

3. Статутний капітал комунального унітарного підприємства утворюється органом, до сфери управління якого воно входить, до реєстрації його як суб'єкта господарювання. Мінімальний розмір статутного капіталу комунального унітарного підприємства встановлюється відповідною місцевою радою.

4. Найменування комунального унітарного підприємства повинно містити слова «комунальне підприємство» і вказівку на орган місцевого самоврядування, до сфери управління якого входить дане підприємство.

5. Комунальне унітарне підприємство не несе відповідальності за зобов'язаннями власника й органу місцевого самоврядування, до сфери управління якого воно входить.

6. Комунальне унітарне підприємство очолює керівник підприємства, який призначається органом, до сфери управління якого входить підприємство, і є підзвітним цьому органу.

7. Збитки, завдані комунальному унітарному підприємству внаслідок виконання рішень органів державної влади чи органів місцевого самоврядування, підлягають відшкодуванню зазначеними органами добровільно або за рішенням суду.

3.2. Поняття кооперативу та його різновиди

Правове регулювання діяльності кооперативів в Україні здійснюється Господарським кодексом України та Законом України «Про кооперацію» від 10 липня 2003 року № 1087-IV.

Відповідно до ст. 94 Господарського кодексу України кооперативи як добровільні об'єднання громадян із метою спільного вирішення ними економічних, соціально-побутових та інших питань можуть утворюватися в різних галузях (виробничі, споживчі, житлові тощо). Діяльність різних видів кооперативів регулюється законом.

Із метою здійснення господарської діяльності на засадах підприємництва громадяни можуть утворювати виробничі кооперативи (кооперативні підприємства).

Стаття 2 Закону України «Про кооперацію» від 10 липня 2003 року № 1087-IV визначає кооператив як юридичну особу, що створена фізичними та/або юридичними особами, які добровільно об'єдналися на основі членства для ведення спільної господарської й іншої діяльності з метою задоволення своїх економічних, соціальних та інших потреб на засадах самоврядування.

Метою кооперації є задоволення економічних, соціальних та інших потреб членів кооперативних організацій на основі поєднання їхніх особистих і колективних інтересів, поділу між ними ризиків, витрат і прибутків, розвитку їхньої самоорганізації, самоуправління та самоконтролю.

Основними завданнями кооперації є:

- підвищення життєвого рівня членів кооперативів, захист їхніх майнових інтересів і соціальних прав;
- створення системи економічної й соціальної самопомоги населення та суб'єктів господарювання;
- залучення до виробництва товарів, робіт, послуг, додаткових трудових ресурсів, підвищення трудової й соціальної активності населення;
- створення й розвиток інфраструктури, необхідної для провадження господарської та іншої діяльності кооперативів із метою зростання матеріального добробуту їхніх членів і задоволення потреб у товарах і послугах;

– сприяння сталому розвитку та становленню засад демократичного розвитку суспільства.

Кооперація базується на таких основних принципах:

- добровільності вступу та безперешкодного виходу з кооперативної організації;
- соціальної справедливості, взаємодопомоги та співробітництва;
- рівного права голосу під час ухвалення рішень (один член кооперативу – один голос);
- вільного добору напрямків і видів діяльності;
- демократичного контролю за діяльністю кооперативних організацій і їхніх посадових осіб із боку членів кооперативних організацій;
- безпосередньої участі членів кооперативної організації у її діяльності.

Згідно зі ст. 6 Закону України «Про кооперацію», кооператив є первинною ланкою системи кооперації і створюється унаслідок об'єднання фізичних та/або юридичних осіб на основі членства для спільної господарської й іншої діяльності з метою поліпшення свого економічного стану. Кооператив є юридичною особою, має самостійний баланс, розрахунковий та інші рахунки в установах банків, печатку зі своїм найменуванням.

Кооператив утворюється його засновниками на добровільних засадах. Засновниками кооперативу можуть бути громадяни України, іноземці й особи без громадянства, а також юридичні особи України та іноземних держав, які беруть участь у діяльності кооперативів через своїх представників. Рішення про створення кооперативу приймається його установчими зборами.

Рішення установчих зборів оформлюється протоколом, який підписують головуючий і секретар зборів. У протоколі зазначаються особи, які брали участь в установчих зборах: для фізичної особи –

прізвище, ім'я та по батькові, паспортні дані (для осіб без громадянства, які постійно проживають в Україні, – дані документа, який його замінює); для юридичної особи – прізвище, ім'я та по батькові уповноваженого представника юридичної особи, дані про державну реєстрацію, підтверджені випискою або витягом із Єдиного державного реєстру юридичних осіб і фізичних осіб – підприємців, документ, що підтверджує його повноваження. Дані про фізичну особу засвідчуються її особистим підписом, а про юридичну особу – підписом її уповноваженого представника.

Кількість членів кооперативу не може бути меншою за три особи.

При створенні кооперативу укладається список членів та асоційованих членів кооперативу, який затверджується загальними зборами.

Згідно зі ст. 10 Закону України «Про кооперацію», членами кооперативу можуть бути громадяни України, іноземці й особи без громадянства, юридичні особи України й іноземних держав, що діють через своїх представників, які внесли вступний внесок і пай у розмірах, визначених статутом кооперативу, дотримуються вимог статуту і користуються правом ухвального голосу. Членом кооперативу може бути фізична особа, яка досягла 16-річного віку й виявила бажання брати участь у його діяльності. Кооператив зобов'язаний вести облік своїх членів і видати кожному з них посвідчення про членство.

Уступ до кооперативу здійснюється на підставі письмової заяви. Особа, яка подала заяву про вступ до кооперативу, вносить вступний внесок і пай у порядку й розмірах, визначених його статутом. Рішення правління чи голови кооперативу про прийняття до кооперативу підлягає затвердженню загальними зборами його членів. Порядок ухвалення такого рішення та його затвердження визначається статутом кооперативу.

Основними правами члена кооперативу є:

– участь у господарській діяльності кооперативу, а також в управлінні кооперативом, право голосу на його загальних зборах, право

обирати й бути обраним до органів управління;

- користування послугами кооперативу;
- одержання кооперативних виплат і виплат на паї;
- отримання паю в разі виходу з кооперативу в порядку і в терміни, визначені його статутом;

– право вносити пропозиції щодо поліпшення роботи кооперативу, усунення недоліків у роботі його органів управління й посадових осіб;

– право звертатися до органів управління й органів контролю за діяльністю кооперативу, посадових осіб кооперативу із запитами, пов'язаними з членством у кооперативі, діяльністю кооперативу і його посадових осіб, одержувати письмові відповіді на свої запити.

Основними обов'язками члена кооперативу є:

- дотримання статуту кооперативу;
- виконання рішень органів управління кооперативу й органів контролю за діяльністю кооперативу;
- виконання своїх зобов'язань перед кооперативом;
- сплата визначених статутом кооперативу внесків.

Членство в кооперативі припиняється у разі:

- добровільного виходу з нього;
- припинення трудової участі в діяльності виробничого кооперативу;
- несплати внесків у порядку, визначеному статутом кооперативу;
- смерті члена кооперативу – фізичної особи;
- ліквідації члена кооперативу – юридичної особи;
- припинення діяльності кооперативу.

Виключення з членів кооперативу може бути оскаржене в суді.

Для досягнення мети своєї діяльності кооператив набуває та використовує майно, фінансові й інші ресурси.

Джерелами формування майна кооперативу є:

- вступні, членські та цільові внески його членів, паї та додаткові паї;
- майно, добровільно передане кооперативу його членами;
- кошти, що надходять від провадження господарської діяльності;
- кошти, що надходять від створених кооперативом підприємств, установ, організацій;
- грошові та майнові пожертвування, благодійні внески, гранти, безкоштовна технічна допомога юридичних і фізичних осіб, у тому числі іноземних;
- інші надходження, не заборонені законодавством.

Кооператив є власником будівель, споруд, грошових і майнових внесків його членів, виготовленої продукції, доходів, одержаних від її реалізації та провадження іншої передбаченої статутом діяльності, а також іншого майна, придбаного на підставах, не заборонених законом.

Володіння, користування та розпорядження майном кооперативу здійснюють органи управління кооперативу відповідно до їхньої компетенції, визначеної статутом кооперативу.

Кооператив відповідно до свого статуту самостійно визначає основні напрями діяльності, здійснює її планування. Так, кооперативи самостійно розробляють програми і плани економічного та соціального розвитку, розглядають і затверджують їх на загальних зборах членів кооперативу. Кооперативи мають право провадити будь-яку господарську діяльність, передбачену статутом і незаборонену законом. Кооператив має право відкривати свої філії, відділення, представництва без створення юридичної особи.

Виробничі кооперативи провадять господарську діяльність з метою отримання прибутку. Інші кооперативи надають послуги своїм членам, не маючи на меті одержання прибутку.

Згідно зі ст. 27 Закону України «Про кооперацію» кооператив відповідає за своїми зобов'язаннями всім належним йому майном. Порядок

покриття завданих кооперативом збитків визначається його статутом. Члени кооперативу відповідають за зобов'язаннями кооперативу в межах внесеного ними паю, якщо інше не передбачене статутом кооперативу або законом.

Кооператив не несе відповідальності за зобов'язаннями своїх членів.

Відповідно до завдань і характеру діяльності кооперативи поділяються на наступні типи: виробничі, обслуговуючі та споживчі. За напрямками діяльності кооперативи можуть бути житлово-будівельними, садово-городніми, гаражними, торговельно-закупівельними, транспортними, освітніми, туристичними, медичними тощо.

Виробничий кооператив – кооператив, який утворюється шляхом об'єднання фізичних осіб для спільної виробничої або іншої господарської діяльності на засадах їхньої обов'язкової трудової участі з метою одержання прибутку.

Виробничі кооперативи можуть здійснювати виробничу, переробну, заготівельно-збутову, постачальницьку, сервісну й будь-яку іншу підприємницьку діяльність, не заборонену законом. Найменування виробничого кооперативу повинно містити слова «виробничий кооператив» або «кооперативне підприємство».

Принципи діяльності виробничого кооперативу:

- добровільність членства громадян у кооперативі та вільний вихід із нього;
- особиста трудова участь членів кооперативу у діяльності підприємства;
- відкритість і доступність членства для тих, хто визнає статут кооперативу, бажає брати участь у його діяльності на умовах, установлених статутом кооперативу;
- демократичний характер керування кооперативом, рівні права членів кооперативу при ухваленні рішень;
- розподіл доходів між членами кооперативу відповідно до їхньої

трудової та майнової участі в діяльності кооперативу;

– контроль членів кооперативу за його роботою в порядку, визначеному статутом.

Обслуговуючий кооператив – кооператив, який утворюється шляхом об'єднання фізичних та/або юридичних осіб для надання послуг переважно членам кооперативу, а також іншим особам із метою провадження їхньої господарської діяльності. Обслуговуючі кооперативи надають послуги іншим особам в обсягах, що не перевищують 20 відсотків загального обороту кооперативу.

Споживчий кооператив (споживче товариство) – кооператив, який утворюється шляхом об'єднання фізичних та/або юридичних осіб для організації торговельного обслуговування, заготівель сільськогосподарської продукції, сировини, виробництва продукції й надання інших послуг з метою задоволення споживчих потреб його членів.

Відповідно до ст. 111 Господарського кодексу України споживча кооперація в Україні – система самоврядних організацій громадян (споживчих товариств, їхніх спілок, об'єднань), а також підприємств та установ цих організацій, яка є самостійною організаційною формою кооперативного руху.

Первинною ланкою споживчої кооперації є споживче товариство – самоврядна організація громадян, які на основі добровільного членства, майнової участі й взаємодопомоги об'єднуються для ведення спільної господарської діяльності з метою колективного організованого забезпечення своїх економічних і соціальних інтересів. Кожний член споживчого товариства має свою частку в його майні.

Споживчі товариства на добровільних засадах можуть об'єднуватися у спілки та інші форми об'єднання, передбачені законом, єдину спілку споживчих товариств України та мають право вільного виходу з них.

Власність споживчої кооперації складається з власності споживчих товариств, спілок (об'єднань) та їхньої спільної власності і є однією з форм

колективної власності. Володіння, користування та розпорядження власністю споживчої кооперації проводять її органи відповідно до установчих документів товариств, спілок (об'єднань).

Об'єкти права власності споживчої кооперації можуть перебувати у спільній власності споживчих товариств, спілок (об'єднань), їхня частка у власності визначається договором.

Споживчі товариства, їхні спілки (об'єднання) можуть утворювати для здійснення своїх статутних цілей підприємства, установи й інші суб'єкти господарювання відповідно до вимог Кодексу й інших законів.

Підприємствами споживчої кооперації визнаються унітарні або корпоративні підприємства, створені споживчим товариством (товариствами) або спілкою (об'єднанням) споживчих товариств відповідно до вимог Кодексу й інших законодавчих актів із метою здійснення статутних цілей цих товариств, спілок (об'єднань).

3.3. Об'єднання підприємств: види, організаційно-правові форми

Відповідно до ч. 1 ст. 118 Господарського кодексу України об'єднанням підприємств є господарська організація, створена з двох або більше підприємств із метою координації їхньої виробничої, наукової й іншої діяльності з метою вирішення спільних економічних і соціальних завдань.

Ознаки об'єднання підприємств:

– утворюється підприємствами на добровільних засадах або за рішенням органів, які, відповідно до законодавства, мають право утворювати об'єднання підприємств;

– в об'єднання підприємств можуть входити підприємства, створені за законодавством інших держав, а підприємства України можуть входити в об'єднання підприємств, створені на території інших держав;

– утворюються на невизначений строк або як тимчасові об'єднання;

– об'єднання підприємств є юридичною особою.

Види об'єднань підприємств (залежно від порядку заснування):

– господарські об'єднання (об'єднання підприємств, створене за ініціативою підприємств, незалежно від їхнього виду, які на добровільних засадах об'єднали свою господарську діяльність; діють на основі установчого договору та/або статуту, який затверджується їхніми засновниками);

– державні та комунальні господарські об'єднання (об'єднання підприємств, створене державними (комунальними) підприємствами за рішенням Кабінету Міністрів України або, у визначених законом випадках, рішенням міністерств (інших органів, до сфери управління яких входять підприємства, що утворюють об'єднання), або рішенням компетентних органів місцевого самоврядування; діє на основі рішення про його створення та статуту, який затверджується органом, що прийняв рішення про створення об'єднання).

Організаційно-правові форми об'єднань підприємств

Асоціація – договірне об'єднання, створене з метою постійної координації господарської діяльності підприємств, що об'єдналися, шляхом централізації однієї або кількох виробничих і керівних функцій, розвитку спеціалізації й кооперації виробництва, організації спільних виробництв на основі об'єднання учасниками фінансових і матеріальних ресурсів для задоволення здебільшого господарських потреб учасників асоціації. У статуті асоціації повинно бути зазначено, що остання є господарською асоціацією. Асоціація не має права втручатися до господарської діяльності підприємства – учасників асоціації. За рішенням учасників асоціація може бути уповноважена представляти їхні інтереси у відносинах з органами влади й іншими підприємствами, організаціями.

Корпорація – договірне об'єднання, створене на основі поєднання виробничих, наукових і комерційних інтересів підприємств, що об'єдналися, із делегуванням ними окремих повноважень централізованого регулювання діяльності кожного з учасників органам управління

корпорації.

Консорціум – тимчасове статутне об'єднання підприємств для досягнення його учасниками певної спільної господарської мети (реалізації цільових програм, науково-технічних, будівельних проектів тощо). Консорціум використовує кошти, якими його наділяють учасники, централізовані ресурси, виділені на фінансування відповідної програми, а також кошти, що надходять із інших джерел, у порядку, визначеному його статутом. У разі досягнення мети його створення консорціум припиняє свою діяльність.

Концерн – статутне об'єднання підприємств, а також інших організацій, на основі їхньої фінансової залежності від одного або групи учасників об'єднання, з централізацією функцій науково-технічного й виробничого розвитку, інвестиційної, фінансової, зовнішньоекономічної й іншої діяльності. Учасники концерну наділяють його частиною своїх повноважень, у тому числі правом представляти їхні інтереси у відносинах з органами влади, іншими підприємствами й організаціями. Учасники концерну не можуть бути одночасно учасниками іншого концерну.

<p>Державні й комунальні господарські об'єднання утворюються здебільшого у формі корпорації або концерну, незалежно від найменування об'єднання (комбінат, трест тощо).</p>
--

Підприємства-учасники об'єднання підприємств зберігають статус юридичної особи незалежно від організаційно-правової форми об'єднання, і на них поширюються положення законодавства щодо регулювання діяльності підприємств.

Підприємство-учасник господарського об'єднання має право:

- добровільно вийти з об'єднання на умовах і в порядку, визначених установчим договором щодо його створення чи статутом господарського об'єднання,

- бути членом інших об'єднань підприємств, якщо законом, засновницьким договором чи статутом господарського об'єднання не встановлено інше;

- одержувати від господарського об'єднання в установленому порядку інформацію, пов'язану з інтересами підприємства;

- отримувати частину прибутку від діяльності господарського об'єднання відповідно до його статуту. Підприємство може мати також інші права, передбачені засновницьким договором чи статутом господарського об'єднання відповідно до законодавства.

Підприємства-учасники об'єднання можуть вийти з його складу зі збереженням взаємних зобов'язань та укладених договорів із іншими суб'єктами господарювання. Вихід підприємства зі складу державного (комунального) господарського об'єднання здійснюється згідно з рішенням органу, що приймав ухвалу про створення об'єднання.

Відповідно до ст. 122 Господарського кодексу України, господарські об'єднання мають вищі органи управління (загальні збори учасників) та утворюють виконавчі органи, передбачені статутом господарського об'єднання.

Вищий орган господарського об'єднання:

- затверджує статут господарського об'єднання та вносить зміни до нього;

- вирішує питання щодо прийняття в господарське об'єднання нових учасників і виключення учасників з його складу;

- утворює виконавчий орган господарського об'єднання відповідно до його статуту чи договору;

- вирішує фінансові й інші питання відповідно до установчих документів господарського об'єднання.

Виконавчий орган господарського об'єднання (колегіальний чи одноособовий) вирішує питання поточної діяльності, які, відповідно до статуту або договору віднесені до його компетенції.

Управління державним (комунальним) господарським об'єднанням здійснюють правління об'єднання й генеральний директор об'єднання, який призначається на посаду та звільняється з посади органом, що

прийняв рішення про створення об'єднання. Склад правління визначається статутом об'єднання. Порядок управління державним (комунальним) господарським об'єднанням визначається статутом об'єднання відповідно до закону.

Здійснення управління поточною діяльністю об'єднання підприємств може бути доручено адміністрації одного з підприємств (головного підприємства об'єднання) на умовах, передбачених установчими документами відповідного об'єднання.

Майнові відносини в об'єднанні підприємств врегульовані ст. 123 Господарського кодексу України. Учасники об'єднання підприємств можуть вносити на умовах і в порядку, передбачених його установчими документами, майнові внески (вступні, членські, цільові тощо).

Майно передається об'єднанню його учасниками в господарське відання або в оперативне управління на основі установчого договору чи рішення про створення об'єднання. Вартість майна об'єднання відбивається в його балансі.

Господарське об'єднання має право утворювати за рішенням його вищого органу управління унітарні підприємства, філії, представництва, а також бути учасником (засновником) господарських товариств. Створені господарським об'єднанням підприємства діють відповідно до положень цього Кодексу, інших законів і статуту підприємства, затвердженого об'єднанням.

Об'єднання підприємств не відповідає за зобов'язаннями його учасників, а підприємства-учасники не відповідають за зобов'язаннями об'єднання, якщо інше не передбачено установчим договором або статутом об'єднання.

Підприємства-учасники об'єднання можуть вийти з його складу зі збереженням взаємних зобов'язань та укладених договорів із іншими суб'єктами господарювання. Вихід підприємства зі складу державного (комунального) господарського об'єднання здійснюється за рішенням

органу, що прийняв рішення про створення об'єднання.

Припинення об'єднання підприємств відбувається в результаті його реорганізації в інше об'єднання або ліквідації.

3.4. Асоційовані підприємства. Загальна характеристика холдингових компаній

Відповідно до ч. 1 ст. 126 Господарського кодексу України *асоційовані підприємства (господарські організації)* – це група суб'єктів господарювання – юридичних осіб, пов'язаних між собою відносинами економічної та/або організаційної залежності у формі участі у статутному капіталі та/або управлінні.

Залежність між асоційованими підприємствами може бути простою й вирішальною.

Проста залежність між асоційованими підприємствами виникає у випадку, коли одне з них має можливість блокувати ухвалення рішень іншим (залежним) підприємством, які повинні прийматися відповідно до закону та/або установчих документів цього підприємства кваліфікованою більшістю голосів.

Вирішальна залежність між асоційованими підприємствами виникає у випадку, коли між підприємствами установлюються відносини контролю-підпорядкування за рахунок переважної участі контролюючого підприємства у статутному капіталі та/або загальних зборах чи інших органах управління іншого (дочірнього) підприємства, зокрема володіння контрольним пакетом акцій. Відносини вирішальної залежності можуть установлюватися за умови отримання згоди відповідних органів Антимонопольного комітету України.

Наявність простої та вирішальної залежності має бути зазначена у відомостях державної реєстрації залежного (дочірнього) підприємства й опублікована відповідно до закону.

Відповідно до ч. 5 ст. 126 Господарського кодексу України *холдингова компанія* – це публічне акціонерне товариство, яке володіє, користується, а також розпоряджається холдинговими корпоративними пакетами акцій (часток, паїв) двох або більше корпоративних підприємств (крім пакетів акцій, що перебувають у державній власності).

Якщо корпоративне підприємство через дії або бездіяльність холдингової компанії виявиться неплатоспроможним і буде визане банкрутом, то холдингова компанія несе субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями корпоративного підприємства.

Загальні засади функціонування холдингових компаній в Україні, а також особливості їхнього створення, діяльності та ліквідації регулюються Законом України «Про холдингові компанії в Україні» від 15 березня 2006 року № 3528-IV й іншими нормативно-правовими актами. Наприклад, порядок створення, діяльності й ліквідації холдингових компаній регулюється Цивільним кодексом України, Господарським кодексом України, Законом України «Про господарські товариства» з урахуванням особливостей, визначених Законом «Про холдингові компанії в Україні».

Відповідно до статті 3 Закону «Про холдингові компанії в Україні», холдингові компанії можуть утворюватися:

а) органами, уповноваженими управляти державним майном, державними органами приватизації самостійно або разом з іншими засновниками шляхом об'єднання у статутному капіталі холдингових корпоративних пакетів акцій (часток, паїв);

б) іншими суб'єктами на договірних засадах.

У випадках, передбачених законодавством, холдингові компанії утворюються за умови попереднього отримання дозволу відповідного органу Антимонопольного комітету України або Кабінету Міністрів України на концентрацію, узгоджені дії суб'єктів господарювання. Проекти установчих документів холдингових компаній, які утворюються за умови отримання зазначеного дозволу, підлягають погодженню з

відповідним органом Антимонопольного комітету України.

Найменування «холдингова компанія» («державна холдингова компанія») й створені на його основі словосполучення можуть використовуватися лише тими суб'єктами господарювання, установчі документи та діяльність яких відповідають вимогам цього Закону. Інші суб'єкти господарювання не мають права використовувати у своїх найменуваннях такі словосполучення і не підлягають державній реєстрації за таким найменуванням.

Холдингова компанія набуває статусу юридичної особи з дня реєстрації в Державному реєстрі холдингових компаній України, який є невід'ємною частиною Єдиного державного реєстру юридичних осіб і фізичних осіб – підприємців.

Державна реєстрація холдингових компаній проводиться державним реєстратором у порядку, установленому Кабінетом Міністрів України відповідно до Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців» й інших нормативно-правових актів.

Спеціально уповноважений орган з питань державної реєстрації забезпечує ведення Державного реєстру холдингових компаній України.

Відповідно до статті 4 Закону «Про холдингові компанії в Україні» рішення про створення холдингової компанії приймається власниками холдингових корпоративних пакетів акцій (часток, паїв) й оформлюється відповідним договором.

Статутний капітал холдингової компанії формується за рахунок внесків засновників у формі холдингових корпоративних пакетів акцій (часток, паїв), а також додаткових внесків у формі майна, коштів і нематеріальних активів, необхідних для забезпечення діяльності холдингової компанії. Частка у формі майна, коштів і нематеріальних активів, необхідних для забезпечення діяльності холдингової компанії, не повинна перевищувати 20 відсотків статутного капіталу холдингової компанії.

У випадку, коли до порядку денного загальних зборів акціонерів

холдингової компанії включено питання відчуження будь-яких пакетів акцій (часток, паїв) корпоративних підприємств та/або ліквідацію холдингової компанії, такі загальні збори визнаються правомірними за умови реєстрації для участі в них акціонерів (їхніх представників), що мають відповідно до статуту холдингової компанії більше 80 відсотків голосів.

Ухвалення рішення щодо відчуження будь-яких пакетів акцій (часток, паїв) корпоративних підприємств або ліквідацію холдингової компанії належить до виключної компетенції загальних зборів холдингової компанії. Зазначені рішення ухвалюється більшістю у 3/4 голосів акціонерів (їхніх представників), які зареєструвалися для участі в загальних зборах, із урахуванням обмежень, установлених цим Законом.

Статутом холдингової компанії установлюються обмеження щодо правочинів, які мають право вчиняти органи управління компанії, а також випуску цінних паперів.

Господарське товариство не може володіти цінними паперами холдингової компанії, корпоративним підприємством якої воно є.

До виключної компетенції загальних зборів холдингової компанії належить вирішення наступних питань:

- формування єдиної фінансової, інвестиційної, виробничо-господарської та науково-технічної політики щодо корпоративних підприємств;
- визначення напрямків і порядку використання прибутку корпоративних підприємств;
- затвердження планів виробничого та соціального розвитку корпоративних підприємств.

До виключної компетенції загальних зборів холдингової компанії законом або статутом може бути також віднесене розв'язання інших питань.

Державні холдингові компанії утворюються органами, уповноваженими керувати державним майном та/або державними органами приватизації. Єдиним акціонером державної холдингової

компанії з моменту її створення й до завершення процедури приватизації або припинення є держава.

Засновниками державних холдингових компаній у процесі корпоратизації державних підприємств є органи, уповноважені керувати державним майном. Засновниками державних холдингових компаній у процесі приватизації державних підприємств є органи, уповноважені керувати державним майном та/або державні органи приватизації відповідно до законодавства.

Статутний капітал державної холдингової компанії формується за рахунок належних державі акцій (часток, паїв) відповідних господарських товариств в установленому законодавством порядку.

Ініціатором створення державної холдингової компанії у процесі корпоратизації може бути державне підприємство або орган, уповноважений керувати державним майном.

Ініціатором створення державної холдингової компанії у процесі приватизації може бути:

- державний орган приватизації;
- підприємство, щодо якого ухвалено рішення про приватизацію;
- господарські товариства, створені у процесі корпоратизації.

Ініціатор створення державної холдингової компанії подає органу, уповноваженому керувати державним майном:

- обґрунтування доцільності створення державної холдингової компанії;
- перелік підприємств та їхніх структурних підрозділів, на базі яких пропонується утворити державну холдингову компанію та її корпоративні підприємства;
- проект статуту державної холдингової компанії.

У випадку, коли ініціатором створення державної холдингової компанії є орган, уповноважений керувати державним майном, перелік підприємств та їхніх структурних підрозділів, на базі яких пропонується утворити державну холдингову компанію та її корпоративні підприємства,

і проект статуту державної холдингової компанії готує цей орган.

Рішення щодо створення державної холдингової компанії у процесі корпоратизації та приватизації ухвалює орган, уповноважений керувати державним майном та/або державний орган приватизації за узгодженням із Кабінетом Міністрів України.

Порядок створення державних холдингових компаній затверджується центральним органом виконавчої влади з питань економіки та Фондом державного майна України. Керування пакетами акцій державних холдингових компаній здійснюється відповідно до законодавства. Акції державних холдингових компаній не можуть передаватися в керування будь-яким особам.

Державні пакети акцій (часток, паїв) і державне майно, використані для формування статутних капіталів будь-яких підприємств, передані державою до статутного капіталу державної холдингової компанії, не можуть відчужуватися або перебувати в заставі.

Державній холдинговій компанії забороняється учиняти будь-які дії, що можуть призвести до відчуження акцій (часток, паїв) або майна, внесених до її статутного капіталу, до завершення процесу її приватизації.

Державна холдингова компанія не може бути корпоративним підприємством іншої холдингової компанії.

Рішення щодо приватизації державної холдингової компанії може ухвалюватися лише після ухвалення рішення про приватизацію всіх корпоративних підприємств, пакети акцій (часток, паїв) яких передано до статутного капіталу такої холдингової компанії.

Підготовку до продажу акцій державної холдингової компанії проводять її засновник (засновники) і державні органи приватизації в установленому законодавством порядку з урахуванням особливостей, визначених цим Законом. При цьому акції (частки, паї) корпоративних підприємств, внесені до статутного капіталу, не передаються державним органам приватизації з метою їхнього подальшого продажу.

Пакети акцій (часток, паїв) або інше майно, передані до статутного капіталу державної холдингової компанії, перебувають у державній власності й закріплюються за останньою на праві господарського відання.

Статтею 7 Закону «Про холдингові компанії в Україні» встановлено порядок оприлюднення інформації щодо холдингової компанії. Таким чином, протягом місяця з дня державної реєстрації холдингової компанії така компанія має оприлюднити інформацію про напрями своєї діяльності в офіційному друкованому виданні Державної комісії з цінних паперів і фондового ринку.

Холдингова компанія протягом усього періоду своєї діяльності повинна не рідше одного разу на рік оприлюднювати звіт про свою консолідовану фінансову діяльність і фінансову діяльність належних їй корпоративних підприємств.

Ліквідація холдингової компанії проводиться згідно з законодавством, а також у випадку:

- ліквідації всіх корпоративних підприємств холдингової компанії та залишення у статутному капіталі холдингової компанії холдингового корпоративного пакета акцій (часток, паїв) тільки одного корпоративного підприємства;
- скасування відповідним органом Антимонопольного комітету України або Кабінетом Міністрів України дозволу на концентрацію, узгоджені дії суб'єктів господарювання;
- ухвалення загальними зборами акціонерів холдингової компанії рішення про ліквідацію останньої.

РОЗДІЛ 4

МАЙНОВА ОСНОВА ГОСПОДАРЮВАННЯ ПІДПРИЄМСТВ

4.1. Правовий режим майна підприємств як суб'єктів господарювання

Для здійснення господарської діяльності необхідною передумовою є володіння суб'єктами господарювання засобами виробництва, майном, що використовуються в процесі цієї діяльності.

Майном, за Господарським кодексом України, визнається сукупність речей та інших цінностей (у т.ч. нематеріальні активи), що мають вартісне визначення, виробляються чи використовуються в діяльності суб'єктів господарювання і відбиваються в їх балансі або враховуються в інших передбачених законом формах обліку цих суб'єктів (ст. 139 Господарського кодексу України).

Види майна в системі господарювання.

1. Залежно від економічної форми, якої набуває майно у процесі здійснення господарської діяльності, виділяють наступні його типи:

– *основні фонди виробничого й невиробничого призначення* (будинки, споруди, машини та устаткування, обладнання, інструмент, виробничий інвентар і приладдя, господарський інвентар та інше майно тривалого використання, віднесене законодавством до основних фондів);

– *оборотні засоби* (сировина, паливо, матеріали, малоцінні предмети та предмети, що швидко зношуються, й інше майно виробничого й невиробничого призначення, віднесене законодавством до оборотних засобів);

– *кошти* (гроші в національній та іноземній валюті, призначені для здійснення товарних відносин цих суб'єктів із іншими суб'єктами, а також фінансових відносин відповідно до законодавства);

– *товари* (вироблена продукція (товарні запаси), виконані роботи та надані послуги);

– *цінні папери* як особливий вид майна суб'єктів господарювання (акції, облігації підприємств та інші).

2. Залежно від природних властивостей майна виокремлюють:

– *рухоме майно* (матеріальні об'єкти, які можуть переміщуватися без заподіяння будь-яких ушкоджень). Правовий режим такого майна спрощений, оскільки воно зазвичай вважається товаром, призначеним для відчуження. Відтак його обіг не потребує реєстрації, хоча існують винятки;

– *нерухоме майно* (земля (земельні ділянки) і розташовані на ній об'єкти, переміщення яких є неможливим без їхнього знецінення та зміни призначення). Нерухомі речі зазвичай є незамінними (індивідуалізованими) і мають спеціальний правовий режим, що полягає в реєстрації прав на таке майно. Правовий режим нерухомих речей може бути поширений законом на повітряні та морські судна, судна внутрішнього плавання, космічні об'єкти й інше майно.

За цільовим призначенням і правовим режимом майно, що використовується у процесі господарської діяльності, поділяється на основні фонди й оборотні кошти, а також інші цінності (спеціальні фонди, грошові кошти), вартість яких відбивається на самотійному балансі підприємства. Залежно від цільового призначення розрізняють основні виробничі фонди й фонди невиробничого (соціального) призначення. На такі ж різновиди поділяються й оборотні кошти.

Правовий режим майна залежить як від форми власності, так і від призначення майна у виробництві, реалізації продукції або використання в невиробничій (соціальній) сфері.

Основні виробничі фонди – це засоби праці, тобто товарно-матеріальні цінності, що використовуються у процесі праці протягом кількох виробничих циклів, зберігаючи при цьому натуральну форму, що поступово частинами переносять свою вартість на виготовлену продукцію. До основних виробничих фондів зараховують будови і споруди, пристрої, верстати, машини, обладнання, транспортні засоби й деякі інші матеріальні цінності.

Основні невиробничі фонди становлять житлові будинки, а також санаторії, пансіонати, лікарняні установи й інші об'єкти соціально-культурного призначення.

До оборотних виробничих фондів зараховують предмети праці, що повністю споживаються в кожному виробничому циклі, змінюючи чи втрачаючи при цьому натурально-речову форму, і повністю переносять свою вартість на вироблену продукцію (сировина, матеріали, напівфабрикати).

Належні підприємству за правом власності чи закріплені за ним господарського відання або праві оперативного управління, а також орендовані основні й оборотні кошти, виражені у грошовій формі, утворюють статутний фонд підприємства.

Склад виробничих коштів (власних, позичкових) розрізняють виробничі запаси й незавершене виробництво, товарну частину виробленої продукції, що підлягає реалізації за договорами. Готова продукція разом із грошовими коштами становлять так звані фонди обертання. Вироблена підприємством продукція, необхідна для внутрішнього споживання у процесі виробництва, не є готовою продукцією тому, що не реалізується споживачам. Вона може бути віднесена до незавершеного виробництва чи виробничих запасів.

Основні фонди, оборотні кошти й інше майно суб'єкта господарювання становлять цілісний майновий комплекс.

Цілісним майновим комплексом є господарський об'єкт із завершеним циклом виробництва продукції (робіт, послуг) з наданою йому земельною ділянкою, на якій цей об'єкт розташовано, автономними інженерними комунікаціями, системою енергопостачання. Такий майновий комплекс є об'єктом купівлі-продажу, оренди й інших угод.

Склад і порядок використання майна підприємства визначається його власником, який одноосібно або спільно з іншими власниками на основі належного йому майна засновує підприємство, закріплюючи за ним майно

на праві власності, праві господарського відання чи оперативного управління (ст. 135 ГК України).

Суб'єкти господарювання використовують у господарській діяльності природні ресурси в порядку спеціального або загального природокористування; їм може передаватися у власність земля із закритими водоймами, ділянками лісів, загальнопоширеними корисними копалинами, в тому числі громадянам для ведення селянського (фермерського) господарства, сільськогосподарським підприємствам – для господарської діяльності, а також – у користування на підставі спеціальних дозволів уповноважених державою органів.

Суб'єкти господарювання в межах своєї компетенції та відповідно до установленого законодавством порядку можуть випускати й реалізовувати цінні папери, а також продавати цінні папери інших суб'єктів господарювання (ст. 143 ГК України, закони України «Про цінні папери і фондовий ринок», «Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні»).

Цінним папером є документ установленої форми з відповідними реквізитами, що посвідчує грошове або інше майнове право й визначає відносини між суб'єктом господарювання, який його випустив (видав), та власником та передбачає виконання зобов'язань згідно з умовами його випуску, а також можливість передачі прав, що впливають із цього документа, іншим особам.

Залежно від правових засад володіння майном при здійсненні господарської діяльності визначається його правовий режим.

Під *правовим режимом майна* розуміють установлений правовими засобами порядок й умови придбання (присвоєння) майна, здійснення суб'єктами права повноважень володіння, користування та розпорядження ним, реалізація функцій управління майном, а також правова охорона останнього.

Деталізація вищенаведеного визначення дозволяє виокремити наступні елементи або структуру правового режиму:

- сукупність правових норм, що регулюють відносини власності, визначають форму власності, види майна, суб'єктів права власності, повноваження власника;
- повноваження державних організацій зі здійснення права господарського відання чи права оперативного управління майном;
- правоздатність суб'єктів господарювання в майнових відносинах;
- установлені правовими засобами порядок та умови розподілу майна за фондами, використання його у процесі виробничо-господарської та іншої діяльності, видобуток із нього корисних результатів;
- функції та компетенцію керівників організації щодо управління майном і ефективності його використання з метою забезпечення статутної діяльності підприємства;
- порядок та умови розподілу й використання прибутку;
- установлені правовими засобами майнові взаємовідносини організації як юридичної особи і держави, інших юридичних осіб і підприємств;
- правову охорону майна суб'єкта господарювання.

Таким чином, правовий режим майна суб'єкта господарювання – це установлені нормативними актами правила, можливі межі «панування» суб'єкта господарювання над належним йому майном.

Згідно зі ст. 133 Господарського кодексу України основу правового режиму майна суб'єктів господарювання, на якій базується їхня господарська діяльність, становлять право власності й інші майнові права – право господарського відання, право оперативного управління. Господарська діяльність може здійснюватися також на основі інших майнових прав (права володіння, права користування тощо), передбачених Цивільним кодексом України. Майно суб'єктів господарювання може закріплюватися на іншому праві відповідно до умов договору з власником майна.

Статтею 141 Господарського кодексу України встановлено особливості правового режиму державного майна у сфері господарювання, до державного майна у сфері господарювання з поміж іншого належать цілісні майнові комплекси державних підприємств або їхніх структурних підрозділів, нерухоме майно, інше окреме, індивідуально визначене, майно державних підприємств, акції (частки, паї) держави в майні суб'єктів господарювання різних форм власності, а також майно, закріплене за державними установами й організаціями з метою здійснення необхідної господарської діяльності, і майно, передане в безкоштовне користування самоврядним установам й організаціям або в оренду для використання в господарській діяльності.

Керування об'єктами державної власності відповідно до закону здійснюють Кабінет Міністрів України і, за його уповноваженням, центральні та місцеві органи виконавчої влади. У випадках, передбачених законом, управління державним майном здійснюють також інші суб'єкти.

Кабінет Міністрів України встановлює перелік державного майна, яке безкоштовно передається у власність відповідних територіальних громад (комунальну власність). Передача об'єктів господарського призначення з державної до комунальної власності здійснюється в порядку, встановленому законом.

Не можуть бути об'єктами передачі з державної в комунальну власність підприємства, що провадять діяльність, яку дозволяється здійснювати виключно державним підприємствам, установам та організаціям.

Види майна, що можуть перебувати виключно в державній власності, відчуження якого недержавним суб'єктам господарювання є недопустимими, а також додаткові обмеження щодо розпорядження окремими видами майна, яке належить основним фондам державних підприємств, установ та організацій, визначаються законом.

Відчуження суб'єктом господарювання державного майна, яке належить основним фондам, здійснюється в порядку, установлюваному Кабінетом Міністрів України. Продаж суб'єктом господарювання державного майна, що належить до основних фондів, здійснюється лише на конкурентних засадах.

4.2. Право власності, право господарського відання, право оперативного управління, право оперативного використання майна як майнова основа господарювання підприємств

Правом власності, відповідно до ст. 316 Цивільного кодексу України, є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за власною волею, незалежно від волі інших осіб. Особливим видом власності є право довірчої власності, що виникає внаслідок закону або договору на керування майном.

Власник на свій розсуд володіє, користується та розпоряджається майном, має право вчиняти стосовно будь-які дії свого майна, що не суперечать закону. Він може використовувати майно для здійснення господарської й іншої не забороненої законом діяльності, зокрема передавати його безкоштовно чи за плату у володіння й користування, а також у довірчу власність іншим особам.

Законодавство містить лише застереження, що власник, здійснюючи свої права, зобов'язаний не завдавати шкоди навколишньому середовищу, не порушувати права й законні інтереси фізичних і юридичних осіб і держави (ст. 41 Конституції України).

Відповідно до ст. 134 Господарського кодексу України, суб'єкт господарювання, який здійснює господарську діяльність на основі права власності, на свій розсуд, одноосібно або спільно з іншими суб'єктами, володіє, користується й розпоряджається належним йому (їм) майном, у тому числі має право надати майно іншим суб'єктам для використання

останнього на праві власності, праві господарського відання чи праві оперативного управління або на підставі інших форм правового режиму майна, передбачених цим Кодексом.

Майно, що використовується в господарській діяльності, може перебувати у спільній власності двох або більше власників. Правовий режим власності та правові форми реалізації права власності у сфері господарювання визначаються Кодексом і законом.

Стаття 135 Господарського кодексу України визначає організаційно-установчі повноваження власника.

Власник майна має право одноосібно або спільно з іншими власниками на підставі належного йому (їм) майна засновувати господарські організації або здійснювати господарську діяльність в інших організаційно-правових формах господарювання, не заборонених законом, на свій розсуд визначаючи мету і предмет господарської діяльності, структуру створеного ним суб'єкта господарювання, склад і компетенцію органів управління останнього, порядок використання майна й інші питання управління діяльністю суб'єкта господарювання, а також ухвалювати рішення щодо припинення господарської діяльності заснованих ним суб'єктів господарювання відповідно до законодавства.

Власник має право особисто або через уповноважені ним органи з метою здійснення підприємницької діяльності:

- 1) засновувати господарські організації, закріплюючи за ними належне йому майно на праві власності, праві господарського відання, а для здійснення некомерційної господарської діяльності – на праві оперативного управління;

- 2) визначати мету та предмет діяльності таких організацій, склад і компетенцію їхніх органів управління, порядок ухвалення рішень;

- 3) склад і порядок використання майна;

- 4) визначати інші умови господарювання у затверджених власником (уповноваженим ним органом) установчих документах господарської

організації, а також здійснювати безпосередньо або через уповноваженим органи у межах, установлених законом, інші управлінські повноваження щодо заснованої організації та припиняти її діяльність відповідно до Кодексу та інших законів.

Власник має право здійснювати організаційно-установчі повноваження також на підставі належних йому корпоративних прав відповідно до цього Кодексу та інших законів.

Відповідно до ст. 136 Господарського кодексу України *право господарського відання* є майновим правом суб'єкта підприємництва, який володіє, користується та розпоряджається майном, закріпленим за ним власником (уповноваженим ним органом), з обмеженням повноваження розпорядження щодо окремих видів майна за згодою власника у випадках, передбачених діючим законодавством.

Власник майна, закріпленого на праві господарського відання за суб'єктом підприємництва, здійснює контроль за використанням і збереженням належного йому майна безпосередньо або через уповноважений ним орган, не втручаючись в оперативно-господарську діяльність підприємства.

Щодо захисту права господарського відання застосовуються положення закону, установлені для захисту права власності. Суб'єкт підприємництва, який здійснює господарську діяльність на основі права господарського відання, має право на захист своїх майнових прав від власника також.

Відповідно до ст. 137 Господарського кодексу України *правом оперативного управління* називають майнове право суб'єкта господарювання, який володіє, користується й розпоряджається майном, закріпленим за ним власником (уповноваженим ним органом) для здійснення некомерційної господарської діяльності, у межах, установлених діючими законами, а також власником майна (уповноваженим ним органом).

Власник майна, закріпленого на праві оперативного управління за

суб'єктом господарювання, здійснює контроль за використанням і збереженням переданого в оперативне управління майна безпосередньо або через уповноважений ним орган і має право вилучати в суб'єкта господарювання надлишкове майно, а також майно, що не використовується, і майно, що використовується ним не за призначенням.

Право оперативного управління захищається законом відповідно до положень, установлених для захисту права власності.

Таким чином, якщо власник має право володіти, користуватися та розпоряджатися своїм майном у повному обсязі, то підприємство відносно майна, що належить йому на праві господарського відання чи оперативного управління, користується цими уповноваженнями в «урізаному» вигляді.

4.3. Джерела формування майна підприємств

Частина 1 ст. 66 Господарського кодексу України установлює, що майно підприємства становлять виробничі й невиробничі фонди, а також інші цінності, вартість яких відображається в самостійному балансі підприємства.

Відповідно до ч. 2 ст. 66 Господарського кодексу України, джерелами формування майна суб'єктів господарювання є:

- грошові та матеріальні внески засновників;
- доходи від реалізації продукції (робіт, послуг);
- доходи від цінних паперів;
- капітальні внески і дотації з бюджетів;
- надходження від продажу (здачі в оренду) майнових об'єктів (комплексів), що належать їм, придбання майна інших суб'єктів;
- кредити банків та інших кредиторів;
- безкоштовні та благодійні внески, пожертвування організацій і громадян;
- інші джерела, не заборонені законом.

За рахунок грошових та матеріальних внесків засновників формується статутний капітал підприємницького товариства. Відповідно до ст. 13 Закону України «Про господарські товариства», внеском до статутного (складеного) капіталу господарського товариства можуть бути гроші, цінні папери, інші речі або майнові чи інші відчужувані права, що мають грошову оцінку, якщо інше не встановлено законом. Грошова оцінка внеску учасника господарського товариства здійснюється за згодою учасників товариства, а у випадках, встановлених законом, вона підлягає незалежній експертній перевірці.

Забороняється використовувати для формування статутного (складеного) капіталу господарського товариства бюджетні кошти, кошти, одержані в кредит і під заставу, векселі, майно державних (комунальних) підприємств, яке, відповідно до закону (рішення органу місцевого самоврядування), не підлягає приватизації, і майно, що перебуває в оперативному управлінні бюджетних установ, якщо інше не передбачене законом.

Згідно зі ст. 142 Господарського кодексу України прибуток суб'єкта господарювання є показником фінансових результатів його господарської діяльності, що визначається шляхом зменшення суми валового доходу суб'єкта господарювання за певний період на суму валових витрат і суму амортизаційних відрахувань.

Склад валового доходу та валових витрат суб'єктів господарювання визначається законодавством. Із метою оподаткування законом може встановлюватися спеціальний порядок визначення доходу як об'єкта оподаткування.

Держава може впливати на вибір суб'єктами господарювання напрямків та обсягів використання прибутку через нормативи, податки, податкові пільги та господарські санкції відповідно до закону.

Згідно зі ст. 142 Господарського кодексу України суб'єкт господарювання має право випускати власні цінні папери, реалізовувати їх

громадянам і юридичним особам, а також купувати цінні папери інших суб'єктів. Види цінних паперів, умови й порядок їхнього випуску, реалізації і придбання суб'єктами господарювання установлюються Кодексом та іншими законами.

Цінним папером є документ установленної форми з відповідними реквізитами, що посвідчує грошове або інше майнове право й визначає відносини між суб'єктом господарювання, який його випустив (видав), і власником і передбачає виконання зобов'язань згідно з умовами його випуску, а також можливість передачі прав, що впливають з цього документа, іншим особам.

Відповідно до ст. 3 Закону України «Про цінні папери та фондовий ринок» в Україні у цивільному обороті можуть бути наступні групи цінних паперів:

1. *Пайові цінні папери* – цінні папери, які засвідчують участь їхнього власника у статутному капіталі (крім інвестиційних сертифікатів), надають власнику право на участь в управлінні емітентом¹ і отримання частини прибутку, зокрема у вигляді дивідендів, і частини майна в разі ліквідації емітента.

До пайових цінних паперів належать:

а) акції (іменні цінні папери, що засвідчують майнові права їхнього власника (акціонера), що стосуються акціонерного товариства, включаючи право на отримання частини прибутку акціонерного товариства у вигляді дивідендів і право на отримання частини майна акціонерного товариства у випадку його ліквідації, право на керування акціонерним товариством, а також немайнові права, передбачені Цивільним кодексом України та законом, що регулює питання створення, діяльності та припинення акціонерних товариств);

---

¹ До емітентів належать: держава в особі уповноваженого органу, юридична особа й у випадках, передбачених законодавством, фізична особа. Емітент від свого імені випускає цінні папери й зобов'язується виконувати обов'язки, що впливають із умов їхнього випуску (прим. автора).

б) інвестиційні сертифікати (цінні папери, що розміщуються інвестиційним фондом, інвестиційною компанією, компанією з управління активами пайового інвестиційного фонду та посвідчують право власності інвестора на частку в інвестиційному фонді, взаємному фонді інвестиційної компанії й пайовому інвестиційному фонді).

2. *Боргові цінні папери* – цінні папери, що посвідчують відносини позики й передбачають зобов'язання емітента сплатити у визначений термін кошти відповідно до зобов'язання. До боргових цінних паперів належать:

а) облігації² підприємств (облігації підприємств розміщуються юридичними особами тільки після повної сплати свого статутного капіталу; облігації підприємств підтверджують зобов'язання емітента за ними й не дають права на участь в керуванні емітентом);

б) державні облігації України, що поділяються на:

- облігації внутрішніх державних позик України;
- облігації зовнішніх державних позик України;
- цільові облігації внутрішніх державних позик України;

в) облігації місцевих позик (до облігацій місцевих позик належать облігації внутрішніх і зовнішніх місцевих позик; рішення щодо розміщення облігацій місцевих позик приймає Верховна Рада Автономної Республіки Крим або міська рада відповідно до вимог, установлених бюджетним законодавством);

г) казначейські зобов'язання України (державні цінні папери, що розміщуються виключно на добровільних засадах серед фізичних осіб, засвідчують факт заборгованості Державного бюджету України перед власником казначейського зобов'язання України, дають власнику право на отримання грошового доходу та погашаються відповідно до умов розміщення казначейських зобов'язань України);

---

² Облігація – цінний папір, що засвідчує знесення його власником грошей, визначає відносини позики між власником облігації й емітентом, підтверджує зобов'язання емітента повернути власникові облігації її номінальну вартість у передбачений умовами розміщення облігацій термін та виплати прибутку за облігацією, якщо інше не передбачено умовами розміщення.

д) ощадні (депозитні) сертифікати (цінні папери, що підтверджують суму внеску, зробленого в банк, і права вкладника (власника сертифікату) на одержання зі спливом установленого терміну суми внеску та відсотків, установлених сертифікатом, в банку, який його видав);

е) векселі (цінні папери, що засвідчують безумовне грошове зобов'язання векселедавця або його наказ третій особі сплатити після настання терміну платежу визначену суму власнику векселя).

3. *Іпотечні цінні папери* – цінні папери, випуск яких забезпечено іпотечним покриттям (іпотечним пулом³) і які посвідчують право власників на отримання від емітента належних їм коштів. До іпотечних цінних паперів належать:

а) іпотечні облігації (іпотечними облігаціями є облігації, виконання зобов'язань емітента за якими забезпечене іпотечним покриттям у порядку, установленому цим Законом; іпотечні облігації є іменними цінними паперами. Іпотечна облігація засвідчує внесення грошових коштів її власником і підтверджує зобов'язання емітента відшкодувати йому номінальну вартість цієї облігації та грошового доходу в порядку, установленому цим Законом і проспектом емісії, а у випадку невиконання емітентом зобов'язань за іпотечною облігацією надає її власнику право задовольнити свою вимогу за рахунок іпотечного покриття);

б) іпотечні сертифікати (іпотечні цінні папери, забезпечені іпотечними активами або іпотеками);

в) заставні (боргові цінні папери, що засвідчують безумовне право їхнього власника на отримання від боржника виконання за основним зобов'язанням, за умови, якщо воно підлягає виконанню в грошовій формі, а у випадку невиконання основного зобов'язання – право звернути стягнення на предмет іпотеки; заставна оформлюється, якщо її видача передбачена іпотечним договором);

---

³ Іпотечний пул – об'єднання іпотек за іпотечними договорами, що забезпечує виконання основних зобов'язань, реформованих у консолідований іпотечний борг.

г) сертифікати фондів операцій із нерухомістю (інші папери, що засвідчують право їхнього власника на отримання прибутку від інвестування в операції з нерухомістю).

4. *Приватизаційні цінні папери* – цінні папери, що засвідчують право власника на безкоштовне одержання у процесі приватизації частки майна державних підприємств, державного житлового фонду, земельного фонду.

5. *Похідні цінні папери* – цінні папери, механізм випуску й обігу яких пов'язаний із правом придбання чи продажу протягом терміну, установленого договором, цінних паперів, інших фінансових та/або товарних ресурсів.

6. *Товаророзпорядчі цінні папери* – цінні папери, що надають їхньому власнику право розпоряджатися майном, вказаним у цих документах.

Правовий режим цінних паперів як особливої категорії майна у сфері господарювання, характеризується наступними ознаками:

- умови й порядок випуску цінних паперів визначаються актами законодавства залежно від виду цінного паперу й емітента;

- право на випуск акцій та облігацій підприємства виникає в суб'єкта господарювання з дня реєстрації цього випуску в Державній комісії з цінних паперів і фондового ринку;

- суб'єктові господарювання забороняється випуск акцій та облігацій підприємства для покриття збитків, пов'язаних з його господарською діяльністю;

- цінні папери (або їхні бланки) виготовляються лише на державних підприємствах, що мають ліцензію Міністерства фінансів України й перебувають під охороною;

- суб'єкти господарювання можуть купувати акції й інші цінні папери за рахунок коштів, що надходять у їхнє розпорядження після сплати податків і відсотків за банківським кредитом, якщо інше не встановлено законом;

- цінні папери сплачуються суб'єктами господарювання у гривнях, а

у випадках, передбачених законом та умовами їхнього випуску в обіг, – в іноземній валюті; проте незалежно від виду валюти, якою проведено оплату цінних паперів, їхня вартість виражається в гривнях.

Стаття 144 Господарського кодексу України визначає підстави виникнення майнових прав та обов'язків суб'єкта господарювання. Зокрема, майнові права та майнові обов'язки суб'єкта господарювання можуть виникати:

- із угод, передбачених законом, а також із угод, не передбачених законом, але таких, що йому не суперечать;
- із актів органів державної влади й органів місцевого самоврядування, їхніх посадових осіб у випадках, передбачених законом;
- внаслідок створення та придбання майна з підстав, не заборонених законом;
- внаслідок заподіяння шкоди іншій особі, придбання або збереження майна за рахунок іншої особи без достатніх підстав;
- внаслідок порушення вимог закону при здійсненні господарської діяльності;
- за іншими обставинами, із якими закон пов'язує виникнення майнових прав та обов'язків суб'єктів господарювання.

Право на майно, що підлягає державній реєстрації, виникає з дня реєстрації цього майна або відповідних прав на нього, якщо інше не встановлено законом.

Відповідно до ст. 145 Господарського кодексу України, майновий стан суб'єкта господарювання визначається сукупністю належних йому майнових прав і майнових зобов'язань, що відбивається в бухгалтерському обліку його господарської діяльності відповідно до вимог закону.

Зміна правового режиму майна суб'єкта господарювання здійснюється за рішенням власника (власників) майна у спосіб, передбачений цим Кодексом і прийнятими відповідно до нього іншими законами, крім випадків, якщо така зміна забороняється законом.

Правовий режим майна суб'єкта господарювання, заснованого на державній (комунальній) власності, може бути змінений шляхом приватизації майна державного (комунального) підприємства відповідно до закону.

Правовий режим майна суб'єкта господарювання, заснованого на державній (комунальній) власності, може бути змінений шляхом здачі цілісного майнового комплексу підприємства або майнового комплексу його структурного підрозділу в оренду.

Суб'єкти господарювання зобов'язані за даними бухгалтерського обліку складати фінансову звітність за формами, передбаченими законодавством, проводити інвентаризацію належного їм майна для забезпечення достовірності даних бухгалтерського обліку та звітності, надавати фінансову звітність відповідно до вимог закону та їхніх установчих документів.

РОЗДІЛ 5

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ФІНАНСОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ

5.1. Поняття фінансової діяльності підприємства та її правове регулювання. Фінансовий менеджмент на підприємстві

Відповідно до ст. 333 Господарського кодексу України, фінанси суб'єктів господарювання є самостійною ланкою національної фінансово-кредитної системи з індивідуальним кругообігом коштів, що забезпечує покриття витрат виробництва продукції (робіт, послуг) і одержання прибутку.

Фінансова діяльність суб'єктів господарювання включає:

- 1) грошове й інше фінансове посередництво;
- 2) страхування;
- 3) допоміжну діяльність у сфері фінансів і страхування.

Фінансовим посередництвом є діяльність, пов'язана з отриманням і перерозподілом фінансових коштів, крім випадків, передбачених законодавством. Фінансове посередництво здійснюється установами банків та іншими фінансово-кредитними організаціями.

Страхуванням у сфері господарювання є діяльність, спрямована на покриття довготермінових і короткотермінових ризиків суб'єктів господарювання з використанням заощаджень через кредитно-фінансову систему або без такого використання.

Допоміжною діяльністю у сфері фінансів і страхування є недержавне керування фінансовими ринками, біржові операції з фондовими цінностями, інші види діяльності (посередництво у кредитуванні, фінансові консультації, діяльність, пов'язана з іноземною валютою, страхуванням вантажів, оцінювання страхового ризику та збитків, інші види допоміжної діяльності).

Фінансово-правові відносини – це врегульовані фінансово-правовими нормами специфічні відносини між державою, із одного боку, і фізичними та юридичними особами, із другого, а також між юридичними і фізичними особами з приводу мобілізації, розподілу та використання централізованих і децентралізованих фондів грошових коштів.

Фінансовим правовідносинам притаманні ті ж риси, що й усім видам правовідносин, але, виникаючи у специфічній сфері діяльності суб'єктів цих правовідносин, вони мають важливі особливості.

По-перше, фінансові правовідносини виникають тільки у сфері фінансової діяльності держави, юридичних і фізичних осіб і пов'язані з мобілізацією, розподілом і використанням централізованих і децентралізованих фондів коштів, тобто вони завжди мають грошовий характер.

По-друге, часто однією стороною фінансових правовідносин виступає держава в особі органів державної влади, державного управління, фінансово-кредитних органів, що наділяються владними повноваженнями стосовно другого учасника відносин. У таких правовідносинах не буває рівності сторін. Уповноважена державою сторона фінансових правовідносин наділена правом задіяти юридичні засоби, що забезпечують фінансові приписи держави.

По-третє, виникнення, зміна і припинення фінансових правовідносин не відбуваються за волевиявленням сторін, а пов'язані з фінансово-правовим актом.

Юридичні особи як суб'єкти фінансово-правових відносин можна класифікувати за наступними ознаками:

1. Юридичні особи всіх форм власності, які виступають суб'єктами підприємницької діяльності і мають постійне місце розташування на території України.

2. Юридичні особи з місце розташуванням за межами України, що створені й діють згідно з законодавством іншої держави та здійснюють

підприємницьку діяльність через постійні представництва, розташовані на території України.

3. Юридичні особи з місце розташуванням за межами України, що створені й діють відповідно до законодавства іншої держави та здійснюють репатріацію прибутку, отриманого з джерел на території України.

4. Бюджетні організації, які отримують кошти з бюджетів і мають право здійснювати держрозрахункову діяльність.

В організаційній і керівній роботі підприємств фінансова діяльність займає особливе місце. Від неї багато в чому залежить своєчасність і повнота фінансового забезпечення виробничо-господарської діяльності та розвитку підприємства, виконання фінансових зобов'язань перед державою й іншими суб'єктами господарювання.

Фінансова діяльність – це система використання різних форм і методів для фінансового забезпечення функціонування підприємств і досягнення ними поставлених цілей, тобто це та практична фінансова робота, що забезпечує життєдіяльність підприємства, поліпшення її результатів.

Фінансову діяльність підприємства спрямовано на вирішення наступних основних завдань:

- фінансове забезпечення поточної виробничо-господарської діяльності;
- пошук резервів збільшення доходів, прибутку, підвищення рентабельності та платоспроможності;
- виконання фінансових зобов'язань перед суб'єктами господарювання, бюджетом, банками;
- мобілізація фінансових ресурсів в обсязі, необхідному для фінансування виробничого й соціального розвитку, збільшення власного капіталу;
- контроль за ефективним, цільовим розподілом і використанням

фінансових ресурсів.

Фінансова робота підприємства здійснюється за наступними основними напрямками:

- фінансове прогнозування та планування;
- аналіз і контроль виробничо-господарської діяльності;
- оперативна, поточна фінансово-економічна робота.

Фінансове прогнозування та планування є одними з найважливіших ділянок фінансової роботи підприємства. На цій стадії фінансової роботи визначається загальна потреба у грошових коштах для забезпечення нормальної виробничо-господарської діяльності та можливість одержання таких коштів.

За ринкових умов підприємство самостійно визначає напрямки та розмір використання прибутку, який залишається в його розпорядженні після сплати податків. Метою складання фінансового плану є визначення фінансових ресурсів, капіталу та резервів на підставі прогнозування розміру фінансових показників: власних оборотних коштів, амортизаційних відрахувань, прибутку, суми податків.

Планування виручки є необхідним для розробки плану прибутку від реалізації продукції, визначення суми планових платежів до бюджету. Від обґрунтованості та правильності розрахунку виручки значною мірою також залежить реальність основного джерела надходження коштів і розмір запланованого прибутку.

Мета планування витрат – визначення можливості найекономнішого витрачання матеріальних, трудових і грошових ресурсів на одиницю продукції. Зменшення витрат виробництва й обігу є важливим фактором збільшення ефективності виробництва. Зниження собівартості за рахунок економії сировини, матеріалів, палива, енергії та живої праці дає змогу виробити значну кількість додаткової продукції, збільшити прибуток і рентабельність підприємств, утворює реальні можливості для самофінансування. Скорочення витрат на виробництво одиниці продукції є

матеріальною підставою для зниження цін на неї, а відтак – прискорення обігу оборотних коштів.

Плануючи витрати на виробництво та реалізацію продукції, необхідно враховувати резерви зниження собівартості останньої, до яких належать:

- поліпшення використання основних виробничих фондів і збільшення у зв'язку з цим випуску продукції на кожну гривню основних фондів;
- раціональне використання сировини, матеріалів, палива, енергії та скорочення витрат на одиницю продукції без зниження її якості;
- зменшення затрат живої праці на одиницю продукції на основі науково-технічного прогресу;
- скорочення витрат на реалізацію продукції за рахунок удосконалення форм її збуту;
- зменшення витрат від браку та безгосподарності, ліквідація непродуктивних витрат;
- економія в адміністративно-управлінській сфері на основі раціональної організації апарату управління підприємством.

Спираючись на опрацьовані фінансові показники, складають перспективні, поточні й оперативні фінансові плани. Поточний фінансовий план складається у формі балансу прибутків і витрат грошових коштів; оперативний – у формі платіжного календаря.

Аналіз і контроль фінансової діяльності підприємства – це діагноз його фінансового стану, що уможливорює визначення недоліків і прорахунків, виявлення та мобілізацію внутрішньогосподарських резервів, збільшення доходів та прибутків, зменшення витрат виробництва, підвищення рентабельності, поліпшення фінансово-господарської діяльності підприємства в цілому. Матеріали аналізу використовуються у процесі фінансового планування та прогнозування.

Підприємство має опрацьовувати таку систему показників, за

допомогою якої воно змогло б із достатньою точністю оцінити поточні та стратегічні можливості підприємства.

Аналітичну роботу підприємства можна поділити на два блоки:

- аналіз фінансових результатів і рентабельності;
- аналіз фінансового стану підприємства.

Аналіз фінансових результатів підприємства здійснюється за наступними основними напрямками:

- аналіз та оцінка рівня й динаміки показників прибутковості, факторний аналіз прибутку від реалізації продукції, робіт, послуг;
- аналіз фінансових результатів від іншої реалізації, позареалізаційної та фінансової інвестиційної діяльності;
- аналіз та оцінка використання чистого прибутку;
- аналіз взаємозв'язку витрат, обсягів виробництва продукції та прибутку;
- аналіз взаємозв'язку прибутку, руху оборотного капіталу та грошових потоків;
- аналіз та оцінка впливу інфляції на фінансові результати;
- факторний аналіз показників рентабельності.

Аналіз фінансового стану підприємства проводиться за наступними напрямками:

- аналіз та оцінка складу та динаміки майна;
- аналіз фінансової стійкості підприємства;
- аналіз ліквідності балансу;
- комплексний аналіз і рейтингова оцінка підприємства.

Поточна й оперативна фінансова робота на підприємстві спрямовується на практичне втілення фінансового забезпечення підприємницької діяльності, постійну підтримку платоспроможності на належному рівні.

Зміст поточної оперативної фінансової роботи на підприємстві полягає в наступному:

- постійна робота зі споживачами стосовно розрахунків за реалізовану продукцію, роботи, послуги;
- своєчасні розрахунки за поставлені товарно-матеріальні цінності та послуги з постачальниками;
- забезпечення своєчасної сплати податків та інших обов'язкових платежів до бюджету й цільових фондів;
- своєчасне проведення розрахунків по заробітній платі;
- своєчасне погашення банківських кредитів і сплата відсотків;
- здійснення платежів за фінансовими операціями.

Механізм фінансового менеджменту – цілісна, взаємопов'язана та взаємодіюча система рівнів, систем забезпечення, методів, важелів та інструментів розроблення, ухвалення та реалізації управлінських рішень з питань фінансово-господарської діяльності суб'єктів господарювання.

У механізмі фінансового менеджменту розрізняють рівні:

- міжнародний (механізм фінансового менеджменту транснаціональних корпорацій);
- національний (стосується механізму фінансового менеджменту суб'єктів господарювання в межах фінансової системи національної держави, особливості якого зумовлені національною законодавчо-нормативною базою, зокрема національними стандартами обліку та звітності, законами про оподаткування й ін.);
- ринковий (особливості фінансового менеджменту, зумовлені впливом ринкових регуляторів і механізмів, залежать від стану ринків, зміни кон'юнктури товарних і фінансових ринків);
- галузевий (на механізм фінансового менеджменту впливає законодавчо-нормативна база, що регламентує діяльність суб'єктів господарювання певної галузі);
- відомчий (кожне відомство, його суб'єкти, керуються у своїй роботі відомчою нормативно-методичною базою);
- внутрішній (специфіка механізму фінансового менеджменту на цьому

рівні визначена у статуті та внутрішніх положеннях суб'єкта господарювання).

Важливою складовою механізму фінансового менеджменту є системи забезпечення, до складу яких входять:

- система організаційного забезпечення;
- система інформаційного забезпечення;
- система кадрового забезпечення;
- система технічного забезпечення;
- програмне забезпечення;
- фінансове забезпечення.

Кожна з перелічених систем забезпечення є важливим компонентом механізмів підготовки, ухвалення та реалізації фінансових рішень. Важлива не тільки їхня наявність, а й дотримання за її формування та функціонування вимоги ефективності системи.

Система організаційного забезпечення – взаємопов'язана система внутрішніх підрозділів, служб, керівників суб'єкта господарювання, що уповноважені здійснювати підготовку й ухвалення фінансових рішень, несуть відповідальність за їхнє втілення й результати фінансово-господарської діяльності, досягнення мети та реалізації завдань фінансового менеджменту.

Система організаційного забезпечення фінансового менеджменту залежить від наступних чинників:

- розміру суб'єкта господарювання;
- організаційно-правового типу господарювання;
- галузі;
- форми власності;
- структури керування;
- національних традицій;
- культури й етики керування;
- професійного рівня персоналу.

У системах організаційного забезпечення фінансового менеджменту

багатьох корпорацій виокремились такі підрозділи, як казначейство та бухгалтерія. Спільними завданнями обох служб було оперативне, поточне керування, фінансове регулювання, аналіз, планування та розробка фінансової стратегії, політики й тактики.

Головними завданнями казначейської служби стало управління грошовими потоками, портфелем цінних паперів, фінансовими ризиками, капіталом, робота з фінансовими посередниками.

Бухгалтерія відповідає за облік, антикризове фінансове управління, звітність і здійснює керування доходами, витратами, прибутком, податками, займається бюджетуванням, контролем та внутрішнім аудитом.

Система інформаційного забезпечення – система безперервного та цілеспрямованого добору інформаційних показників, здійснення планових, звітних, аналітичних розрахунків, необхідних для підготовки, ухвалення та реалізації фінансових рішень суб'єкта господарювання.

Формування та використання інформаційної бази суб'єкта господарювання значною мірою впливає як на ефективність фінансового менеджменту та управління окремими його об'єктами, так і на ефективність корпоративного управління, реалізацію місії та стратегії бізнесу.

Інформаційне забезпечення створює основу здійснення функцій фінансового менеджменту стосовно об'єкта та суб'єкта, є необхідною умовою підготовки фінансових рішень, їхньої оцінки та ухвалення.

Система інформаційного забезпечення складається:

- із зовнішньої інформаційної бази;
- внутрішньої інформаційної бази.

Зовнішня інформаційна база формується шляхом цілеспрямованого добору показників, серед яких:

- розвиток світового господарства;
- розвиток держави;
- розвиток регіону, території;

- галузь, види економічної діяльності;
- діяльність, стан та перспективи розвитку конкурентів;
- стан та перспективи розвитку контрагентів;
- кон'юнктура фінансового ринку.

Внутрішня інформаційна база суб'єкта господарювання включає:

- прогнози, планові показники;
- дані обліку;
- звітність і звітні показники;
- експертні оцінки;
- дані внутрішнього аудиту та контролю.

Серед необхідної для підготовки та реалізації фінансових рішень інформації виокремлюють наступні види:

- законодавча, нормативна, методична, інструктивна;
- планово-прогнозна;
- звітна;
- аналітична;
- довідкова;
- експертні оцінки.

Особливе значення у фінансовому менеджменті має інформація, яка є результатом діяльності виконавців, служб і підрозділів фінансової служби суб'єкта господарювання. Якість прогнозних і планових показників, своєчасність, реальність, повнота оперативних і звітних даних, аналітичні розрахунки, оцінка відхилень фактичних показників від планових, прогнозних, результати внутрішнього контролю дають підстави для належного своєчасного реагування на зміни, зниження ризиків, уникнення загроз.

Система кадрового забезпечення – система добору, навчання, атестації працівників фінансової служби суб'єкта господарювання.

Важливою умовою ефективного фінансового менеджменту є робота з персоналом, до якої належать комплекс робіт із добору, анкетування,

стажування майбутніх працівників і визначення вимог до їхнього кваліфікаційного рівня, досвіду роботи, вміння працювати в команді, людських якостей, культурного рівня та морально-етичних якостей. Важливими компонентами успіху є формування корпоративної культури, визначення правил поведінки, кодексу честі фінансового менеджера, впровадження системи безперервного навчання, підвищення кваліфікації фінансових менеджерів, використання теорій ігор, ситуаційних вправ та ін.

Фінансове забезпечення передбачає визначення обсягу фінансових ресурсів, необхідних для забезпечення формування та функціонування всіх систем механізму фінансового менеджменту суб'єкта господарювання, їхнє використання, своєчасне реагування на зміни внутрішнього та зовнішнього середовища, оцінку якості й ефективності.

Важелями як складовими механізму фінансового менеджменту є відсотки, дисконти, ліцензії, сертифікати, стандарти, дивіденди, податки.

До інструментів фінансового менеджменту належать ставки податків, тарифи зборів, ціни, тарифи, пільги, санкції, стимули, дивіденди, фінансові показники та фінансові коефіцієнти.

Необхідними компонентами механізму фінансового менеджменту є *технічне та програмне забезпечення*. Сучасні вимоги до роботи з персоналом, формування та використання інформаційної бази, здійснення комунікаційних зв'язків, інформаційних потоків, моделювання, прогнозування, бюджетування фінансових розрахунків можуть бути виконані лише за умови наявності сучасних технічних засобів, оргтехніки, мереж і програм продукту.

5.2. Основні напрямки державного регулювання фінансової діяльності підприємств

Ринкова економіка значно посилює роль фінансів підприємства в забезпеченні високої ефективності виробництва. В умовах жорсткої конкуренції й широкої фінансової незалежності суб'єкти господарювання

будують свою діяльність на основних принципах комерційного розрахунку: саморегулюванні, самофінансуванні, самоокупності.

Держава також зацікавлена у високих результатах фінансово-господарської діяльності підприємств. На державному рівні, а також в межах регіонів визначається ціла низка пріоритетів у виробництві, умов використання ресурсів і ведення бізнесу, суспільних вимог до підприємницької діяльності тощо. Це означає, що поведінка підприємств, їхня фінансова діяльність у ринкових умовах не можуть повністю залежати від стихії ринку й бути неконтрольованими з боку держави. Виникає об'єктивна необхідність регулювання фінансів підприємств у ринкових умовах господарювання.

Система регулювання повинна враховувати дію об'єктивних економічних законів, в першу чергу – закону вартості, закону попиту і пропозиції, закону грошового обігу й ін., гарантувати свободу конкуренції та підприємництва. Однак ця свобода повинна мати визначені межі щоб не виникав ринковий хаос і не утворювались протиріччя між інтересами підприємств та інтересами суспільства, держави. Тому система регулювання має поширюватися на всі ланки фінансів підприємств. Мова йде, по-перше, про цілеспрямоване регулювання фінансових потоків підприємства для реалізації його зовнішніх і внутрішніх фінансових відносин, по-друге, про регулювання процесів створення й використання грошових фондів для забезпечення господарської діяльності підприємства, розрахунків за зобов'язаннями й інших цілей.

Зовнішні фінансові відносини – це взаємодія підприємства з бюджетами всіх рівнів та позабюджетними фондами, суміжними господарюючими суб'єктами (постачальниками ресурсів і споживачами продукції), іншими підприємствами й організаціями (банками, інвестиційними та страховими компаніями, біржами, суспільними організаціями й ін.).

Внутрішні фінансові відносини – це відносини між головним і дочірніми підприємствами, між різноманітними структурними підрозділами підприємства, між підприємствами і його засновниками (акціонерами), між підприємством і його персоналом та інші форми.

Державне регулювання фінансової діяльності підприємств здійснюється в усіх країнах із розвинутою економікою. При цьому воно не обмежує широкої самостійності підприємств у доборі напрямків, форм і методів здійснення своєї фінансової діяльності. Але процеси регулювання фінансів підприємств значно відрізняються в окремих країнах. Вони залежать від наступних факторів: рівень економічного розвитку країни і ступінь її інтегрованості в світову економічну систему; різноманітність фінансових відносин суб'єктів господарювання; рівень розвитку фінансового ринку; рівень розвитку податкової системи й системи страхування у країні; різноманітність фінансових інструментів, що використовуються в господарській практиці й ін.

Враховуючи особливе значення діяльності суб'єктів господарювання у створенні суспільного продукту й національного доходу, вплив держави на неї є найбільш розгалуженим. Держава як суб'єкт регулювання намагається ефективно впливати на різні сторони фінансової діяльності підприємств.

Державне регулювання фінансів підприємств здійснюється за наступними принципами:

- визначення напрямків регулювання фінансів підприємств відповідно до державної фінансової політики;
- забезпечення довготривалої дії державних нормативно-правових актів, спрямованих на регулювання фінансів підприємств;
- забезпечення достатньої самостійності підприємств у здійсненні фінансової діяльності;
- узгодження фінансових інтересів держави, підприємств у здійсненні фінансової діяльності;

- врахування світового досвіду регулювання фінансових суб'єктів господарювання;

- інтеграція вітчизняних правових норм регулювання фінансів підприємств до міжнародної системи фінансового права.

Процес державного регулювання фінансів підприємств включає:

- створення необхідної нормативної бази для регулювання основних ланок фінансів підприємств;

- формування нормативних вимог до використовуваних підприємствами фінансових інструментів;

- регламентацію діяльності фінансових інститутів, що обслуговують фінансову діяльність підприємств;

- формування дієвої системи економічного стимулювання ефективної фінансової діяльності підприємств;

- створення дієвої системи фінансових та інших санкцій за порушення підприємствами чинного фінансового права.

Фінансовий механізм підприємства розглядається як сукупність форм і методів зовнішнього та внутрішнього впливу на його фінансово-господарську діяльність з метою покращення його кінцевих результатів. Серед елементів фінансового механізму підприємства виділяються механізми фінансового забезпечення, формування структури капіталу і бюджетування, балансування грошових потоків та ін.

Фінансове забезпечення діяльності підприємств повинно гарантувати безперервність відтворювальних процесів шляхом раціонального поєднання власних і запозичених фінансових ресурсів. Структура фінансових ресурсів має залежати від рівня фінансової стійкості підприємства та ризику в його діяльності. Фінансове забезпечення передбачає формування у підприємств такої кількості фінансових ресурсів, яка може забезпечити досягнення максимально можливого прибутку. Основною складовою фінансового забезпечення діяльності підприємств в ринкових умовах стає самофінансування.

Формування структури капіталу має враховувати джерела фінансових ресурсів підприємств, реальні можливості їхньої мобілізації, вартість ресурсів. Джерела фінансових ресурсів підприємства – це власні та прирівняні до них кошти; ресурси, мобілізовані на фінансовому ринку; надходження із зовнішніх джерел.

Бюджетування передбачає мобілізацію надходжень фінансових ресурсів із різних джерел, їхній розподіл, тобто визначення напрямків, розміру, цілей використання цих ресурсів у процесі виробничої й інвестиційної діяльності.

Особливого значення набуває балансування грошових потоків – надходжень коштів на підприємство і його витрат. У процесі своєї діяльності підприємство здійснює грошові витрати на відтворення капіталу і робочої сили, виробництво і реалізацію продукції, реалізацію інвестиційних проектів, соціальний розвиток власного колективу й ін.

У нормативному регулюванні фінансів підприємств головна роль належить державі.

Законодавча база, яка використовується для регулювання фінансів підприємства, побудована в рамках Конституції України. Конституція України регулює бюджетні права органів державної влади й управління і права щодо фінансової політики держави. Конституційні засади фінансової політики держави закріплені у великій кількості законів України й інших спеціальних актах, що регулюють різні ланки фінансів підприємств (ресурси, майно, доходи, податки й ін.).

Нормативне регулювання фінансів підприємств має на меті створити сприятливі й безпечні умови господарювання в ринковій економіці.

Основні завдання нормативного регулювання фінансів підприємств полягають у наступному:

- визначення тих ланок фінансів підприємств, у яких необхідне й можливе застосування різних регуляторів із метою забезпечення надійного їхнього функціонування як складових елементів фінансової системи;

- визначення кола питань у кожній ланці фінансів підприємств, вирішення яких доцільно так чи інакше регламентувати (регулювати);
- визначення регулюючих суб'єктів у фінансах підприємств і розподіл між ними регулюючих функцій;
- визначення способів і методів нормативного регулювання різних ланок фінансів підприємств.

Кожне підприємство сьогодні розв'язує наступні основні фінансові питання:

- визначення оптимальних потреб підприємства у фінансових ресурсів;
- використання різних джерел для мобілізації необхідних фінансових ресурсах;
- визначення напрямків використання фінансових ресурсів;
- складання щорічного бюджету (фінансового плану підприємства);
- складання балансу грошових потоків підприємства;
- складання оперативних фінансових планів і контроль за їхнім виконанням.

Розв'язанню вищезазначених завдань передують адаптація всіх ланок фінансів підприємств до умов ринкової економіки. Це означає, що існує необхідність продовжувати реформувати кожен ланку, а саме:

- поліпшити формування й відтворення основного капіталу;
- посилити регуляторну функцію у формуванні й забезпеченні кругообігу оборотного капіталу;
- зміцнити фінансове забезпечення формування й відтворення кадрового потенціалу;
- прискорити реформування системи оплати праці у країні;
- посилити підтримку державою й місцевими органами влади успішної фінансово-господарської діяльності підприємств;
- розширити сприяння держави й місцевих органів влади ефективній інвестиційній та інноваційній діяльності підприємств;

- продовжити перебудову відносин підприємств із фінансово-кредитною системою;
- підвищити посередницьку роль держави, місцевих органів влади, банків та інших суб'єктів у побудові взаємоприйнятних партнерських фінансових відносин між підприємствами;
- продовжити розвиток відносин підприємств із державним бюджетом та іншими державними фондами, шляхом реформування податкової системи й підвищення ролі державного казначейства;
- продовжити розбудову ефективної системи страхування діяльності підприємств;
- розвивати систему попередження банкрутства підприємств.

Нормативне регулювання фінансів підприємств передбачає застосування адекватних ринковій економіці фінансових методів та інструментів, правового регулювання, нормативного забезпечення й інформаційного забезпечення.

Фінансові методи включають співставлення витрат і результатів, матеріальне стимулювання та відповідальність за ефективне використання грошових коштів. Дія фінансових методів поширюється на стадії фінансового процесу: фінансове планування, фінансовий облік, фінансовий аналіз, фінансове регулювання й фінансовий контроль.

Фінансові інструменти – це засоби реалізації фінансових методів (податкові платежі, митні збори, пільги за податками, дотації, пеня, штрафи та ін.), або набір фінансових показників, через які регулююча система може впливати на фінансово-господарську діяльність підприємств (ціни, тарифи, банківські відсотки, дивіденди й ін.).

Правове регулювання фінансів підприємств ґрунтується на діючих законодавчих актах, постановах, наказах та інших правових документах. Нормативне забезпечення включає економічні й соціальні нормативи, норми, тарифні коефіцієнти й тарифні ставки, інструкції, методичні вказівки й ін.

Чинне законодавство оцінює фінансовий аспект діяльності підприємств, визнаючи отримання прибутку як головного стимуляційного фактора організації та функціонування підприємства. Держава, виступаючи, зокрема, як гарант прав суб'єктів підприємництва, в тому числі права власності, обмежує втручання державних органів у фінансову діяльність підприємств (за винятком випадків, передбачених законодавством, і дій, пов'язаних із реалізацією прав державних органів на здійснення контролю за діяльністю підприємств).

Відповідно до ч. 2 ст. 90 Господарського кодексу України перевірки фінансової діяльності товариства здійснюються державними податковими органами й іншими органами державної влади в межах визначених законом повноважень – ревізійною комісією (ревізором) господарського товариства та/або аудиторам.

5.3. Правові засади регулювання сплати податків підприємствами.

Загальна характеристика Податкового кодексу України

Основним нормативним документом, який регулює відносини, що виникають у сфері стягнення податків і зборів є Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI, який набрав чинності 01 січня 2011 року.

Податковий кодекс України визначає вичерпний перелік податків і зборів, що справляються в Україні, і порядок їхнього адміністрування, платників податків та зборів, їхні права й обов'язки, компетенцію контролюючих органів, повноваження й обов'язки їхніх посадових осіб при здійсненні податкового контролю, а також відповідальність за порушення податкового законодавства.

Згідно зі ст. 3 Податкового кодексу податкове законодавство України складається з Конституції України; Податкового кодексу України; Митного кодексу України й інших законів із питань митної справи в

частині регулювання правовідносин, що виникають у зв'язку з оподаткуванням ввільного або вивільного мита операцій із переміщення товарів через митний кордон України; чинних міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України і якими регулюються питання оподаткування; нормативно-правових актів, прийнятих на підставі та на виконання Податкового кодексу та законів із питань митної справи; рішень Верховної Ради Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування з питань місцевих податків і зборів, прийнятих за правилами, установленними Податковим кодексом.

Якщо міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені Податковим кодексом, застосовуються правила міжнародного договору.

Податкове законодавство України ґрунтується на наступних принципах:

1. Загальність оподаткування – кожна особа зобов'язана сплачувати встановлені Податковим кодексом, законами з питань митної справи податки та збори, платником яких вона є згідно з положеннями Податкового кодексу.

2. Рівність усіх платників перед законом, недопущення будь-яких проявів податкової дискримінації – забезпечення однакового підходу до всіх платників податків незалежно від соціальної, расової, національної, релігійної приналежності, форми власності юридичної особи, громадянства фізичної особи, місця походження капіталу.

3. Невідворотність настання визначеної законом відповідальності у випадку порушення норм податкового законодавства.

4. Презумпція правомірності рішень платника податку у випадку, коли норма закону чи іншого нормативно-правового акту, виданого на підставі закону, або коли норми різних законів чи різних нормативно-правових актів припускають неоднозначне (множинне) трактування прав

та обов'язків платників податків або контролюючих органів, внаслідок чого є можливість ухвалити рішення на користь як платника податків, так і контролюючого органу.

5. Фіскальна достатність – установлення податків і зборів із урахуванням необхідності досягнення збалансованості витрат бюджету з його надходженнями.

6. Соціальна справедливість – установлення податків і зборів відповідно до платоспроможності платників податків.

7. Економічність оподаткування – установлення податків і зборів, обсяг надходжень від сплати яких до бюджету значно перевищує витрати на їхнє адміністрування.

8. Нейтральність оподаткування – установлення податків і зборів у спосіб, який не впливає на збільшення або зменшення конкурентоздатності платника податків.

9. Стабільність – зміни до будь-яких елементів податків і зборів не можуть вноситися пізніше ніж за шість місяців до початку нового бюджетного періоду, у якому діятимуть нові правила та ставки. Податки та збори, їхні ставки, а також податкові пільги не можуть змінюватися протягом бюджетного року.

10. Рівномірність і зручність сплати – установлення термінів сплати податків і зборів, виходячи з необхідності забезпечення своєчасного надходження коштів до бюджетів для здійснення витрат бюджету та зручності їхньої сплати платниками.

11. Єдиний підхід до установлення податків та зборів – визначення на законодавчому рівні усіх обов'язкових елементів податку.

Загальнодержавні, місцеві податки і збори, стягнення яких не передбачено Податковим кодексом, сплаті не підлягають.

Статтею 6 Податкового кодексу визначено поняття податку та збору. Податком є обов'язковий, безумовний платіж до відповідного бюджету, що стягується з платників податків відповідно до Податкового кодексу.

Збором (платою, внеском) є обов'язковий платіж до відповідного бюджету, що стягується з платників зборів із умовою отримання ними спеціальної вигоди, у тому числі внаслідок вчинення на користь таких осіб державними органами, органами місцевого самоврядування й іншими уповноваженими органами й особами юридично значимих дій.

Сукупність загальнодержавних і місцевих податків і зборів становить податкову систему України.

Відповідно до ст. 8 Податкового кодексу в Україні установлюються загальнодержавні та місцеві податки та збори.

До загальнодержавних належать податки та збори, що є обов'язковими до сплати на усій території України, крім випадків, передбачених Податковим кодексом.

До місцевих належать податки та збори, що установлені відповідно до переліку й у межах граничних розмірів ставок, визначених Податковим кодексом, рішеннями сільських, селищних і міських рад у межах їхніх повноважень, і є обов'язковими до сплати на території відповідних територіальних громад.

До загальнодержавних належать наступні податки та збори:

- податок на прибуток підприємств;
- податок на доходи фізичних осіб;
- податок на додану вартість;
- акцизний податок;
- збір за першу реєстрацію транспортного засобу;
- екологічний податок;
- рентна плата за транспортування нафти й нафтопродуктів магістральними нафтопроводами та нафтопродуктопроводами, транзитне транспортування трубопроводами природного газу та аміаку територією України;
- рентна плата за нафту, природний газ і газовий конденсат, що видобуваються в Україні;

- плата за користування надрами;
- плата за землю;
- збір за користування радіочастотним ресурсом України;
- збір за спеціальне використання води;
- збір за спеціальне використання лісових ресурсів;
- фіксований сільськогосподарський податок;
- збір на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства;
- мито;
- збір у вигляді цільової надбавки до діючого тарифу на електричну та теплову енергію, крім електроенергії, виробленої кваліфікованими коопераційними установками;
- збір у вигляді цільової надбавки до діючого тарифу на природний газ для споживачів усіх форм власності.

Зарахування загальнодержавних податків та зборів до державного і місцевих бюджетів здійснюється відповідно до Бюджетного кодексу України.

До місцевих податків належать:

- податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки;
- єдиний податок.

До місцевих зборів належать:

- збір за провадження деяких видів підприємницької діяльності;
- збір за місця для паркування транспортних засобів;
- туристичний збір.

Зарахування місцевих податків і зборів до відповідних місцевих бюджетів здійснюється відповідно до Бюджетного кодексу України.

Відповідно до ст. 15 Податкового кодексу платниками податків визнаються фізичні особи (резиденти і нерезиденти України), юридичні особи (резиденти і нерезиденти України) і їхні відокремлені підрозділи, які мають, отримують (передають) об'єкти оподаткування або провадять діяльність (операції), що є об'єктом оподаткування згідно з Податковим

кодексом або податковими законами, і на яких покладено обов'язок із сплати податків і зборів згідно з цим Податковим кодексом.

Кожний із платників податків може бути платником податку за одним або кількома податками та зборами.

Стаття 16 Податкового кодексу установлює обов'язки платника податків:

1. Стати на облік у контролюючих органах в порядку, установленому законодавством України.

2. Вести в установленому порядку облік доходів і витрат, складати звітність, що стосується обчислення і сплати податків і зборів.

3. Подавати до контролюючих органів у порядку, установленому податковим і митним законодавством, декларації, звітність та інші документи, пов'язані з обчисленням і сплатою податків і зборів.

4. Сплачувати податки та збори у терміни та у розмірах, установлених Податковим кодексом та законами з питань митної справи.

5. Подавати на належним чином оформлену письмову вимогу контролюючих органів (у випадках, визначених законодавством) документи з обліку прибутків, витрат та інших показників, пов'язаних із визначенням об'єктів оподаткування (податкових зобов'язань), первинні документи, реєстри бухгалтерського обліку, фінансову звітність та інші документи, пов'язані з обчисленням і сплатою податків і зборів. У письмовій вимозі обов'язково зазначаються конкретний перелік документів, які повинен надати платник податків, та підстави для їхнього надання.

6. Подавати контролюючим органам інформацію, відомості про суми коштів, не сплачених до бюджету у зв'язку з отриманням податкових пільг (суми отриманих пільг) і напрямки їхнього використання (щодо умовних податкових пільг – пільг, що надаються за умови використання коштів, вивільнених у суб'єкта господарювання внаслідок надання пільги, у визначеному державою порядку).

7. Подавати контролюючим органам інформацію в порядку, у строки та в обсягах, установлених податковим законодавством.

8. Виконувати законні вимоги контролюючих органів щодо усунення виявлених порушень законів із питань оподаткування та митної справи й підписувати акти (довідки) про проведення перевірки.

9. Не перешкоджати законній діяльності посадової особи контролюючого органу під час виконання нею службових обов'язків і виконувати законні вимоги такої посадової особи.

10. Повідомляти контролюючим органам за місцем обліку такого платника про його ліквідацію або реорганізацію протягом трьох робочих днів із дня ухвалення відповідного рішення (крім випадків, коли обов'язок здійснювати таке повідомлення покладено законом на орган державної реєстрації).

11. Повідомляти контролюючі органи про зміну місцезнаходження юридичної особи та зміну місця проживання фізичної особи-підприємця.

12. Забезпечувати збереження документів, пов'язаних із виконанням податкового обов'язку, протягом строків, установлених цим Кодексом.

13. Допускати посадових осіб контролюючого органу під час проведення ними перевірок до обстеження приміщень, територій (крім житла громадян), що використовуються для одержання прибутків чи пов'язані з утриманням об'єктів оподаткування, а також для проведення перевірок з питань обчислення і сплати податків і зборів у випадках, установлених цим Кодексом.

Підприємство, як платник податків має право:

1. Безкоштовно отримувати в органах державної податкової служби та органах митної служби, у тому числі і через мережу Інтернет, інформацію щодо податків і зборів і нормативно-правових актів, що їх регулюють, порядок обліку та сплати податків і зборів, права й обов'язки платників податків, повноваження контролюючих органів та їхніх посадових осіб щодо здійснення податкового контролю.

2. Представляти свої інтереси в контролюючих органах самостійно, через податкового агента або уповноваженого представника.

3. Обирати самостійно, якщо інше не встановлено Податковим кодексом України, метод ведення обліку доходів і витрат.

4. Користуватися податковими пільгами за наявності підстав у порядку, встановленому Податковим кодексом України.

5. Отримувати відстрочку, розстрочення сплати податків або податковий кредит у порядку й на умовах, встановлених Податковим кодексом України.

6. Бути присутнім під час проведення перевірок, ознайомлюватися й отримувати акти (довідки) перевірок, проведених контролюючими органами, перед підписанням актів (довідок) про проведення перевірки, у разі наявності зауважень щодо змісту (тексту) складених актів (довідок) підписувати їх із застереженням і подавати контролюючому органу письмові заперечення в порядку, встановленому Податковим кодексом України.

7. Оскаржувати в порядку, встановленому Податковим кодексом України, рішення, дії (бездіяльність) контролюючих органів (посадових осіб), надані контролюючими органами роз'яснення.

8. Вимагати від контролюючих органів проведення перевірки відомостей і фактів, що можуть свідчити на користь платника податків.

9. На нерозголошення контролюючим органом (посадовими особами) відомостей про такого платника без його письмової згоди та відомостей, що становлять конфіденційну інформацію, державну, комерційну чи банківську таємницю та стали відомі під час виконання посадовими особами службових обов'язків, крім випадків, коли це прямо передбачено законами.

10. На залік чи повернення надміру сплачених, а також надміру стягнутих сум податків й зборів, пені, штрафів у порядку, встановленому Податковим кодексом України.

11. На повне відшкодування збитків (шкоди), заподіяних незаконними діями (бездіяльністю) контролюючих органів (їхніх посадових осіб), в установленому законом порядку.

12. За методикою, затвердженою Міністерством фінансів України, вести облік тимчасових і постійних податкових різниць, і використовувати дані такого обліку для складання декларації з податку на прибуток.

Платник податку має також інші права, передбачені законом.

Відповідно до ст. 33 Податкового кодексу України, *терміном сплати податку та збору* визнається період, що розпочинається з моменту виникнення податкового обов'язку платника податку із сплати конкретного виду податку й завершується останнім днем терміну, протягом якого такий податок чи збір повинен бути сплачений у порядку, визначеному податковим законодавством. Податок чи збір, що не був сплачений у визначений строк, вважається несплаченим своєчасно.

Момент виникнення податкового обов'язку платника податків, у тому числі податкового агента, визначається календарною датою.

Термін сплати податку та збору обчислюється роками, кварталами, місяцями, декадами, тижнями, днями або вказівкою на подію, що повинна настати або відбутися.

Термін сплати податку та збору устанавлюється відповідно до податкового законодавства для кожного податку окремо. Зміна платником податку, податковим агентом або представником платника податку чи контролюючим органом установленого терміну сплати податку та збору забороняється, крім випадків, передбачених цим Кодексом.

Виконанням податкового обов'язку визнається сплата в повному обсязі платником відповідних сум податкових зобов'язань в установлений податковим законодавством термін. Сплата податку та збору здійснюється платником податку безпосередньо, а у випадках, передбачених податковим законодавством, – податковим агентом, або представником платника податку, або банком на підставі податкової поруки.

Спосіб, порядок і строки виконання податкового обов'язку встановлюються цим Кодексом і законами з питань митної справи.

Відповідно до ст. 37.3 Податкового кодексу України підставами для припинення податкового обов'язку, крім його виконання, є:

- ліквідація юридичної особи;
- смерть фізичної особи, визнання її недієздатною або безвісно відсутньою;
- втрата особою ознак платника податку, які визначені цим Кодексом;
- скасування податкового обов'язку в передбачений законодавством спосіб.

5.4. Правове регулювання розрахунково-касових, кредитних та інших операцій підприємства

Загальні засади правового регулювання розрахунково-касових, кредитних та інших операцій підприємства, функціонування платіжних систем в Україні, відносин у сфері переказу коштів встановлюються Конституцією України, Цивільним і Господарським кодексами України, Законами України «Про Національний банк України», «Про банки і банківську діяльність», «Про поштовий зв'язок», «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні» й іншими актами законодавства України та нормативно-правовими актами Національного банку України, а також Уніфікованими правилами та звичаями для документарних акредитивів Міжнародної торгової палати, Уніфікованими правилами по інкасо Міжнародної торгової палати, Уніфікованими правилами з договірних гарантій Міжнародної торгової палати й іншими міжнародно-правовими актами з питань переказу коштів.

Стаття 341 Господарського кодексу України визначає, що на забезпечення взаємних розрахунків між учасниками господарських

відносин, а також інших розрахунків у фінансовій сфері спрямовані розрахункові операції банків.

Для здійснення розрахунків суб'єкти господарювання зберігають грошові кошти в установах банків на відповідних рахунках.

Безготівкові розрахунки можуть здійснюватися у формі платіжних доручень, платіжних вимог, вимог-доручень, векселів, чеків, банківських платіжних карток та інших дебетових і кредитових платіжних інструментів, що застосовуються в міжнародній банківській практиці.

За умов безготівкових розрахунків усі платежі проводяться через установи банків шляхом перерахування належних сум із рахунку платника на рахунок одержувача або шляхом заліку взаємних зобов'язань і грошових претензій. Платежі здійснюються в межах наявних коштів на рахунку платника. У разі потреби банк може надати платникові кредит для здійснення розрахунків.

Установи банків забезпечують розрахунки відповідно до законодавства та вимог клієнта на умовах договору на розрахункове обслуговування. Договір повинен містити реквізити сторін, умови відкриття й закриття рахунків, види послуг, що надаються банком, обов'язки сторін і відповідальність за їхні невиконання, а також умови припинення договору.

Загальні засади функціонування платіжних систем в Україні, поняття та загальний порядок проведення переказу коштів у межах України, а також відповідальність суб'єктів переказу установлює Закон України «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні» від 05.04.2001 № 2346-III. Відповідно до ст. 3 цього закону кошти існують у готівковій формі (формі грошових знаків) або у безготівковій формі (формі записів на рахунках у банках). Грошові знаки випускаються у формі банкнот і монет, що мають зазначену на них номінальну вартість.

Гривня як грошова одиниця України (національна валюта) є єдиним законним платіжним засобом в Україні, приймається усіма фізичними і

юридичними особами без будь-яких обмежень на всій території України для проведення переказів.

Для проведення переказу можуть використовуватися кошти як у готівковій, так і в безготівковій формі.

Види безготівкових розрахунків визначаються законами та прийнятими на їхній основі нормативно-правовими актами Національного банку України.

Відповідно до ст. 5 Закону України «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні» суб'єктами правових відносин, що виникають при здійсненні переказу коштів, є члени й учасники платіжних систем.

Відносини між суб'єктами переказу регулюються на підставі договорів, укладених між ними з урахуванням вимог законодавства України.

Відповідно до ст. 341 Господарського кодексу України рахунки юридичної особи, що є клієнтом банку, відкриваються в установах банків за місцем її реєстрації чи в будь-якому банку на території України за згодою сторін. Порядок відкриття рахунків в установах банків за межами України встановлюється законом.

Суб'єктам господарювання, які мають самостійний баланс, рахунки відкриваються для розрахунків за продукцію, виконані роботи, надані послуги, для виплати заробітної плати, сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), а також інших розрахунків, пов'язаних з фінансовим забезпеченням їхньої діяльності.

Суб'єкт підприємництва має право відкривати рахунки для зберігання грошових коштів, здійснення всіх видів операцій у будь-яких банках України й інших держав за своїм вибором і за згодою цих банків у порядку, встановленому Національним банком України.

Юридичні особи та громадяни-підприємці відкривають рахунки для зберігання грошових коштів і здійснення всіх видів банківських операцій у будь-яких банках України за своїм вибором і за згодою цих банків у

порядку, установленому Національним банком України.

Суб'єктам господарювання, яким виділяються кошти для цільового використання з Державного бюджету України або місцевих бюджетів, відкриваються рахунки відповідно до закону.

Порядок відкриття рахунків в установах банків, форми розрахунків і порядок їхнього здійснення визначаються законом про банки й банківську діяльність, іншими законами, а також нормативно-правовими актами Національного банку України.

Порядок відкриття банками рахунків своїм клієнтам установлено ст. 6 Закону України «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні» від 05.04.2001 №2346-III. Банки мають право відкривати рахунки резидентам України (юридичним особам, їхнім відокремленим підрозділам, фізичним особам), нерезидентам України (юридичним особам-інвесторам, представництвам юридичних осіб в Україні та фізичним особам). Зазначені особи мають право відкривати рахунки в будь-яких банках України відповідно до власного вибору для забезпечення своєї господарської діяльності і власних потреб.

Порядок відкриття банками рахунків та їхні режими визначаються Національним банком України. Умови відкриття рахунку й особливості його функціонування передбачаються договором, що укладається між банком і його клієнтом – власником рахунка.

Банки мають право відкривати своїм клієнтам внескові (депозитні), поточні та кореспондентські рахунки.

Внесковий (депозитний) рахунок – рахунок, що відкривається банком клієнту на договірній основі для зберігання коштів, що передаються клієнтом банку в управління на установлений термін та під визначений відсоток (прибуток) відповідно до умов договору.

Поточний рахунок – рахунок, що відкривається банком клієнту на договірній основі для зберігання коштів і здійснення розрахунково-касових операцій за допомогою платіжних інструментів відповідно до

умов договору та вимог законодавства України.

Кореспондентський рахунок – рахунок, що відкривається одним банком іншому банку для здійснення міжбанківських переказів. Відкриття кореспондентських рахунків здійснюється шляхом установаження між банками кореспондентських відносин у порядку, визначеному Національним банком України, і на підставі відповідного договору.

Особливості режимів функціонування внескових (депозитних), поточних і кореспондентських рахунків визначаються нормативно-правовими актами Національного банку України та договорами, укладеними між клієнтами та банками, що їх обслуговують.

Зарахування коштів на рахунок клієнта здійснюється як шляхом внесення їх у готівковій формі, так і шляхом переказу коштів у безготівковій формі з інших рахунків.

Установа – член платіжної системи може відкривати рахунки членам та учасникам платіжної системи відповідно до правил цієї платіжної системи, узгоджених із Національним банком України.

Термін проведення переказу установажений ст. 8 Закону України «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні». Банк зобов'язаний виконати доручення клієнта, що міститься в розрахунковому документі, який надійшов протягом операційного часу банку, у день його надходження. У випадку надходження розрахункового документа клієнта до обслуговуючого банку після закінчення операційного часу, банк зобов'язаний виконати доручення клієнта, що міститься в цьому розрахунковому документі, не пізніше наступного робочого дня. Банки та їхні клієнти мають право передбачати в договорах інші терміни виконання доручень клієнтів.

Банк зобов'язаний виконати доручення клієнта, яке міститься в документі на переказ готівки, протягом операційного часу в день надходження цього документа до банку. Банки та їхні клієнти мають право обумовлювати в договорах інші терміни переказу готівки.

Міжбанківський переказ виконується в термін до трьох операційних днів. Внутрішньобанківський переказ виконується в термін, установлений внутрішніми нормативними актами банку, але не може перевищувати двох операційних днів.

Відповідно до ст. 16 Закону України «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні» до документів на переказ належать розрахункові документи, документи на переказ готівки, міжбанківські розрахункові документи, клірингові вимоги й інші документи, що використовуються у платіжних системах для ініціювання переказу.

Порядок оформлення документів при проведенні переказу визначається ст. 17 Закону України «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні». Форми розрахункових документів, документів на переказ готівки для банків, а також міжбанківських розрахункових документів установлюються Національним банком України. Форми документів на переказ, що використовуються в небанківських платіжних системах для ініціювання переказу, установлюються правилами платіжних систем. Реквізити електронних і паперових документів на переказ, особливості їхнього оформлення, обробки та захисту установлюються Національним банком України.

Форми документів за операціями із застосуванням спеціальних платіжних засобів та інших документів, що використовуються у платіжних системах для ініціювання переказу, установлюються правилами платіжних систем і повинні містити обов'язкові реквізити, установлені Національним банком України.

Документ на переказ може бути паперовим або електронним. Вимоги до засобів формування й обробки документів на переказ визначаються Національним банком України.

Документи за операціями із застосуванням спеціальних платіжних засобів та інших документів, що використовуються у платіжних системах для ініціювання переказу, можуть бути паперовими й електронними.

Вимоги до засобів формування документів за операціями із застосуванням спеціальних платіжних засобів визначаються платіжною системою з урахуванням вимог, установлених Національним банком України.

Електронний документ на переказ має однакову юридичну силу з паперовим документом. Відповідальність за достовірність інформації, що міститься в реквізитах електронного документа, несе особа, яка підписала цей документ електронним цифровим підписом.

Електронний документ на переказ, не засвідчений електронним цифровим підписом, не приймається до виконання. При цьому, при прийомі електронних документів на переказ має дотримуватися відповідна процедура перевірки електронного цифрового підпису, що дає можливість пересвідчитися в цілісності та достовірності електронного документа. У випадку недотримання зазначених вимог банк або інша установа – член платіжної системи – несуть відповідальність за шкоду, заподіяну суб'єктам переказу.

Відповідно до ст. 22 Закону України «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні» ініціювання переказу здійснюється за наступними видами розрахункових документів:

- платіжне доручення;
- платіжна вимога-доручення;
- розрахунковий чек;
- платіжна вимога;
- меморіальний ордер.

Національний банк України має право установлювати інші види розрахункових документів.

Клієнт банку має право самостійно обирати види розрахункового документа (крім платіжної вимоги), визначені цим Законом, для ініціювання переказу.

Платіжна вимога застосовується у випадках, коли ініціатором переказу виступає стягувач або (за договірного списання) отримувач.

Розрахункові документи, за винятком платіжної вимоги-доручення, мають подаватися ініціатором до банку, що його обслуговує. Платіжна вимога-доручення подається отримувачем коштів безпосередньо до платника. Доставка платіжної вимоги-доручення до платника може здійснюватися банком, що обслуговує отримувача коштів, через банк, що обслуговує платника, а також за допомогою засобів зв'язку.

При використанні розрахункового документа ініціювання переказу вважається завершеним із моменту прийняття банком платника розрахункового документа на виконання.

Банки мають забезпечувати фіксування дати ухвалення розрахункового документа до виконання.

Подання паперових розрахункових документів до банку має здійснюватися клієнтом особисто, якщо інше не передбачено договором.

Подання електронних розрахункових документів може здійснюватися клієнтом як особисто на носіях інформації, так і за допомогою наданих йому обслуговуючим банком програмно-технічних засобів, що забезпечують зв'язок із програмно-технічними засобами нього банку. Програмно-технічні засоби з вбудованою в них системою захисту інформації мають відповідати вимогам, що установлюються Національним банком України.

Банк, що обслуговує платника, зобов'язаний перевірити відповідність номера рахунку платника і його коду (ідентифікаційного номера, за його наявності, тощо) і приймати ці документи до виконання тільки у випадку їхньої відповідності. Крім цього, банк, що обслуговує платника, перевіряє повноту, цілісність і достовірність цього розрахункового документа в порядку, установленому Національним банком України. У разі недотримання зазначених вимог відповідальність за шкоду, заподіяну платнику, покладається на банк, що обслуговує платника.

Банк, що обслуговує отримувача, зобов'язаний перевірити відповідність номера рахунку отримувача і його коду (ідентифікаційного

номера, за його наявності, тощо), що містяться в розрахунковому документі, і зараховувати кошти на рахунок отримувача виключно у випадку їхньої відповідності. У іншому випадку банк, що обслуговує отримувача, має право затримати суму переказу на термін до чотирьох робочих днів для установлення належного отримувача цих коштів. У випадку неможливості установлення належного отримувача банк, що обслуговує отримувача, зобов'язаний повернути кошти, переказані за цим документом, банку, що обслуговує платника, із зазначенням причини їхнього повернення. У випадку недотримання вищезазначеної вимоги відповідальність за шкоду, заподіяну суб'єктам переказу, покладається на банк, що обслуговує отримувача.

У разі відмови (з будь-яких причин) у ухваленні розрахункового документа, банк має повернути його ініціатору не пізніше наступного операційного дня банку із зазначенням причини повернення.

Розрахунково-касове обслуговування клієнтів здійснюється банками на договірній основі. Банки виконують розрахунки за документами відповідно до черговості їхнього надходження та виключно в межах залишку коштів на рахунках платників, крім випадків надання платнику обслуговуючим його банком кредиту.

У разі недостатності на рахунку платника коштів для виконання в повному обсязі розрахункового документа, стягувана на момент його надходження до банку платника, цей банк здійснює часткове виконання цього розрахункового документа шляхом переказу суми коштів, що знаходиться на рахунку платника, на рахунок отримувача.

Незалежно від особи ініціатора, банки України не ведуть обліку розрахункових документів ініціаторів у разі відсутності (недостатності) коштів на рахунках платників, якщо інше не передбачено договором між банком та його клієнтом. У разі наявності договору, невиконані розрахункові документи (повідомлення про їхнє надходження) банки зобов'язані передавати платникам – клієнтам цих банків з отриманням від

них письмового посвідчення щодо їхнього вручення.

Переказ вважається завершеним із моменту зарахування суми переказу на рахунок отримувача або її видачі йому в готівковій формі. Банк отримувача в разі надходження суми переказу протягом операційного дня зобов'язаний зарахувати її на рахунок отримувача або виплатити йому в готівковій формі в той самий день або в день (дата валютування), зазначений платником у розрахунковому документі або в документі на переказ готівки.

Стаття 343 Господарського кодексу України установлює відповідальність за порушення строків розрахунків. Платники й отримувачі коштів здійснюють контроль за своєчасним проведенням розрахунків і розглядають претензії, що виникли, без участі установ банку.

Платник грошових коштів сплачує на користь одержувача цих коштів за прострочення платежу пеню в розмірі, що установлюється за згодою сторін, але не може перевищувати подвійної облікової ставки Національного банку України, що діяла в період, за який сплачується пеня.

У випадку затримки зарахування грошових надходжень на рахунок клієнта, банки сплачують на користь одержувачів грошових коштів пеню у розмірі, що передбачається угодою про проведення касово-розрахункових операцій, а за відсутності угоди про розмір пені – у розмірі, установленому законом.

Платник зобов'язаний самостійно нараховувати пеню на прострочену суму платежу й давати банку доручення щодо її перерахування з наявних на рахунку платника коштів.

Відповідно до ст. 344 Господарського кодексу України міжнародні розрахункові операції провадяться за грошовими вимогами й зобов'язаннями, що виникають при здійсненні зовнішньоекономічної діяльності між державами, суб'єктами господарювання й іншими юридичними особами та громадянами, які перебувають на території різних країн. Суб'єктами міжнародних розрахунків є експортери, імпортери й

банки, які вступають у відносини, пов'язані з обігом товаророзпорядчих документів та операційним оформленням платежів. Міжнародні розрахунки регулюються нормами міжнародного права, банківськими звичаями і правилами, умовами зовнішньоекономічних контрактів, валютним законодавством країн-учасниць розрахунків. Загальні умови розрахункових відносин із іноземними державами визначаються міжнародними договорами. Порядок розрахунків і ведення банківських рахунків устанавлюється договорами, що укладаються уповноваженими на це банками. Міжнародні розрахунки здійснюються через установи банків, між якими є кореспондентські відносини (банки, що мають домовленість про проведення платежів і розрахунків за взаємним дорученням). Для здійснення міжнародних розрахунків використовуються комерційні документи: коносамент, накладна, рахунок-фактура, страхові документи (страховий поліс, сертифікат), документ на право власності й інші комерційні документи. Фінансовими документами, що використовуються для здійснення міжнародних розрахунків, є простий вексель, переказний вексель, боргова розписка, чек та інші документи, що використовуються для отримання платежу.

Статтею 345 Господарського кодексу України визначено, що кредитні операції банків полягають у розміщенні банками від свого імені, на власних умовах і на власний ризик, залучених коштів юридичних осіб (позичальників) і громадян. Кредитними визнаються банківські операції, визначені як такі законом про банки й банківську діяльність.

Кредитні відносини здійснюються на підставі кредитного договору, що укладається між кредитором і позичальником у письмовій формі. У кредитному договорі передбачаються мета, сума й термін кредиту, умови й порядок його видачі та погашення, види забезпечення зобов'язань позичальника, відсоткові ставки, порядок плати за кредит, обов'язки, права й відповідальність сторін щодо видачі та погашення кредиту.

Щоб отримати банківський кредит позичальник надає банкові

наступні документи:

- клопотання (заяву), у якому зазначаються характер кредитної угоди, мета використання кредиту, сума позички і термін користування нею;
- техніко-економічне обґрунтування кредитного заходу та розрахунок економічного ефекту від його реалізації;
- інші необхідні документи.

Із метою зниження ступеня ризику банк надає кредит позичальникові за наявності гарантії платоспроможного суб'єкта господарювання чи поручительства іншого банку, під заставу належного позичальникові майна, під інші гарантії, прийняті в банківській практиці. Із цією метою банк має право попередньо вивчити стан господарської діяльності позичальника, його платоспроможність і спрогнозувати ризик непогашення кредиту.

Кредити надаються банком під відсоток, ставка якого, як правило, не може бути нижчою від відсоткової ставки за кредитами, які бере сам банк, і відсоткової ставки, що виплачується ним за депозитами. Надання безвідсоткових кредитів забороняється, крім випадків, передбачених законом.

Стаття 347 Господарського кодексу визначає наступні форми та види банківського кредиту.

У сфері господарювання можуть використовуватися банківський, комерційний, лізинговий, іпотечний та інші форми кредиту.

Кредити, які надаються банками, розрізняються за:

- термінами користування (короткострокові – до одного року, середньострокові – до трьох років, довгострокові – понад три роки);
- способом забезпечення;
- ступенем ризику;
- методами надання;
- термінами погашення;
- іншими умовами надання, користування або погашення.

Банк здійснює контроль за виконанням умов кредитного договору, цільовим використанням, своєчасним і повним погашенням позички в порядку, установленому законодавством. У випадку, якщо позичальник не виконує своїх зобов'язань, передбачених кредитним договором, банк має право зупинити подальшу видачу кредиту відповідно до договору.

Банки здійснюють кредитні операції в межах кредитних ресурсів, які вони утворюють у процесі своєї діяльності. Вони можуть позичати один в одного на договірних засадах ресурси, залучати та розміщувати кошти у формі депозитів, внесків і здійснювати взаємні операції, передбачені їхніми статутами.

У випадку недостатності коштів для здійснення кредитних операцій і виконання взятих на себе зобов'язань, банки можуть отримувати позички у Національного банку України. Кредитні ресурси Національного банку України становлять кошти статутного капіталу й інших фондів, інші кошти, що використовуються як кредитні ресурси відповідно до закону.

Відповідно до ст. 350 Господарського кодексу України банк має право укласти договір факторингу (фінансування під відступлення права грошової вимоги), за яким він передає або зобов'язується передати грошові кошти в розпорядження другої сторони за плату, а друга сторона відступає або зобов'язується відступити банку своє право грошової вимоги до третьої особи. Загальні умови та порядок здійснення факторингових операцій визначаються Цивільним кодексом України, Господарським кодексом, та іншими законодавчими актами, а також нормативно-правовими актами Національного банку України та спеціально уповноваженого органу виконавчої влади у сфері регулювання ринків фінансових послуг.

5.5. Організаційні основи здійснення контролю за дотриманням фінансової дисципліни підприємствами

Фінансова дисципліна – це чітке дотримання закріплених нормами права розпоряджень, що регулюють порядок формування, розподілу П використання публічних грошових фондів. Вимоги фінансової дисципліни обов'язкові не тільки для підприємств усіх форм власності та громадян, але і для органів державної влади й місцевого самоврядування.

У сучасних непростих умовах становлення ринкової економіки контрольна функція фінансів набуває особливої актуальності. Це пов'язано з певною специфікою цієї діяльності, що дозволяє активно впливати на економічні процеси. Ефективний фінансовий контроль сприяє прискоренню економічного й соціального розвитку країни, раціональній організації використання всіх наявних ресурсів, забезпеченню збереження загальнодержавної та муніципальної власності. Визнаючи особливості фінансового контролю, слід зазначити, що сьогодні відбувається його ускладнення, все чіткіше виявляється його багатоаспектність, тому що сфера контрольної діяльності стає все більшою й більшою, поширюючись на недержавні підприємства, громадян, що займаються підприємницькою діяльністю. Фінансовий контроль стає все різноманітнішим і багатоплановішим.

Сутність фінансового контролю розкривається в основних завданнях, поставлених перед ним, а саме:

- перевірка своєчасності й повноти виконання контрольованими суб'єктами фінансових зобов'язань перед державою й органами місцевого самоврядування;
- перевірка виконання органами державної влади й місцевого самоврядування покладених на них функцій з формування, розподілу й використання грошових фондів;
- перевірка дотримання правильності здійснення фінансових

операцій, збереження коштів і матеріальних засобів;

- перевірка правильності й ефективності використання публічних грошових фондів;

- виявлення й усунення порушень фінансової дисципліни;

- попередження занопурушень у сфері фінансової діяльності, забезпечення відшкодування матеріальних-збитків, виявлення винних осіб і притягнення їх до відповідальності;

- виявлення внутрішніх резервів виробництва, підвищення його ефективності, найощадливішого використання матеріальних і грошових ресурсів.

Реалізація перелічених завдань фінансового контролю є необхідною умовою забезпечення правопорядку й законності у процесі здійснення фінансової діяльності.

Отже, під *фінансовим контролем* слід розуміти особливу сферу державного контролю, що становить діяльність фінансових органів із виявлення порушень закону, фінансової дисципліни й доцільності під час формування, розподілу й використання державних і муніципальних грошових фондів.

Фінансовому контролю притаманні риси, що взагалі належать контрольній діяльності як такій, а саме:

- оперативність;

- цілеспрямованість;

- безпосередність;

- обґрунтованість;

- дієвість.

У свою чергу, об'єкт фінансового контролю не обмежується перевіркою тільки грошових фондів. Насправді, він містить матеріальні, природні, трудові й інші ресурси держави, тому що їхнє використання здійснюють у грошовій формі або опосередковано нею. Іншими словами, фінансовий контроль поширюється не тільки на безпосередньо фінансові,

але й на пов'язані з ними господарські відносини.

Безпосереднім предметом фінансового контролю виступають первинні документи, що вміщують відомості щодо фінансово-господарської діяльності контролюваного суб'єкта.

Серед основних методів фінансового контролю можна виділити наступні: спостереження, обстеження, облік, аналіз, перевірку й ревізію. Наведені загальні методи конкретизуються в різних відомчих методиках і правилах проведення контролю.

1. Спостереження (моніторинг) – загальне відстежування фінансової діяльності контролюваного суб'єкта. Сюди ж можна віднести діяльність із фінансового моніторингу відповідно до вимог Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму» від 28 листопада 2002 року № 249-IV. Дія цього Закону поширюється на громадян України, іноземців та осіб без громадянства, а також на юридичних осіб, їхніх філії, представництва й інші відокремлені підрозділи, що забезпечують проведення фінансових операцій на території України та за її межами відповідно до міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Система фінансового моніторингу складається з двох рівнів – первинного та державного. Суб'єктами первинного фінансового моніторингу є:

- 1) банки, страховики (перестраховики), кредитні спілки, ломбарди й інші фінансові установи;
- 2) платіжні організації, члени платіжних систем, еквайрінгові та клірингові установи;
- 3) товарні, фондові й інші біржі;
- 4) професійні учасники ринку цінних паперів;
- 5) компанії з управління активами;
- 6) оператори поштового зв'язку й інші установи, які проводять

фінансові операції переказу коштів;

7) філії або представництва іноземних суб'єктів господарської діяльності, які надають фінансові послуги на території України;

8) спеціально визначені суб'єкти первинного фінансового моніторингу:

- суб'єкти підприємницької діяльності, що надають посередницькі послуги при здійсненні операцій із купівлі-продажу нерухомого майна;
- суб'єкти господарювання, що здійснюють торгівлю за готівку дорогоцінними металами й дорогоцінним камінням і виробами з них, якщо сума фінансової операції дорівнює чи перевищує суму, визначену частиною першою статті 15 цього Закону;
- суб'єкти господарювання, які проводять лотереї та азартні ігри, у тому числі казино, електронне (віртуальне) казино;
- нотаріуси, адвокати, аудитори, аудиторські фірми, фізичні особи-підприємці, які надають послуги бухгалтерського обліку, суб'єкти господарювання, що надають юридичні послуги (за винятком осіб, які надають послуги в рамках трудових правовідносин) у випадках, передбачених статтями 6 і 8 цього Закону;
- фізичні особи-підприємці і юридичні особи, які проводять фінансові операції з товарами (виконують роботи, надають послуги) за готівку, за умови, що сума такої фінансової операції дорівнює чи перевищує суму, визначену частиною першою статті 15 цього Закону, у випадках, передбачених статтями 6 і 8 цього Закону;

9) інші юридичні особи, які за своїм правовим статусом не є фінансовими установами, але надають окремі фінансові послуги.

Суб'єктами державного фінансового моніторингу є:

- Національний банк України;

- Міністерство фінансів України;
- Міністерство юстиції України;
- Міністерство транспорту та зв'язку України;
- Міністерство економіки України;
- Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку;
- Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг України;
- Спеціально уповноважений орган.

Фінансові операції, що підлягають обов'язковому фінансовому моніторингу визначені ст. 15 названого закону:

Фінансова операція підлягає обов'язковому фінансовому моніторингу у випадку, якщо сума, на яку вона проводиться, дорівнює чи перевищує 150 000 гривень (для суб'єктів господарювання, які проводять азартні ігри, – 13 000 гривень) або дорівнює чи перевищує суму в іноземній валюті, еквівалентній 150 000 гривень (для суб'єктів господарювання, які проводять азартні ігри, – 13 000 гривень), і має одну або більше наступних ознак:

1) переказ грошових коштів на анонімний (номерний) рахунок закордон і надходження грошових коштів з анонімного (номерного) рахунку із закордону, а також переказ коштів на рахунок, відкритий у фінансовій установі в країні, що віднесена Кабінетом Міністрів України до переліку офшорних зон;

2) купівля-продаж чеків, дорожніх чеків або інших подібних платіжних засобів за готівку;

3) зарахування або переказ коштів, надання або отримання кредиту (позики), проведення інших фінансових операцій у випадку, якщо хоча б одна із сторін – учасників фінансової операції – є фізичною або юридичною особою, що має відповідну реєстрацію, місце проживання чи місцезнаходження у країні (на території), що не виконують чи неналежним чином виконують рекомендації міжнародних, міжурядових організацій, що

здійснюють діяльність у сфері боротьби з легалізацією (відмиванням) доходів, отриманих злочинним шляхом, або фінансуванням тероризму, або однією із сторін є особа, яка має рахунок у банку, зареєстрованому у вищезазначеній країні (території). Перелік таких країн (територій) визначається відповідно до порядку, встановленого Кабінетом Міністрів України, на базі висновків міжнародних, міжурядових організацій, діяльність яких спрямована на протидію легалізації (відмивання) прибутків, отриманих злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму, і підлягає опублікуванню;

4) зарахування на рахунок коштів у готівковій формі з їхнім подальшим переказом того самого або наступного операційного дня іншій особі;

5) зарахування коштів на поточний рахунок юридичної або фізичної особи – підприємця – чи списання коштів із поточного рахунку юридичної або фізичної особи – підприємця – період діяльності якої не перевищує трьох місяців з дня реєстрації, або зарахування коштів на поточний рахунок чи списання готівки з поточного рахунку юридичної або фізичної особи-підприємця у випадку, якщо операції на зазначеному рахунку не здійснювалися з дня його відкриття;

6) переказ особою коштів за кордон за відсутності зовнішньоекономічного договору (контракту);

7) обмін банкнот, особливо іноземної валюти, на банкноти іншого номіналу;

8) проведення фінансових операцій із цінними паперами на пред'явника, не депонованими в депозитарних установах;

9) проведення фінансових операцій із векселями з бланковим індосаментом або індосаментом на пред'явника;

10) здійснення розрахунку за фінансовою операцією в готівковій формі;

11) проведення фінансових операцій за правочинами, форма розрахунків за якими не визначена;

12) отримання (сплата, переказ) страхового (перестрахового) платежу (страхового внеску, страхової премії);

13) проведення страхової виплати або страхового відшкодування;

14) виплата (передача) особі виграшу в лотерею, придбання фішок, жетонів, внесення в інший спосіб плати за право участі в азартній грі, виплата (передача) виграшу суб'єктом господарювання, який проводить азартні ігри;

15) здійснення розрахунків за зовнішньоекономічним контрактом, що не передбачає фактичного постачання на митну територію України товарів, робіт і послуг;

16) надання кредитних коштів особі, яка є членом небанківської кредитної установи, в один і той самий день декілька разів, за умови, що загальна сума фінансових операцій дорівнює чи перевищує суму, визначену частиною першою цієї статті.

2. *Облік* становить досить специфічний фінансово-контрольний метод, сфера застосування якого переважно обмежується діяльністю контролюючих органів під час здійснення реєстрації суб'єктів контролю (наприклад, платників податків) або в інших випадках, визначених чинним законодавством (наприклад, при погашенні податкової заборгованості перед бюджетом шляхом проведення взаємозаліків коштів із фінансуванням витрат у рахунок погашення недоїмки за відповідними платежами в Державний і місцеві бюджети). Облік не обмежується виключно реєстраційною роботою, він також містить аналітику й створення інформаційної бази.

3. *Обстеження* найбільш притаманно попередньому контролю. Його застосовують до конкретних сторін фінансової діяльності контрольованого суб'єкта. Під час обстеження здійснюють діагностику його фінансового стану й досліджують звітність, проводять первинний аналіз дотримання фінансового законодавства, оцінюють відповідність його діяльності статутним документам. Зі спеціальних прийомів, які застосовують під час

обстеження, слід назвати опитування й анкетування. Якщо під час отримано обстеження будь-які негативні результати, контролюючий орган ухвалює рішення щодо проведення перевірки чи ревізії.

4. *Аналіз* проводять на основі звітності (поточної чи за визначений період). Він ґрунтується на використанні таких спеціальних статистичних прийомів, як індексний метод, метод середніх і відносних величин. При цьому методі фінансового контролю шляхом аналітичної діяльності досліджують основні фінансово-економічні характеристики об'єкта контролю, що найчастіше дозволяє виявити неявні порушення фінансової дисципліни та їхні причини. Дуже ефективним є такий фінансово-економічний прийом, як порівняння.

5. *Перевірка.*

Можна виділити наступні підстави класифікації видів перевірок, залежно від:

1) організаційної ознаки:

- планові перевірки (внесено в установленому порядку до плану роботи контролюючого органа);
- позапланові перевірки, що здійснюють дещо раптово, поза планом, за наявності вагомих підстав: вказівки вищого фінансового органу; при надходженні скарг громадян або іншої інформації про порушення фінансової дисципліни, недоглядах у роботі, що вимагають невідкладної перевірки; за вимогою компетентних державних органів;

2) підстави призначення:

- повторні перевірки, що проводять через деякий час після первинної фінансової перевірки у випадку визнання її неякісно проведеною або з метою контролю за усуненням виявлених порушень. Цю перевірку проводять за тими ж питаннями й охоплюють той же період часу, що і за первинної;
- додаткові перевірки, що здійснюють для з'ясування питань, що не порушувалися перед первинною перевіркою, найчастіше в зв'язку з

обставинами, які виникли знов;

3) обсягу:

- повні перевірки, що всебічно охоплюють фінансово-господарську діяльність;

- часткові перевірки, або неповні, під час яких перевіряють окремий бік фінансово-господарської діяльності;

- комплексні перевірки, які здійснює переважно група фахівців; крім того, перевірки підлягає дуже широке коло взаємозалежних питань. Як один із підвидів комплексної перевірки можна виділити наскрізну перевірку, що охоплює фінансово-господарську діяльність низки організацій чи підприємств, пов'язаних між собою відносинами субординації; тематичну перевірку, або цільову (присвячену визначеному колу питань, ділянки роботи (темі), охоплює окремий напрямок діяльності суб'єкта, що перевіряють, або визначений тип операцій);

4) повноти охоплення:

- суцільні (фронтальні) перевірки, що вивчають абсолютно всі документи й облікові записи за визначений період;

- вибіркові перевірки, за яких контролю підлягає не весь суб'єкт, а його підрозділ чи окремий напрям діяльності, виділений за визначеним принципом;

5) місця проведення:

- виїзні перевірки, що здійснюють за місцем розташування об'єкта контролю;

- камеральні перевірки, що проводять за місцем знаходження органу фінансового контролю;

6) характеру контрольованих показників:

- формальні перевірки, за яких здійснюють перевірку правильності оформлення документів, наприклад, з'ясовують автентичність підписів, наявність підчищень і виправлень, правильність заповнення реквізитів;

- арифметичні перевірки, що зводяться до оцінки правильності

математичних розрахунків і таксувань;

7) характеру контролюючих суб'єктів:

- позавідомчі перевірки, що здійснюють органи іншого відомства або міністерства стосовно організації, яку перевіряють;

- відомчі перевірки, що здійснюють у межах того самого відомства або міністерства, але працівники вищого рівня, вищої організації.

Окремо потрібно виділити також «зустрічну» перевірку, за якої здійснюють зіставлення первинних документів або звітної інформації з аналогічними чи взаємозалежними даними підприємства контрагента.

6. *Ревізія* є найважливішим методом фінансового контролю, що відрізняється найбільшою дієвістю, максимально можливою глибиною й повнотою. Ревізію слід віднести до наступного контролю. Такий метод фінансового контролю здійснюють спеціальні органи фінансового контролю, його спрямовано на виявлення фактів порушення закону, вірогідності й доцільності. Під час ревізії провадиться вивчення й аналіз фінансово-господарської документації на предмет правильності ведення бухгалтерського обліку, збереження коштів і матеріально-технічних ресурсів, своєчасності й повноти звітності.

Під час здійснення контролю ревізора наділено певними правами:

- перевіряти плани, кошториси, грошові, бухгалтерські й інші документи, наявність грошей і цінностей, а у випадку виявлення підробок та інших зловживань вилучати потрібні документи на термін до закінчення ревізії;

- перевіряти правильність списання сировини, палива й інших матеріальних цінностей, тепла й електроенергії на витрати виробництва, повноту оприбуткування готової продукції й вимагати від керівництва суб'єкта, якого перевіряють, проведення контрольного обмірювання виконаних робіт;

- вимагати проведення інвентаризації основних фондів, товарно-матеріальних цінностей, перевірки грошових коштів, у разі потреби

опечатувати каси, склади, архіви;

- отримувати від інших підприємств, установ та організацій довідки й копії документів, пов'язані з операціями, які перевіряють;

- отримувати від посадових осіб письмові пояснення. Стосовно класифікації ревізії, то вона переважно ідентична класифікації перевірок, хоча має деякі незначні застереження. Наприклад, окремо можна виділити такий підвид позапланової ревізії, як ревізія, призначена за постановою органів слідства.

Термін проведення ревізії не може перевищувати 30 днів (подовження цього терміну допускають тільки з дозволу керівника органу, що призначив ревізію). За результатами ревізії складають акт. Керівник, що призначив ревізію, зобов'язаний у тижневий термін розглянути її результати й ужити заходів для усунення виявлених порушень, відшкодування нанесеного матеріального збитку, притягнення до відповідальності винних осіб, усунення причин та умов, що зумовили порушення фінансової дисципліни.

7. Фінансово-економічна експертиза. До компетенції Рахункової палати належить здійснення експертно-аналітичної діяльності. Наприклад, Рахункова палата зобов'язана за дорученням Верховної Ради України проводити експертизу й надавати висновки щодо проектів: Державного бюджету України, законів та інших нормативних актів, міжнародних договорів України, загальнодержавних цільових програм, програм Кабінету Міністрів України й інших документів щодо питань державного бюджету й фінансів України.

РОЗДІЛ 6

ГОСПОДАРСЬКІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ

6.1. Поняття господарського договору та його різновиди. Правові особливості договорів, що укладаються підприємствами

Однією з підстав найпоширенішою у сфері економіки виникнення господарських зобов'язань є господарські договори, за допомогою яких опосередковуються зв'язки між суб'єктами господарювання, а також між ними й іншими учасниками господарських відносин.

Термін «господарський договір» широко використовується в законодавстві, юридичній літературі та господарській практиці. Однак чинне законодавство не містить визначення господарського договору, хоча в Господарському кодексі України йому присвячена ціла глава № 20 – «Господарські договори» (статті 179-188).

Термін «господарський договір» використовується в наступних значеннях:

- а) угода (правочин), що породжує права й обов'язки учасників господарських відносин;
- б) зобов'язання сторін (учасників господарських відносин), що ґрунтується на укладеній ними угоді;
- в) правовий документ, у якому фіксується факт угоди та зміст зобов'язання сторін.

Основним є друге значення господарського договору, а перше і третє – відіграють допоміжну (обслуговуючу) роль.

Договором, відповідно до ч. 1 ст. 626 Цивільного кодексу України, є домовленість двох і більше сторін, спрямована на установлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Поняття господарського договору визначається за допомогою його ознак, що дозволяють виокремити його з поміж інших видів договорів

(у тому числі цивільних). До таких ознак належать:

1. Особливий суб'єктний склад (зазвичай господарські договори укладаються за участю суб'єктів (суб'єкта) господарювання). Найчастіше сторонами в господарському договорі є суб'єкти господарювання, проте такі договори можуть укладатися й за участі інших учасників господарських відносин – органів/організацій господарського керівництва (при укладанні державних контрактів, зокрема), негосподарських організацій (для задоволення їхніх господарських потреб у продукції, роботах, послугах суб'єктів господарювання), громадян (для забезпечення здійснення ним спільної діяльності щодо заснування суб'єктів господарювання) як засновників суб'єктів господарювання.

2. Спрямованість на забезпечення господарської діяльності учасників договірних відносин – матеріально-технічного забезпечення їхньої діяльності, реалізації виробленої ними продукції (робіт, послуг), спільній діяльності щодо створення нового суб'єкта господарювання (господарської організації), спільного інвестування, координації господарської діяльності.

3. Тісний зв'язок із плановим процесом, насамперед внутрішньофірмовим плануванням учасників господарських відносин, а також державним (щодо суб'єктів, які функціонують на державній формі власності, підприємств-монополістів) і комунальним (щодо підприємств та організацій комунальної форми власності). Ця риса господарських договорів пов'язана з попередньою і відбиває специфіку господарської діяльності – її системність, що потребує планування як обов'язкового елемента організації такої діяльності.

4. Поєднання в господарському договорі майнових (виготовлення/передача продукції, її оплата тощо) й організаційних елементів (визначення порядку виконання, передання-приймання виконання, підстав дострокового розірвання договору, порядку розгляду спорів між сторонами договору тощо).

5. Обмеження договірної свободи з метою захисту інтересів

споживачів (вимоги щодо якості та безпеки товарів, робіт, послуг) і загальногосподарських інтересів, у тому числі щодо захисту економічної конкуренції, національного товаровиробника тощо (типові договори, заборона застосування методів недобросовісної конкуренції, обов'язковість укладання державних контрактів для окремих категорій суб'єктів господарювання, ліцензування та квотування зовнішньоекономічних операцій тощо).

6. Можливість відступлення від принципу рівності сторін (державні контракти, договори приєднання, договори, що укладаються в межах рамочних контрактів).

Узагальнення найбільш істотних ознак господарського договору дозволяє дати наступне визначення цього поняття:

Господарський договір – це зафіксовані у спеціальному правовому документі на підставі угоди зобов'язання учасників господарських відносин (сторін), спрямовані на обслуговування (забезпечення) їхньої господарської діяльності (господарських потреб), що ґрунтуються на оптимальному врахуванні інтересів сторін і загальногосподарського інтересу.

Перехід до ринкової економіки характеризується різноманітністю форм власності, суб'єктів господарської діяльності, форм ведення виробництва та господарювання і, як результат цього, широким колом і різноманітністю господарських договорів.

Господарські договори можна поділити на окремі види.

Визначальною ознакою будь-якого договору є досягнення домовленості, згоди сторін щодо його укладання. Але є такі договори, для укладання яких однієї домовленості недостатньо. Окрім останньої, необхідне також виконання певних дій, наприклад, передача цінностей, речей, предметів тощо, після чого договір вважається укладеним. Такі договори називаються реальними. Якщо ж для укладання договору достатньо однієї домовленості сторін, то укладений договір

називатиметься консенсуальним.

Договір поставки продукції вважається укладеним з моменту, коли сторони домовилися підписати даний договір, хоч поставка, передача продукції й оплата останньої проводитиметься в майбутньому.

Така класифікація вказує на спосіб укладання договорів, а не на їхню сутність і саму природу.

Беручи за основу розподіл прав та обов'язків, розрізняють договори *односторонні і двосторонні*.

В односторонніх договорах тільки одна сторона бере на себе зобов'язання стосовно другої, у якої, у зв'язку з цим, виникають тільки права.

Двосторонні договори – це ті, згідно з якими обидві сторони пов'язані взаємними правами й обов'язками.

Господарському праву відомі також договори на користь третьої особи. Особливістю такого договору є те, що право вимоги за договором набуває третя особа, яка в укладанні договору участі не бере. Але сторони, які беруть участь в укладанні договору, застерігають її права й обов'язки.

Залежно від підстав укладання господарських договорів їх розподіляють на *вільнорегульовані і планові*.

Вільнорегульовані, відповідно до ст. 184 ГК України, це – господарські договори, які укладаються на основі вільного волевиявлення сторін. В цьому випадку проект договору може бути розроблений за ініціативою будь-якої сторони без обов'язкової для них основи (державного замовлення або іншого планового чи адміністративного акту). Проект й укладання цього договору здійснюється у терміни, узгоджені самими сторонами.

Укладання господарського договору на основі вільного волевиявлення сторін може здійснюватись у спрощений спосіб, тобто шляхом обміну листами, факсограмами, телеграмами, телефонограмами, або у формі єдиного документа з дотримання загального порядку

укладання договорів, встановленого ст. 181 ГК України.

Під час укладання господарських договорів на основі примірників і типових договорів сторони повинні дотримуватися умов, передбачених ст. 179 ГК України. Вони повинні укладатись не інакше, ніж у вигляді єдиного документа, оформленого згідно з вимогами ст. 181 ГК України та відповідно до правил, встановлених нормативно-правовими актами щодо застосування примірного або типового договору.

Організаційно-господарські договори укладаються в такому ж порядку, що й договори на основі вільного волевиявлення, але, на відміну від останніх, не допускається спрощений спосіб їхнього укладання (ст. 186 ГК України).

Статтею 185 ГК України передбачені особливості укладання господарських договорів на біржах, ярмарках і публічних торгах.

До укладання таких договорів застосовуються загальні правила укладання договорів на основі вільного волевиявлення з урахуванням нормативно-правових актів загального характеру, локальних актів, якими регулюється діяльність відповідних бірж, ярмарків і публічних торгів.

Господарські договори, визначені й регульовані як державні контракти, укладання й оплата яких гарантується державою, оскільки замовниками в них виступають державні органи, на нашу думку, є планованими.

Залежно від характеру переміщення матеріальних благ, договори можуть бути *оплатними й безоплатними*. Оплатними є договори, у яких дія однієї особи обов'язково потребує відповідної майнової дії іншої. До них належать купівля-продаж, оренда, поставка тощо.

У безоплатних договорах надання майна здійснюється тільки однією стороною без отримання зустрічного надання від другої сторони.

Відповідно до цього, передача майна благодійним фондам або ж будь-яким підприємствам як безоплатної допомоги здійснюється на основі безоплатних договорів. Деякі договори, наприклад, договір комісії, можуть

бути як оплатними, так і безоплатними залежно від домовленості про це сторін.

Залежно від юридичної спрямованості господарські договори поділяють на *основні й попередні*.

Основні договори безпосередньо породжують права й обов'язки сторін, пов'язані з реалізацією продукції, наданням послуг і т. ін.

Статтею 182 ГК України урегульований порядок укладання, розірвання та припинення попереднього договору. Попередній договір укладається з метою укладання в майбутньому, не пізніше одного року, основного господарського договору. Він повинен містити умови, які б дали можливість сформулювати істотні умови основного договору. До укладання попереднього договору не застосовується загальний порядок укладання господарських договорів, передбачений статтею 181 ГК України.

Якщо сторона, яка уклала попередній договір, отримавши проект основного договору, ухиляється від його укладання, друга сторона має право вимагати укладання основного договору в судовому порядку.

Зобов'язання укласти на основі попереднього основний господарський договір є обов'язковою для сторін, проте якщо до закінчення терміну, в який сторони повинні укласти основний договір, одна зі сторін не надішле проект основного договору другій стороні, зобов'язання укласти основний договір припиняється (ст. 182 ГК України).

Дуже схожою на попередній договір є угода про наміри вступити в договірні відносини в майбутньому. Але, незважаючи на загальну формальну їхню схожість, попередній договір відрізняється від угоди про наміри. Угода про наміри лише фіксує бажання сторін вступити в договірні відносини в майбутньому і не породжує прав та обов'язків сторін.

Залежно від періодів виконання своїх обов'язків, суб'єкти господарювання укладають *генеральні й поточні договори*. Генеральні

договори визначають умови виконання всіх узятих зобов'язань сторонами протягом усього їхнього терміну (наприклад, будівництво складного, довгострокового об'єкта). Поточні договори конкретизують генеральні договори на певні періоди, на періоди виконання певних обсягів робіт, скажімо, будівництво окремих споруд, які є складовими частинами об'єкта, обумовленого генеральним договором.

Генеральні договори укладаються на тривалі терміни – на п'ять і більше років, і, навпаки, поточні, які конкретизують періоди виконання зобов'язань, що виникають із генеральних договорів, – на коротші періоди часу здебільшого на рік.

Залежно від способу укладання договори бувають *взаємоузгоджені й договори приєднання*. В умовах ринкових відносин основна кількість договорів укладається суб'єктами господарської діяльності вільно, на власний розсуд, без будь-яких приписів, за простою згодою сторін – взаємоузгоджено із дотриманням наступних принципів:

- суб'єкти абсолютно вільні у вирішенні питання укласти чи не укласти договір, за винятком, коли зобов'язання укласти договір передбачено законом або добровільно прийнятим зобов'язанням;
- вибір контрагента при укладанні договору добровільний;
- у суб'єктів господарювання є можливість вибору виду договору;
- сторони на власний розсуд визначають і формулюють конкретні умови (зміст) договору, окрім випадків, передбачених законодавством, або ж у зв'язку з їхньою попередньою домовленістю.

При укладанні договорів приєднання їхні умови (зміст) формулюються тільки однією зі сторін. Інша сторона позбавлена можливості доповнювати або ж змінювати ці умови, вона може укласти такий договір, погодившись із цими умовами в цілому.

Господарський договір вважається укладеним, якщо між сторонами в передбаченому законом порядку і формі досягнута згода щодо всіх його істотних умов (при цьому, істотними умовами є ті, які визначені такими

відповідно до закону або необхідні для договорів даного виду, а також умови, щодо яких на вимогу однієї зі сторін повинна бути досягнута згода).

Господарські договори укладаються відповідно до правил, установлених Цивільним кодексом України з урахуванням особливостей, передбачених Господарським кодексом України й інших нормативно-правових актів України відповідно до певних видів договорів.

Положення Цивільного кодексу України передбачають, що договір може бути укладений у будь-якій формі, якщо вимоги до форми договору не установлені законом.

При цьому, слід враховувати, що якщо сторони домовилися укласти договір у певній формі, він вважається укладеним з моменту надання йому цієї форми, навіть якщо законом ця форма для даного договору не вважається необхідною.

Договори можуть укладатися в успішній формі, якщо зобов'язання за ними повністю виконуються сторонами на момент їхнього укладання, за винятком договорів, які потребують нотаріального посвідчення та державної реєстрації, а також договорів, для яких недотримання письмової форми передбачає їхню недійсність.

6.2. Умови, що складають зміст господарських договорів

Загальні умови укладання договорів, що породжують господарські зобов'язання передбачено ст. 179 Господарського кодексу України.

Так, відповідно до вказаної статті, майново-господарські зобов'язання, які виникають між суб'єктами господарювання або між суб'єктами господарювання і негосподарюючими суб'єктами – юридичними особами – на підставі господарських договорів, є господарсько-договірними зобов'язаннями.

Кабінет Міністрів України, уповноважені Президентом України міністерства й інші центральні органи виконавчої влади можуть рекомендувати суб'єктам господарювання орієнтовні умови господарських договорів, а у визначених законом випадках – затверджувати типові

договори.

Укладання господарського договору є обов'язковим для сторін, якщо він заснований на державному замовленні, виконання якого є обов'язком для суб'єкта господарювання у випадках, передбачених законом, або існує пряма вказівка закону щодо обов'язковості укладання договору для певних категорій суб'єктів господарювання чи органів державної влади або органів місцевого самоврядування.

При укладанні господарських договорів сторони можуть визначати зміст договору на основі:

- вільного волевиявлення, коли сторони мають право узгоджувати на свій розсуд будь-які умови договору, що не суперечать законодавству;
- примірного договору, рекомендованого органом управління суб'єктам господарювання для використання під час укладання ними договорів, коли сторони мають право за взаємною згодою змінювати окремі умови, передбачені примірним договором, або доповнювати його зміст;
- типового договору, затвердженого Кабінетом Міністрів України, чи у випадках, передбачених законом, іншим органом державної влади, коли сторони не можуть відступати від змісту типового договору, але мають право конкретизувати його умови;
- договору приєднання, запропонованого однією стороною для інших можливих суб'єктів, коли ці суб'єкти у випадку вступу в договір не мають права наполягати на зміні його змісту.

Зміст договору, що укладається на підставі державного замовлення, повинен відповідати цьому замовленню.

Суб'єкти господарювання, які забезпечують споживачів, зазначених у частині першій цієї статті, електроенергією, зв'язком, послугами залізничного й інших видів транспорту, а у випадках, передбачених законом, також інші суб'єкти, зобов'язані укладати договори з усіма споживачами їхньої продукції (послуг). Законодавством можуть бути передбачені обов'язкові умови таких договорів. У випадку, коли для

створення можливості постачання електроенергії, газу за технічними умовами постачальника за рахунок споживача (інвестора, забудовника) або його силами збудовані додаткові мережі (об'єкти), у договорах про постачання зазначеної продукції (послуг) передбачаються передача збудованих мереж (об'єктів) постачальнику й відшкодування забудовнику, інвестору витрат на їхнє будівництво.

Типова форма відповідного договору, порядок визначення обґрунтованого обсягу витрат, що підлягає компенсації, форма відшкодування (викуп, у тому числі в розстрочку, оформлення корпоративних прав, надання пільг у визначеному розмірі) установлюються Кабінетом Міністрів України.

Обов'язковими умовами для всіх господарських договорів є:

- предмет (вчинення дій або сукупність робіт (послуг), здійснення яких передбачено умовами договору);

- ціна (форма грошового визначення вартості продукції (робіт, послуг), яку реалізують суб'єкти господарювання; зміна ціни після укладання договору допускається лише у випадках і на умовах, установлених договором або законом; зміна ціни в договорі після його виконання не допускається);

- термін дії договору (час, протягом якого сторони можуть здійснити свої права й виконати свої обов'язки відповідно до договору; закінчення терміну договору не звільняє сторони від відповідальності за його порушення, яке мало місце під час дії договору).

Статтею 180 Господарського кодексу України визначено, що зміст господарського договору становлять умови договору, визначені угодою його сторін, спрямованою на установлення, зміну або припинення господарських зобов'язань, як погоджених сторонами, так прийнятих ними як обов'язкових умов договору відповідно до законодавства.

Господарський договір вважається укладеним, якщо між сторонами, у передбачених законом порядку та формі, досягнуто згоди щодо усіх його

істотних умов. Істотними є умови, визнані за законом чи необхідні для договорів даного виду, а також умови, щодо яких на вимогу однієї із сторін повинна бути досягнута згода.

Під час укладання господарського договору сторони зобов'язані у будь-якому разі погодити предмет, ціну та термін дії договору.

Умови, пов'язані з предметом у господарському договорі повинні визначати найменування (номенклатуру, асортимент) і кількість продукції (робіт, послуг), а також вимоги до їхньої якості. Вимоги щодо якості предмета договору визначаються відповідно до обов'язкових для сторін нормативних документів, а у разі їхньої відсутності – в договірному порядку, з дотриманням умов, що забезпечують захист інтересів кінцевих споживачів товарів і послуг.

Ціна в господарському договорі визначається в порядку, установленому Кодексом та іншими законами, актами Кабінету Міністрів України. За згодою сторін у господарському договорі може бути передбачено доплати до установленної ціни за продукцію (роботи, послуги) вищої якості або виконання робіт у скорочені порівняно з нормативними терміни.

У випадку визнання погодженої сторонами в договорі ціни такою, що порушує вимоги антимонопольно-конкурентного законодавства, антимонопольний орган має право вимагати від сторін зміни умови договору щодо ціни.

Терміном дії господарського договору є час, впродовж якого існують господарські зобов'язання сторін, що виникли на основі цього договору. На зобов'язання, що виникли у сторін до укладання ними господарського договору, не поширюються умови укладеного договору, якщо договором не передбачено інше. Закінчення терміну дії господарського договору не звільняє сторони від відповідальності за його порушення, що мало місце під час дії договору.

6.3. Загальний порядок укладання господарських договорів та їхнього оформлення

Особливості господарських договорів і відносин, ними опосередкованих, визначені чинним законодавством, зокрема Господарським кодексом України. Ним передбачений порядок укладання господарських договорів, їхня форма, умови, які становлять їхній зміст.

Відносно господарського договору діє загальне правило, відповідно до якого він повинен бути укладений у письмовій формі й підписаний уповноваженими на те особами. Стаття 181 ГК України дає можливість сторонам обирати один із видів письмової форми, а саме: шляхом складання й підписання єдиного документа, скріпленого печаткою, обміну листами, факсограмами, телеграмами, телефонограмами – скорочена форма, а також шляхом прийняття до виконання замовлень, якщо законом не встановлено спеціальної вимоги до форми й порядку укладання даного виду договорів. У зв'язку з розвитком і застосуванням у господарських відносинах комп'ютерної техніки, з'являється можливість оформлення договорів в інший спосіб, але в усіх випадках договір повинен бути вираженим у формі, придатній для сприйняття його умов (змісту) як самими сторонами, так і третіми особами.

Під час укладання господарського договору сторони виконують притаманні саме йому певні нормативно закріплені дії, техніко-юридичну процедуру, направлені на встановлення договірних відносин і визначення змісту договірної зобов'язання.

Існують два різновиди порядку укладання господарських договорів:

Загальний порядок. Договір укладається шляхом пропозиції однієї сторони укласти договір (оферти) і прийняття пропозиції (акцепту) другою стороною.

Спеціальний порядок. Передбачає дещо складнішу процедуру укладання господарських договорів і застосовується передусім тоді, коли

укладання договору між сторонами має обов'язковий характер (наприклад, отримання тендеру).

Спеціальний порядок укладання господарських договорів складається з наступних стадій:

1. Проект договору може бути запропонований будь-якій зі сторін. У випадку, якщо проект договору виконаний як єдиний документ, він надсилається іншій стороні у двох примірниках.

2. Сторона, що отримала проект договору, у разі згоди з його умовами оформляє договір і повертає один його екземпляр іншій стороні або надсилає відповідь на лист, факсограму й інше в 20-денний термін після отримання договору.

За наявності заперечень щодо окремих умов договору сторона, що отримала проект договору, складає протокол розбіжностей, про що вказується в договорі, і в 20-денний термін направляє іншій стороні два екземпляри протоколу розбіжностей разом із підписаним договором, у якому робиться позначка: «Договір підписаний із розбіжностями».

3. Сторона, що отримала протокол розбіжностей за договором, зобов'язана впродовж 20-денного терміну його розглянути, і у цей же термін вжити заходів щодо врегулювання розбіжностей із іншою стороною і включити до договору всі прийняті пропозиції, а ті розбіжності, які залишилися неврегульованими, передати в цей же термін до суду, якщо на це є згода іншої сторони.

4. У випадку досягнення сторонами згоди за всіма або окремими умовами, вказаних у протоколі розбіжностей, така згода повинна бути підтверджена в письмовій формі (протоколом узгодження розбіжностей, листами, телеграмами й ін.).

Відповідно до ст. 181 ГК України, ст. 10 Господарського процесуального кодексу України першим процедурним кроком в укладанні господарського договору є складання ініціативною стороною (оферентом) проекту договору й надання другій стороні (акцептанту) у двох

примірниках (якщо проект договору викладений як єдиний документ).

Сторона, яка отримала проект договору, у випадку згоди з його умовами оформляє його відповідно до вимог ч. 1 ст. 181 ГК України і повертає один примірник стороні, яка його склала, або надсилає відповідь на лист, телеграму, факсограму тощо у двадцятиденний термін після одержання проекту договору, листа, телеграми і т. ін.

Господарський договір визнається укладеним, якщо між сторонами досягнуто згоди щодо його істотних умов (тих, які визнані такими за законом або необхідні для договорів такого виду), а також усіх умов, щодо яких за заявою однієї зі сторін має бути досягнуто згоди.

За наявності заперечень щодо окремих умов договору, незгоди з запропонованими offerentом умовами, сторона, що отримала проект договору (акцептант), складає протокол розбіжностей (у двох примірниках), у якому викладає власні умови договору (у своїй редакції), тобто виступає offerentом запропонованих ним умов і у двадцятиденний термін надсилає підписаний проект договору з примірниками протоколу розбіжностей другій стороні, про що робиться застереження у проекті договору: «Проект договору повертається з протоколом розбіжностей, який є невід'ємною його частиною». На ньому ставиться підпис уповноваженої особи, скріплений печаткою.

Сторона, яка одержала проект договору з протоколом розбіжностей, зобов'язана протягом двадцяти днів розглянути його і в цей же термін вжити заходів із метою врегулювання розбіжностей із другою стороною (на рівні керівників чи уповноважених ними осіб, які складають і підписують відповідний протокол, оформивши його належним чином) та включити до договору всі прийняті пропозиції, а ті розбіжності, що залишились неврегульованими, передати в цей же термін до суду (ст. 10 ГПК України), якщо на це є згода другої сторони.

У випадку досягнення сторонами згоди щодо звернення до суду для вирішення всіх або окремих умов, зазначених у протоколі розбіжностей,

така згода повинна бути виражена в письмовій формі (протоколом узгодження розбіжностей, заявою, підписаною керівниками сторін, листами, телеграмами тощо).

У випадку, якщо сторони не досягли згоди з усіх істотних умов господарського договору, такий договір вважається неукладеним (таким, що не відбувся).

Особливості укладання попередніх договорів визначено ст. 182 Господарського кодексу України. За попереднім договором суб'єкт господарювання зобов'язується у певний термін, але не пізніше одного року з моменту укладання попереднього договору, укласти основний господарський договір на умовах, передбачених попереднім договором.

Попередній договір повинен містити умови, що дозволяють визначити предмет, а також інші істотні умови основного договору. До укладання попередніх договорів не застосовується загальний порядок укладання господарських договорів. У випадку якщо сторона, яка уклала попередній договір, отримавши проект договору від іншої сторони, ухиляється від укладання основного договору, друга сторона має право вимагати укладання такого договору в судовому порядку.

Зобов'язання укласти основний договір, передбачене попереднім договором, припиняється, якщо до закінчення терміну, в який сторони мають укласти основний договір, одна зі сторін не надішле проект такого договору другій стороні.

Стаття 183 Господарського кодексу України установлює особливості укладання господарських договорів за державним замовленням. Договори за державним замовленням укладаються між визначеними законом суб'єктами господарювання – виконавцями державного замовлення і державними замовниками, уповноваженими від імені держави укладати договори (державні контракти), у яких визначаються господарські зобов'язання сторін і регулюються відносини замовника з виконавцем щодо виконання державного замовлення.

Держава в особі Кабінету Міністрів України виступає гарантом за зобов'язаннями державних замовників.

Укладання сторонами договору за державним замовленням (державного контракту) здійснюється в порядку, передбаченому статтею 181 цього Кодексу, із урахуванням особливостей, передбачених законодавством. Державний контракт укладається шляхом підписання сторонами єдиного документа. Ухилення від укладання договору за державним замовленням є порушенням господарського законодавства й тягне за собою відповідальність, передбачену цим Кодексом та іншими законами. Сутички, пов'язані з укладанням договору за державним замовленням, у тому числі при ухиленні від укладання договору однієї або обох сторін, вирішуються в судовому порядку.

Виконавець державного замовлення звільняється від обов'язку укладання державного контракту на умовах, визначених державним замовленням, у разі визнання в судовому порядку державного замовлення недійсним.

Особливості укладання господарських договорів на основі вільного волевиявлення сторін, примірних і типових договорів визначено ст. 184 Господарського кодексу України.

При укладанні господарського договору на основі вільного волевиявлення сторін проект договору може бути розроблений за ініціативою будь-якої із сторін у терміни, узгоджені самими сторонами. Укладання договору на основі вільного волевиявлення сторін може відбуватися у спрощений спосіб або у формі єдиного документа, з дотриманням загального порядку укладання договорів, встановленого статтею 181 Господарського кодексу України.

Договірне оформлення організаційно-господарських зобов'язань може здійснюватися учасниками господарських відносин як на основі вільного волевиявлення сторін, так і на основі примірних договорів, якщо укладання таких договорів передбачено відповідними нормативно-

правовими актами. Спрощений спосіб укладання організаційно-господарських договорів не допускається.

Відповідно до ст. 187 Господарського кодексу України, суперечки, що виникають при укладанні господарських договорів за державним замовленням, або договорів, укладання яких є обов'язковим на підставі закону й в інших випадках, установлених законом, розглядаються судом. Інші переддоговірні суперечки можуть бути предметом розгляду в суді у випадку, передбаченому угодою сторін або за зобов'язанням сторони укласти певний господарський договір на підставі укладеного між ними попереднього договору. День набрання чинності рішенням суду, яким вирішено питання щодо переддоговірної суперечки, вважається днем укладання відповідного господарського договору, якщо рішенням суду не визначено інше.

Порядок зміни/розірвання господарського договору:

1. Направлення стороною договору пропозиції про зміну або розірвання договору іншій стороні за договором.

2. Сторона договору, що отримала пропозицію про зміну або припинення договору, у 20-денний термін після отримання пропозиції повідомляє іншу сторону про результати його розгляду.

3. У випадку, якщо сторони не досягли згоди щодо зміни (припинення) договору, або у разі неотримання відповіді в установлений термін із урахуванням часу поштового обороту, зацікавлена сторона має право передати суперечки на розгляд суду.

Якщо судовим рішенням договір змінений або розірваний, договір вважається зміненим або розірваним із дня вступу в силу даного рішення.

Зміна або розірвання господарських договорів в одноособовому порядку не допускається, якщо інше не передбачене законом або договором.
--

Правові наслідки зміни або розірвання договору:

1. У разі зміни договору зобов'язання сторін змінюються відповідно до змінених умов щодо предмету, місця, термінів виконання й інше.
2. У разі розірвання договору зобов'язання сторін припиняються.
3. При зміні або розірванні договору зобов'язання змінюються або припиняються з моменту досягнення домовленості про зміну або розірвання договору, якщо інше не установлене договором або обумовлене характером його зміни.
4. Сторони не мають права вимагати повернення того, що було виконане ними за зобов'язаннями до моменту зміни або розірвання договору, якщо інше не установлене договором або законом (при цьому, якщо договір змінений або розірваний у зв'язку з істотними порушеннями договору однієї із сторін, то інша сторона може вимагати відшкодування збитків, заподіяних зміною або розірванням договору).

РОЗДІЛ 7

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПІДПРИЄМСТВА ЗА ПРАВОПОРУШЕННЯ У СФЕРІ ГОСПОДАРЮВАННЯ

7.1. Поняття та принципи відповідальності підприємств у господарському праві

Дослідженню питання юридичної, зокрема господарсько-правової відповідальності, правники приділяли і приділяють велику увагу. Висловлюючи різні точки зору і підходи до визначення господарсько-правової відповідальності, переважна частина правників розглядають її як наслідок правопорушення, як несприятливі економічні наслідки.

Господарсько-правову відповідальність можна визначити як понесення господарським органом несприятливих економічних наслідків безпосередньо через те, що до нього застосовані передбачені законом санкції (міри відповідальності економічного характеру) за вчинене ним правопорушення.

Розуміння господарсько-правової відповідальності закріпилося в чинному законодавстві, зокрема у ст. 216 Господарського кодексу України. Згідно з цією статтею, відповідальність за правопорушення, здійснене у сфері господарювання, полягає в застосуванні до правопорушників – учасників господарської діяльності – правового впливу (санкцій) на підставах і в порядку, передбачених ГК України й іншими законодавчими актами чи договором.

Отже, відповідальність застосовується у формі певної системи господарських санкцій, передбачених господарським законодавством, укладеними договорами і локальними актами нормативного характеру суб'єктів господарювання за протиправні дії чи бездіяльність учасників господарських відносин.

Статтею 217 ГК України визначено поняття господарських санкцій,

сферу їхнього застосування, види господарських санкцій і порядок застосування адміністративно-господарських санкцій.

Суб'єктами відповідальності є як суб'єкти господарювання, так й інші учасники господарських відносин, у тому числі міністерства, відомства та їхні органи, які контролюють дотримання правил (чи умов) здійснення господарської діяльності.

Господарсько-правова відповідальність – це вплив потерпілого на правопорушника безпосередньо або за допомогою суду в цілях гарантії захисту прав і законних інтересів громадян, організацій і держави, у тому числі відшкодування збитків учасникам господарських відносин, завданих внаслідок правопорушення.

Учасники господарських відносин несуть господарсько-правову відповідальність за правопорушення у сфері господарювання шляхом застосування до правопорушників господарських санкцій.

Основною задачею застосування господарських санкцій є гарантування, захист прав і законних інтересів громадян, організацій і держави, у тому числі відшкодування збитків учасникам господарських відносин, завданих внаслідок правопорушення, і забезпечення правопорядку у сфері господарювання.

Таким чином, господарсько-правова відповідальність – це узгоджена й упорядкована система санкцій, які застосовуються до правопорушників.

Господарсько-правова відповідальність, як інститут права, базується на принципах, відбитих у ст. 216 ГК України, згідно з якими:

- потерпіла сторона в усіх випадках, не заборонених законом (окрім форс-мажорних), має право на відшкодування збитків, незалежно від того, чи є застереження про це в договорі;
- передбачена законом відповідальність виробника (продавця) за недоброякісність продукції застосовується також незалежно від того, чи є застереження про це в договорі;
- застосування штрафних санкцій до суб'єкта, який порушив

зобов'язання, а також відшкодування збитків, не звільняють цього суб'єкта від обов'язку, без згоди потерпілої сторони, виконати прийняті на себе зобов'язання в натурі.

У цілях забезпечення правопорядку в господарських відносинах і захисту законних прав та інтересів споживачів продукції, зазначеною нормою передбачений принцип, згідно з яким у господарському договорі неприпустимі застереження щодо виключення або обмеження відповідальності виробника (продавця) продукції. Цей принцип передбачає невідворотність відповідальності за скоєне правопорушення.

У чинному законодавстві, зокрема в положеннях ст. 218 Господарського кодексу України, підставами господарсько-правової відповідальності визнається і здійснення правопорушення, тобто протиправної (забороненої) дії чи бездіяльності суб'єктом господарювання або іншим учасником господарського відношення, який порушує.

Невиконання, або ж неналежне виконання господарського зобов'язання чи порушення правил здійснення господарської діяльності не що інше, як господарське правопорушення, що спричиняє господарсько-правову відповідальність правопорушника.

Ця відповідальність настає, якщо учасник господарських відносин не доведе, що ним вжито всіх залежних від нього заходів для недопущення господарського правопорушення. Закон не містить переліку заходів, які повинен вживати учасник господарських відносин, тому слід дійти висновку, що вони будуть установлюватися судовими органами в кожному конкретному випадку, залежно від виду і змісту зобов'язання та скоєного правопорушення.

Суб'єкт господарювання звільняється від господарської відповідальності при порушенні, невиконанні або неналежному виконанні зобов'язання, якщо доведе, що ним вжито усіх залежних від нього заходів для недопущення господарського правопорушення. У випадку, якщо інше не передбачено законом або договором, суб'єкт господарювання за

порушення господарського зобов'язання несе господарсько-правову відповідальність, якщо не доведе, що належне виконання зобов'язання виявилось неможливим внаслідок дії непереборної сили, тобто надзвичайних і невідворотних обставин за даних умов здійснення господарської діяльності. Не вважаються такими обставинами, зокрема, порушення зобов'язань контрагентами правопорушника, відсутність на ринку потрібних для виконання зобов'язання товарів, відсутність у боржника необхідних коштів.

При порушенні контрагентами своїх зобов'язань перед правопорушником, останній має право і можливість вжити заходів шляхом застосування правових засобів (звернення до судових органів і стягнення збитків, штрафних санкцій, звернення стягнення на майно й т. ін.) для спонукання контрагентів виконати свої зобов'язання.

Відсутність необхідних для виконання зобов'язання товарів на ринку також не може бути обставиною, що звільнює правопорушника від відповідальності, оскільки при укладанні договору суб'єкт господарювання повинен був упевнитися в тому, що в нього буде можливість виконати його належним чином.

За відсутності власних коштів для виконання зобов'язання правопорушник теж може вирішити цю проблему шляхом отримання кредиту або іншого виду позики і т. ін. Таким чином, ця обставина також не звільняє правопорушника від відповідальності. Одним словом, перелічені обставини мають суб'єктивний, а не об'єктивний характер, і не звільняють порушника від господарсько-правової відповідальності.

Правопорушник відповідає за невиконання або неналежне виконання господарських зобов'язань чи порушення правил здійснення господарської діяльності майном, належним йому на праві власності або закріпленням за ним на праві господарського відання чи оперативного управління, якщо інше не передбачено діючим законодавством України.

Засновники суб'єкта господарювання не відповідають за

зобов'язаннями цього суб'єкта, крім випадків, передбачених законом або установчими документами про створення даного суб'єкта.

Правопорушник за протиправну дію або бездіяльність відповідає в повному обсязі, але з цього правила законодавством передбачені й винятки. Якщо правопорушенню сприяли неправомірні дії або бездіяльність як винної сторони, так і потерпілої, то в дію вступає змішана відповідальність, і суд, виходячи з конкретних обставин, може зменшити розмір відповідальності або звільнити відповідача від відповідальності. В основі цієї відповідальності лежить критерій визначення вини самого кредитора в заподіяних йому збитках. У разі, коли вина кредитора була очевидною, значною, такою, що перешкодила боржнику виконати зобов'язання, суд чи третейський суд може звільнити боржника (правопорушника) від відповідальності.

За узгодженням сторін у зобов'язанні можуть передбачатися певні обставини, які через їхній надзвичайний (неординарний) характер є підставою для звільнення сторін від господарської відповідальності. Наприклад, при укладанні договору поставки продукції постачальник та отримувач домовились, що відповідальність не наступить у разі призупинення руху на транспорті в напрямку доставки продукції.

Загальне правило полягає в тому, що зобов'язання повинні виконуватись в установлені терміни. Проте можливе й дострокове їхнє виконання, якщо це передбачено законом чи договором.

При порушенні термінів виконання зобов'язань боржник відповідає за завдані кредитору збитки у зв'язку з простроченням, у тому числі і за випадкову неможливість подальшого виконання зобов'язання після прострочення (наприклад, втрати предмета зобов'язання через випадкові причини). Якщо ж внаслідок прострочення виконання втратило інтерес для кредитора, він може відмовитися від його прийняття і стягнути збитки, яких при цьому зазнав.

Боржник не вважається таким, що прострочив виконання

зобов'язання доти, поки воно не може бути виконано внаслідок прострочення кредитора. Отже, прострочення виконання зобов'язання може допустити не тільки боржник, а і кредитор. Він вважається таким, що прострочив виконання зобов'язання в разі необґрунтованої відмови від прийняття належного виконання, у нездійсненні певних дій, без виконання яких боржник не може виконати зобов'язання (тобто в невиконанні кредиторських обов'язків).

Відповідно до ст. 219 Господарського кодексу України засвідчення фактів, які підтверджують, що виконання зобов'язання порушене саме через наведені, а не через будь-які інші обставини, є необхідною умовою для звільнення від відповідальності. Такі факти повинні бути належним чином (документально чи іншим способом) оформлені (довідки метеорологічних служб, декларації митних органів і т. ін.). За таких умов боржник має право вимагати від кредитора відшкодування завданих йому збитків, а за грошовими зобов'язаннями – звільнення від сплати відсотків за час прострочення.

Прострочення кредитора дає боржникові право на відшкодування завданих у зв'язку з цим збитків в тому разі, якщо кредитор не доведе, що прострочення не спричинено навмисно або через необережність його самого або тих осіб, на яких за законом чи дорученням кредитора було покладено прийняття виконання. Після закінчення прострочення кредитора боржник відповідає за виконання на загальних підставах.

Терміни реалізації господарсько-правової відповідальності установлені ст. 223 Господарського кодексу України. При реалізації в судовому порядку відповідальності за правопорушення у сфері господарювання застосовуються загальний і скорочені терміни позовної давності, передбачені Цивільним кодексом України.

7.2. Форми і види господарсько-правової відповідальності підприємств

Господарський кодекс України закріпив лише чотири форми господарсько-правової відповідальності, назвавши їх видами господарсько-правових санкцій:

1. Відшкодування збитків. Відповідно до ст. 224 Господарського кодексу України учасник господарських відносин, який порушив господарське зобов'язання або установлені вимоги щодо здійснення господарської діяльності, повинен відшкодувати завдані цим збитки суб'єктові, права або законні інтереси якого порушено. Під *збитками* розуміються витрати, зроблені управненою стороною, втрата або пошкодження її майна, а також не одержані нею доходи, які управнена сторона одержала б у разі належного виконання зобов'язання або додержання правил здійснення господарської діяльності другою стороною.

2. Штрафні санкції. Відповідно до ст. 230 Господарського кодексу України штрафними санкціями у цьому Кодексі визнаються господарські санкції у вигляді грошової суми (неустойка, штраф, пеня), яку учасник господарських відносин зобов'язаний сплатити в разі порушення ним правил здійснення господарської діяльності, невиконання або неналежного виконання господарського зобов'язання.

3. Оперативно-господарські санкції – заходи оперативного впливу на правопорушника з метою припинення або попередження повторення порушень зобов'язання, що використовуються самими сторонами зобов'язання в односторонньому порядку.

4. Адміністративно-господарські санкції. За порушення установлених законодавчими актами правил здійснення господарської діяльності до суб'єктів господарювання уповноваженими органами державної влади або органами місцевого самоврядування можуть застосовуватися адміністративно-господарські санкції, тобто заходи

організаційно-правового або майнового характеру, спрямовані на припинення правопорушення суб'єкта господарювання та ліквідацію його наслідків. При цьому, виявами адміністративно-господарських санкцій, відповідно до ГК, є санкції майнового характеру (вилучення майна/прибутку, що за своїми правовими наслідками подібне до конфіскації; адміністративно-господарські штрафи) й організаційного характеру (зупинення дії або анулювання ліцензій, скасування державної реєстрації та ліквідація суб'єкта господарювання й ін.).

У ст. 217 Господарського кодексу передбачено, що господарськими санкціями у сфері господарювання визнаються заходи впливу на правопорушника, у результаті застосування яких для нього настають несприятливі економічні та/або правові наслідки.

Господарські санкції застосовуються в установленому законом порядку за ініціативою учасників господарських відносин, а адміністративно-господарські санкції – уповноваженими органами державної влади або органами місцевого самоврядування.

Господарсько-правові санкції можна класифікувати за різними ознаками, зокрема:

1. За критерієм змісту впливу – на грошові (сплата неустойки/штрафних санкцій, господарсько-адміністративний штраф, відшкодування збитків) і натуральні (заміна неякісної продукції на якісну).

2. За критерієм безпосередньої спрямованості – на майнові (конфіскація, сплата неустойки/штрафних санкцій, відшкодування збитків, господарсько-адміністративний штраф) та організаційні (господарсько-організаційні, оперативно-господарські санкції).

3. За характером порушених відносин – а) санкції, що застосовуються у горизонтальних відносинах, тобто між рівноправними суб'єктами господарювання (сплата неустойки/штрафних санкцій, відшкодування збитків, оперативно-господарські санкції); б) санкції, що застосовуються у вертикальних відносинах, тобто між компетентним

державним органом і суб'єктом господарювання (господарсько-правова конфіскація, господарсько-адміністративний штраф, планово-держрозрахункові санкції, господарсько-організаційні санкції); в) універсальні санкції, що застосовуються й у горизонтальних, й у вертикальних відносинах (відшкодування збитків; штрафні санкції й оперативно-господарські санкції).

4. Залежно від виду порушених відносин – санкції, що застосовуються в договірних відносинах (відшкодування збитків, штрафні, оперативно-господарські), і санкції, що застосовуються в позадоговірних відносинах (відшкодування збитків, адміністративно-господарські санкції).

5. Залежно від інституту господарського законодавства, норми якого передбачають застосування господарсько-правової відповідальності, розрізняють:

- відповідальність за порушення антимонопольно-конкурентного законодавства;
- відповідальність у сфері капітального будівництва;
- відповідальність у галузі зовнішньоекономічної діяльності;
- відповідальність у галузі транспорту;
- відповідальність на ринку цінних паперів тощо.

7.3. Поняття та види санкцій, що застосовуються до підприємств за господарським законодавством України

Господарські санкції – це заходи впливу на правопорушника у сфері господарювання, у результаті застосування яких для нього настають несприятливі економічні та/або правові наслідки.

Господарський кодекс передбачає наступні види санкцій.

1. Штрафні санкції (неустойка).

Штрафними санкціями визнаються господарські санкції у вигляді грошової суми (неустойка, штраф, пеня), яку учасник господарських

відносин зобов'язаний сплатити в разі порушення ним правил здійснення господарської діяльності, невиконання або неналежного виконання господарського зобов'язання.

Відповідно до ст. 549 Цивільного кодексу України неустойкою (штрафом, пенею) є грошова сума або інше майно, які боржник повинен передати кредиторіві у разі порушення боржником зобов'язання.

Штрафом є неустойка, що обчислюється у відсотках від суми невиконаного або виконаного неналежним чином зобов'язання.

Пенею є неустойка, що обчислюється у відсотках від суми несвоєчасно виконаного грошового зобов'язання за кожен день прострочення виконання.

Відповідно до ст. 550 Цивільного кодексу України право на неустойку виникає незалежно від наявності у кредитора збитків, завданих невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання. Відсотки на неустойку не нараховуються. Кредитор не має права на неустойку в разі, якщо боржник не відповідає за порушення зобов'язання.

Предметом неустойки може бути грошова сума, рухоме й нерухоме майно. Якщо предметом неустойки є грошова сума, її розмір установлюється договором або актом цивільного законодавства. Розмір неустойки, установлений законом, може бути збільшений у договорі. Сторони можуть домовитися щодо зменшення розміру неустойки, установленого актом цивільного законодавства, крім випадків, передбачених законом. Розмір неустойки може бути зменшений за рішенням суду, якщо він значно перевищує розмір збитків, і за наявності інших обставин, які мають істотне значення.

Відповідно до ст. 552 Цивільного кодексу України, сплата (передання) неустойки не звільняє боржника від виконання свого обов'язку в натурі. Сплата (передання) неустойки не позбавляє кредитора права на відшкодування збитків, завданих невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання.

Відповідно до ст. 231 Господарського кодексу України законом щодо окремих видів зобов'язань може визначати розмір штрафних санкцій, зміна якого за погодженням сторін не допускається. У разі якщо порушено господарське зобов'язання, у якому хоча б одна сторона є суб'єктом господарювання, що належить до державного сектору економіки, або порушення пов'язане з виконанням державного контракту, або виконання зобов'язання фінансується за рахунок Державного бюджету України чи за рахунок державного кредиту, штрафні санкції застосовуються, якщо інше не передбачено законом чи договором, у наступних розмірах:

- за порушення умов зобов'язання щодо якості (комплектності) товарів (робіт, послуг) стягується штраф у розмірі двадцяти відсотків вартості неякісних (некомплектних) товарів (робіт, послуг);

- за порушення термінів виконання зобов'язання стягується пеня у розмірі 0,1 відсотка вартості товарів (робіт, послуг), з яких допущено прострочення виконання за кожний день прострочення, а за прострочення понад тридцять днів додатково стягується штраф у розмірі семи відсотків вказаної вартості.

Законом може бути визначений розмір штрафних санкцій також за інші порушення окремих видів господарських зобов'язань, зазначених у частині другій цієї статті.

У разі якщо розмір штрафних санкцій законом не визначено, санкції застосовуються в розмірі, передбаченому договором. При цьому розмір санкцій може установлюватися договором у відсотковому відношенні до суми невиконаної частини зобов'язання або у певній, визначеній грошовій сумі, або у відсотковому відношенні до суми зобов'язання незалежно від ступеня його виконання, або у кратному розмірі вартості товарів (робіт, послуг).

У разі недосягнення згоди між сторонами щодо установлення й розміру штрафних санкцій за порушення зобов'язання, суперечка може бути вирішена в судовому порядку за заявою зацікавленої сторони

відповідно до вимог цього Кодексу.

Штрафні санкції за порушення грошових зобов'язань установлюються у відсотках, розмір яких визначається обліковою ставкою Національного банку України, за увесь час користування чужими коштами, якщо інший розмір відсотків не передбачений законом або договором.

Розмір штрафних санкцій, що застосовуються у внутрішньогосподарських відносинах за порушення зобов'язань, визначається відповідним суб'єктом господарювання – господарською організацією.

Відповідно до ст. 232 Господарського кодексу України, якщо за невиконання або неналежне виконання зобов'язання встановлено штрафні санкції, то збитки відшкодовуються в частині, не покритій цими санкціями. Законом або договором можуть бути передбачені випадки, коли:

- допускається стягнення тільки штрафних санкцій;
- збитки можуть бути стягнуті у повній сумі понад штрафні санкції;
- за вибором кредитора можуть бути стягнуті або збитки, або штрафні санкції.

Вимогу щодо сплати штрафних санкцій за господарське правопорушення може заявити учасник господарських відносин, права чи законні інтереси якого порушено, а у випадках, передбачених законом, – уповноважений орган, наділений господарською компетенцією.

Відсотки за неправомірне користування чужими коштами справляються по день сплати суми цих коштів кредитору, якщо законом або договором не встановлено для нарахування відсотків іншого терміну. За грошовим зобов'язанням боржник не повинен платити відсотки за час прострочення кредитора.

Нарахування штрафних санкцій за прострочення виконання зобов'язання, якщо інше не встановлено законом або договором,

припиняється через шість місяців від дня, коли зобов'язання мало бути виконано.

У випадках, передбачених законом, штрафні санкції за порушення господарських зобов'язань стягуються судом у доход держави.

Статтею 233 Господарського кодексу України передбачено, що у разі надмірного розміру порівняно із збитками кредитора належних до сплати штрафних санкцій суд має право зменшити розмір санкцій. При цьому повинно бути взято до уваги: ступінь виконання зобов'язання боржником; майновий стан сторін, які беруть участь у зобов'язанні; не лише майнові, але й інші інтереси сторін, що заслуговують на увагу.

Якщо порушення зобов'язання не завдало збитків іншим учасникам господарських відносин, суд може з урахуванням інтересів боржника зменшити розмір належних до сплати штрафних санкцій.

Розрізняють наступні види неустойки (штрафних санкцій):

- за юридичними підставами: законна (передбачається в законі), договірна (передбачається в договорі), законно-договірна (передбачається в законі, і розмір її коригується договором в межах, не заборонених законом);

- за співвідношенням стягнення неустойки та відшкодування збитків: залікова (стягується неустойка, а збитки – в частині, не покритій неустойкою); альтернативна (на вибір кредитора стягується неустойка або відшкодовуються збитки); виключна (стягується лише неустойка, збитки не підлягають відшкодуванню); штрафна (стягується неустойка і повністю відшкодовуються збитки).

Цивільним кодексом передбачається штрафна неустойка, якщо інше не передбачене законом і договором (ч. 2 ст. 552).

Водночас Господарський кодекс закріплює традиційне правило, відповідно до якого загальним правилом є застосування залікової неустойки, якщо інше не передбачене законом або договором (ст. 232).

2. *Оперативно-господарські санкції* – це передбачені законодавством заходи економічного впливу кредитора на господарюючого суб'єкта-боржника (правопорушника), спрямовані на попередження або зменшення втрат кредитора від порушень боржника. Характерними рисами цих санкцій є:

- застосування лише в господарсько-договірних відносинах; застосування на розсуд кредитора; зумовленість законом або договором; мета застосування – захист інтересів кредитора; виражаються переважно у заходах організаційного характеру;

- юридичні підстави застосування – договір; фактичні підстави – невиконання (неналежне виконання договірних зобов'язань).

Відкритий перелік оперативно-господарських санкцій, що їх сторони можуть застосовувати з відповідною фіксацією в договорі, передбачений ч. 1 ст. 236 ГК України:

- одностороння відмова від виконання свого зобов'язання управненою стороною, із звільненням її від відповідальності за це у випадку порушення зобов'язання другою стороною;

- відмова від сплати за зобов'язанням, виконаного неналежним чином або достроково виконаного боржником без згоди другої сторони;

- відстрочення відвантаження продукції чи виконання робіт внаслідок прострочення виставлення акредитива платником, припинення видачі банківських позичок тощо;

- відмова управненої сторони зобов'язання від ухвалення подальшого виконання зобов'язання, порушеного другою стороною, або повернення в односторонньому порядку виконаного кредитором за зобов'язанням (списання з рахунку боржника в безакцептному порядку коштів, сплачених за неякісну продукцію тощо);

- установлення в односторонньому порядку на майбутнє додаткових гарантій належного виконання зобов'язань стороною, яка порушила зобов'язання: зміна порядку сплати за продукцію (роботи, послуги),

переведення платника на попередню сплату продукції (робіт, послуг) або на сплату після перевірки їхньої якості тощо;

– відмова від установа на майбутнє господарських відносин із стороною, яка порушує зобов'язання.

Адміністративно-господарські санкції – це заходи організаційно-правового або майнового характеру, спрямовані на припинення правопорушення суб'єктом господарювання й ліквідацію його наслідків, що застосовуються уповноваженими органами державної влади або органами місцевого самоврядування у передбачених законом випадках.

Характерні риси цих санкцій:

– застосовуються у вертикальних відносинах;

– юридичні підстави застосування – закон (у т. ч. гл. 27 ГК), фактичні – неправомірна поведінка;

– відкритий перелік таких санкцій передбачений ст. 239 ГК України;

– порядок застосування здебільшого адміністративний (за рішенням компетентних органів), у низці випадків – судовий;

– у випадку застосування санкцій законом (у т. ч. ст. 249 ГК) передбачаються гарантії прав суб'єктів господарювання, зокрема:

а) право на оскарження в суді рішення будь-якого органу державної влади або органу місцевого самоврядування щодо застосування до нього адміністративно-господарських санкцій;

б) право на відшкодування збитків, завданих у зв'язку з неправомірним застосуванням адміністративно-господарських санкцій в передбаченому законом порядку;

– спеціальні терміни застосування таких санкцій: відповідно до ст. 250 ГК адміністративно-господарські санкції можуть застосовуватися протягом шести місяців з дня виявлення порушення, але не пізніше, ніж через один рік із дня порушення, якщо інше не передбачене спеціальними законами (зокрема ст. 42 Закону «Про захист економічної конкуренції»).

Види адміністративно-господарських санкцій, умови та порядок

їхнього застосування визначаються виключно Господарським кодексом України й іншими законодавчими актами.

Види адміністративно-господарських санкцій.

1. Вилучення прибутку (доходу). Прибуток (доход), отриманий суб'єктом господарювання внаслідок порушення установлених законодавством правил здійснення господарської діяльності, а також суми прихованого (заниженого) прибутку (доходу) чи суми податку, несплаченого за прихований об'єкт оподаткування, підлягають вилученню в доход відповідного бюджету в порядку, установленому законом. Крім того, з суб'єкта господарювання стягується у випадках і порядку, передбачених законом, штраф, але не більш ніж у двократному розмірі вилученої суми, а у випадку повторного порушення протягом року після застосування цієї санкції – у трикратному розмірі вилученої суми.

2. Адміністративно-господарський штраф. Адміністративно-господарський штраф – це грошова сума, що сплачується суб'єктом господарювання до відповідного бюджету в разі порушення ним установлених правил здійснення господарської діяльності. Перелік порушень, за які з суб'єкта господарювання стягується штраф, розмір і порядок його стягнення визначаються законами, що регулюють податкові й інші відносини, у яких допущено правопорушення. Адміністративно-господарський штраф може застосовуватися у визначених законом випадках одночасно з іншими адміністративно-господарськими санкціями, передбаченими діючим законодавством.

3. Стягнення зборів (обов'язкових платежів). У випадку порушення суб'єктом господарювання установлених правил обліку або звітності щодо сплати зборів (обов'язкових платежів), або їхньої несплати чи неповної сплати, сума, яку належить сплатити, стягується до відповідного бюджету. Крім того, із суб'єкта господарювання у визначених законом випадках може бути стягнуто штраф у розмірі до п'ятдесяти відсотків належної до сплати суми збору (обов'язкового платежу).

4. *Застосування антидемпінгових заходів.* У разі здійснення окремими учасниками господарських відносин зовнішньоекономічної діяльності, пов'язаної з одержанням незаконної переваги на ринку України (здійснення демпінгового імпорту, субсидованого імпорту, а також інших дій, визначених законом як недобросовісна конкуренція), що завдали шкоди економіці України або спричинили загрозу виникнення такої шкоди, то до цих учасників відносин можуть застосуватися антидемпінгові, компенсаційні або інші спеціальні заходи.

5. *Припинення експортно-імпортних операцій.* У випадках недобросовісної конкуренції, розміщення валютних цінностей із порушенням установленого законодавством порядку на рахунках і внесках за межами України, а також в інших випадках, якщо дії учасників зовнішньоекономічної діяльності завдають шкоди економіці України, експортно-імпортні операції таких суб'єктів господарювання припиняються на умовах і в порядку, передбачених законом.

6. *Застосування індивідуального режиму ліцензування.* За порушення суб'єктами господарювання правил здійснення зовнішньоекономічної діяльності щодо антимонопольних заходів, заборони недобросовісної конкуренції й інших правил, якими установлюються певні обмеження чи заборони у здійсненні зовнішньоекономічної діяльності, до таких суб'єктів може застосовуватися індивідуальний режим ліцензування.

7. *Анулювання ліцензії (патенту) на здійснення суб'єктом господарювання окремих видів господарської діяльності.*

Підставами для анулювання ліцензії є:

- акт про повторне порушення ліцензіатом ліцензійних умов;
- рішення про скасування державної реєстрації суб'єкта господарювання;
- акт про виявлення недостовірних відомостей у документах, поданих суб'єктом господарювання для одержання ліцензії;
- акт про установлення факту передачі ліцензії або її копії іншій

юридичній або фізичній особі для провадження господарської діяльності;

- акт про установлення факту неподання в установлений термін повідомлення про зміну даних, зазначених у документах, доданих до заяви про видачу ліцензії;

- акт про невиконання розпорядження щодо усунення порушень ліцензійних умов;

- неможливість ліцензіата забезпечити виконання ліцензійних умов, установлених для певного виду господарської діяльності;

- акт про відмову ліцензіата від проведення перевірки центральним органом виконавчої влади у сфері інтелектуальної власності або спеціально уповноваженим органом із питань ліцензування.

8. Обмеження або зупинення діяльності суб'єкта господарювання.
Застосовується в разі здійснення будь-якої господарської діяльності, що загрожує життю і здоров'ю людей або становить підвищену небезпеку для довкілля, а також у разі здійснення господарської діяльності з порушенням екологічних вимог.

До підприємств торгівлі, громадського харчування і сфери послуг, що неодноразово допускають реалізацію недоброякісних товарів або системно порушують установлені законодавством правила торгівлі та надання послуг або умови зберігання і транспортування товарів, крім господарських та адміністративно-господарських санкцій, можуть застосовуватися також спеціально передбачені законом про захист прав споживачів адміністративно-господарські санкції, включаючи вилучення недоброякісних товарів і зупинення діяльності зазначених суб'єктів в установленому законом порядку. Органи державної влади з питань захисту прав споживачів мають право у випадках і порядку, передбачених законом, ухвалювати обов'язкові рішення щодо припинення суб'єктом господарювання виробництва продукції (виконання робіт, послуг), відвантаження й реалізації товарів, що не відповідають вимогам нормативних актів.

9. *Скасування державної реєстрації та ліквідація суб'єкта господарювання.* У разі здійснення суб'єктом господарювання діяльності, що суперечить закону чи установчим документам, до нього може застосовуватися адміністративно-господарська санкція у вигляді скасування державної реєстрації цього суб'єкта та його ліквідації. Скасування державної реєстрації суб'єкта господарювання провадиться за рішенням суду, що є підставою для ліквідації даного суб'єкта господарювання.

10. *Інші адміністративно-господарські санкції.* Адміністративно-господарські санкції можуть застосовуватися до суб'єкта господарювання протягом шести місяців з дня виявлення порушення, але не пізніше, ніж через один рік із дня порушення цим суб'єктом установлених законодавчими актами правил здійснення господарської діяльності, крім випадків, передбачених законом.

Залежно від характеру спрямування адміністративно-господарські санкції можуть бути господарсько-організаційними та адміністративно-майновими.

Господарсько-організаційні санкції – це передбачені законом заходи організаційного впливу (обмеження) на суб'єкта господарювання, що застосовуються компетентними державними органами або за їхньою ініціативою судом у передбачених законом випадках.

До них належать:

- обмеження або призупинення діяльності господарюючого суб'єкта до усунення виявлених у його діяльності недоліків (у разі недотримання вимог екологічного законодавства, санітарно-епідеміологічних правил – ст. 246 ГК);
- призупинення дії ліцензії (патенту);
- скасування ліцензій (ст. 21 Закону від 01.06.2000 р. «Про ліцензування певних видів господарської діяльності»);
- скасування державної реєстрації (ст. 248 ГК);

- примусова реорганізація (у зв'язку з допущеним суб'єктом підприємницької діяльності – монополістом на ринку певного товару – монополістичного правопорушення – частини 3-5 ст. 40 ГК);
- застосування антидемпінгових заходів (ст. 244 ГК);
- припинення експортно-імпортних операцій (ст. 245 ГК);
- зупинення операцій за рахунками суб'єктів господарювання (ст. 243 ГК);
- застосування індивідуального режиму ліцензування;
- примусова ліквідація (у разі скасування державної реєстрації);
- скасування ліцензій, якщо вся діяльність господарської організації ліцензується;
- визнання суб'єкта підприємницької діяльності банкрутом, якщо після погашення його боргів у нього не залишилося майна, необхідного для продовження своєї попередньої діяльності.

Механізм застосування господарсько-організаційних санкцій залежить від їхнього різновиду:

а) адміністративний порядок (за рішенням компетентних органів) передбачений щодо більшості санкцій, у т. ч. таких, як: тимчасове призупинення діяльності суб'єкта господарювання до усунення виявлених порушень; призупинення дії та скасування ліцензій; застосування антидемпінгових заходів; припинення експортно-імпортних операцій; застосування індивідуального режиму ліцензування; примусова реорганізація;

б) судовий порядок – передбачається щодо скасування відомостей державної реєстрації та примусової ліквідації.

Адміністративно-майновими санкціями є передбачені законом заходи майнового впливу на порушника, що застосовуються компетентними державними органами (щодо конфіскації – судом) у передбачених законом випадках. До таких санкцій належать: господарсько-адміністративний штраф; господарська конфіскація;

безкоштовне вилучення майна з метою його знищення; стягнення зборів (обов'язкових платежів) й ін.

Господарсько-адміністративний штраф – це грошова сума, що сплачується до державного бюджету суб'єктом господарювання – правопорушником – у передбачених законом випадках.

Форми господарсько-адміністративного штрафу:

- у відсотковому або кратному відношенні до суми порушення;
- у певній кількості неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Застосовується: а) лише у вертикальних відносинах; б) за постановою компетентних органів (антимонопольних – за порушення антимонопольного та конкурентного законодавства, санітарно-епідеміологічної служби – за порушення санітарно-епідеміологічних вимог, державних органів контролю за цінами – за порушення державної дисципліни цін і т. ін.; в) без дотримання претензійного порядку; г) за наявності лише протиправної поведінки (фактична підстава); д) юридична підстава – закон.

Конфіскація – це безкоштовне вилучення в доход бюджету майна (коштів) суб'єкта господарювання – правопорушника у випадках, прямо передбачених законом.

Випадки застосування конфіскації:

- визнання недійсним господарського зобов'язання як такого, що вчинене з метою, яка завідомо суперечить інтересам держави та суспільства (ч. 1 ст. 208);

- здійснення комерційним банком забороненої законом виробничої діяльності (ст. 48 Закону «Про банки і банківську діяльність»);

- у сфері ціноутворення (зокрема щодо підприємств-монополістів, ціни на продукцію яких регулюються державою) й у деяких інших випадках;

- у сфері антимонопольно-конкурентного регулювання; незаконно одержаний суб'єктами підприємницької діяльності в результаті порушення

статей 29 (зловживання монопольним становищем на ринку), 30 (укладання антиконкурентних угод) і 32 (актів недобросовісної конкуренції) прибуток (доход) підлягає безкоштовному вилученню до Державного бюджету України відповідно до ст. 253 ГК;

– у сфері оподаткування; відповідно до ст. 240 ГК підлягають вилученню в доход відповідного бюджету прибуток (доход), отриманий суб'єктом господарювання внаслідок порушення установлених законодавством правил здійснення господарської діяльності, а також суми прихованого (заниженого) прибутку (доходу) чи суми податку, несплаченого за прихований об'єкт оподаткування; крім того, з порушника стягується у випадках і порядку, передбачених законом, штраф, але не більш, ніж у двократному розмірі вилученої суми, а у разі повторного порушення протягом року після застосування цієї санкції – у трикратному розмірі вилученої суми.

Юридичною підставою застосування конфіскації є лише закон; фактичні підстави – протиправна поведінка, а у випадку виконання зобов'язання, визнаного недійсним як такого, що завідомо суперечить інтересам держави та суспільства, – ще й вина (прямий умисел) порушника.

Конфіскація застосовується в судовому порядку за позовами компетентних органів (податкових, контрольно-ревізійних тощо).

До конфіскації подібний такий різновид адміністративно-господарських санкцій, як вилучення майна (товарів), що неправомірно виготовлених чи неправомірно використовуваних, з метою його знищення. Можливість застосування подібних заходів впливу на правопорушника передбачена конкурентним законодавством (ст. 254 Господарського кодексу України і ст. 25 Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції», ст. 9 Закону України «Про особливості державного регулювання діяльності суб'єктів господарювання, пов'язаної з виробництвом, експортом, імпортом дисків для лазерних систем зчитування»).

Відповідно до зазначених законодавчих актів у разі установлення факту неправомірного використання чужих позначень, рекламних матеріалів, пакування або факту копіювання виробів зацікавлені особи можуть звернутися до Антимонопольного комітету України, його територіальних відділень із заявою про вилучення в судовому порядку товарів з неправомірно використаним позначенням або копій виробів іншого суб'єкта господарювання як у виробника, так і у продавця. Вилучення таких товарів (копій виробів іншого суб'єкта господарювання) в установленому Урядом порядку застосовується в разі, якщо можливість змішування з діяльністю іншого суб'єкта господарювання не може бути усунена іншим шляхом.

До порушників порядку здійснення такої діяльності можуть бути застосовані додаткові заходи, у т. ч. опечатування та/або вилучення дисків для лазерних систем зчитування, вироблених, імпортованих або тих, що експортуються з порушенням вимог зазначеного Закону, обладнання та сировини для їхнього виробництва, що не відповідають установленим законом вимогам.

7.4. Відшкодування збитків підприємством (і підприємству)

Відшкодування збитків є способом відновлення майнового стану суб'єкта господарського права за рахунок іншого суб'єкта правопорушника, тобто цей спосіб має на меті передусім компенсаційну функцію.

Під збитками розуміють витрати, зроблені управленою стороною, втрата або пошкодження її майна, а також не отримані нею доходи, які управнена сторона одержала б в разі належного виконання зобов'язання або дотримання правій здійснення господарської діяльності другою стороною (ч. 2 ст. 224 Господарського кодексу України).

Відшкодування збитків є видом відповідальності, господарською

санкцією (ч. 2 ст. 217 ГК Господарського кодексу України) за порушення як господарсько-правових зобов'язань (договірна відповідальність), так і за порушення установлених вимог щодо здійснення господарської діяльності (позадоговірна відповідальність). У свою чергу, порушення цих зобов'язань і установлених вимог є підставою для відшкодування збитків суб'єкту, права або законні інтереси якого порушено.

Що стосується договірної відповідальності, то збитки відшкодовуються, коли один із контрагентів не виконує зобов'язання за договором або виконує його з порушенням умов договору (неналежне виконання). При цьому невиконання чи неналежне виконання умов договору повинно бути протиставлене належному виконанню договору з боку іншого контрагента. Позадоговірна відповідальність настає в разі, коли між правопорушником і потерпілою особою (особами) не існувало договірних зобов'язань, проте, внаслідок певних дій чи бездіяльності, порушуються права та законні інтереси інших суб'єктів господарювання, наприклад, при порушенні норм антимонопольного законодавства, правил випуску й обігу цінних паперів, прав інтелектуальної власності тощо.

Слід зазначити, що відшкодування збитків, крім матеріальної компенсації моральної шкоди, є загальною (універсальною) мірою відповідальності і застосовується в будь-якому випадку незалежно від того, чи зазначено це в договорі або законодавстві, яке регулює певний вид зобов'язань.

Проте законодавець обмежує розмір збитків і ставить їх у залежність від розміру штрафних санкцій, якщо вони підлягають стягненню.

Відшкодування збитків передбачається як Господарським кодексом України (статті 224-229), так і Цивільним Кодексом (статті 623-624, глава 82), численними законами, у т. ч. Законом України «Про майнову відповідальність за порушення умов договору підряду (контракту) про виконання робіт на будівництві об'єктів».

Характерні риси цієї форми господарсько-правової відповідальності:

– є універсальною (застосовується й у горизонтальних, й у

вертикальних відносинах, договірних і позадоговірних);

– передбачається законом, а, отже, не потребує спеціальної згадки про неї в договорі;

– складна для застосування форма господарсько-правової відповідальності:

а) важко довести факт наявності збитків, їхній обсяг (збитки можуть виникнути через значний проміжок часу; до того ж існуючі методики визначення складу й розміру збитків є недосконалими);

б) необхідно довести наявність всіх чотирьох елементів складу правопорушення – протиправну поведінку особи, що заподіяла збитки; наявність збитків, їхній склад і розмір; причинно-наслідковий зв'язок між протиправною поведінкою й заподіяними збитками; вину порушника (питання доведення вини порушника постає в тих випадках, коли він намагається довести наявність підстав, що виключають його відповідальність).

Склад збитків, що відшкодовуються особою, яка припустила господарське правопорушення, визначено у ст. 225 Господарського кодексу України. Фактично законодавець визначив три різновиди збитків, а саме:

1) реальні збитки:

– вартість утраченого, пошкодженого або знищеного майна; додаткові витрати (штрафні санкції, сплачені іншим суб'єктам, вартість додаткових робіт, додатково витрачених матеріалів тощо),

– понесені стороною, яка зазнала збитків внаслідок порушення зобов'язання другою стороною;

2) утрачена вигода:

– неотриманий прибуток, на який сторона, яка зазнала збитків, мала право розраховувати в разі належного виконання зобов'язання другою

стороною;

3) матеріальна компенсація моральної шкоди у випадках, передбачених законом.

Реальні збитки – це грошовий еквівалент, який необхідний для компенсації та відновлення того майнового стану потерпілої особи, який існував на момент учинення правопорушення. До того ж, відповідно до конструкції п. 2. ч. 1 ст. 225 Господарського кодексу України, до реальних збитків слід відносити тільки витрати, які вже зроблені, а не ті, які потерпіла особа зробить у майбутньому.

У Цивільному кодексі України до складу реальних збитків, крім уже зроблених витрат, включаються також витрати, які особа мусить зробити в майбутньому для відновлення свого порушеного права (хоча такі майбутні витрати навряд можна назвати реальними збитками).

Неотриманий прибуток (втрачена вигода), на відміну від реальних збитків, – це майбутнє збільшення кількості майна потерпілої сторони, яке вона не одержала з вини контрагента. Це збільшення завжди виражається у грошовій формі.

Основним узагальнюючим показником фінансових результатів господарської діяльності на всіх підприємствах незалежно від форм власності є прибуток (дохід). Визначаючи ці показники, підприємства повинні керуватися Законом України «Про оподаткування прибутку підприємств», згідно з яким прибуток визначається як скоригований валовий дохід відповідного звітного періоду, зменшений на суму валових витрат виробництва й обігу і суму амортизаційних відрахувань, і включає загальні доходи від реалізації товарів (робіт, послуг).

У торгівельних організаціях виручка від реалізації визначається за валовим доходом, що є сумою торговельних надбавок, знижок і націнок на реалізовані товари.

Отже, якщо підприємство не одержало запланований ним дохід з вини контрагента, який не виконав свого зобов'язання, і між фактом

неотримання цього доходу та невиконанням контрагентом зобов'язання є прямий причинно-наслідковий зв'язок, боржник на вимогу кредитора має відшкодувати завдані цим збитки незалежно від того, що позивач виконав або навіть перевиконав свій план за доходами за рахунок перевиконання плану виробництва за іншими видами продукції (товарів).

Підприємство планує свою діяльність, у тому числі одержання прибутку (доходу), на певний період своєї господарської діяльності, враховуючи укладені ним договори на отримання продукції (товарів), матеріалів, сировини тощо та договори на реалізацію ним готової продукції (товарів), надання послуг. Таким чином, якщо постачальник не виконав свого зобов'язання щодо поставки продукції (товарів), матеріалів і сировини в установлений договором термін, у зв'язку з чим покупець у запланованому періоді не одержав прибуток (дохід), завдані цим збитки підлягають відшкодуванню, незалежно від того, що в наступному періоді поставки постачальник заповнив недопоставлену продукцію і від цього, але вже за межами запланованого періоду, підприємство отримало прибуток (дохід).

У господарському праві застосовується як принцип повного відшкодування збитків, так й обмеження застосування цього принципу, що відбувається шляхом:

а) заборони стягування певної складової збитків (за порушення зобов'язань за договором підряду на капітальне будівництво з відповідальної сторони можуть стягуватися збитки, що відбилися у зроблених другою стороною витратах, у втраті або пошкодженні її майна – ч. 2 ст. 322 Господарського кодексу України);

б) заборони стягувати збитки взагалі (у разі застосування виключної неустойки);

в) обмеження іншим шляхом (відповідно до ст. 325 Кодексу торговельного мореплавства, відповідальність судновласника за його договірними обмежується щодо будь-яких вимог, крім пов'язаних із

втратою або пошкодженням життя, установленю цим кодексом сумою, розмір якої залежить від місткості судна).

При визначенні розміру збитків застосовуються наступні правила визначення їхнього розміру:

а) у разі задоволення боржником у добровільному порядку вимог сторони, яка зазнала збитків, зазвичай (якщо інше не передбачене законом або договором) враховуються ціни, що існували за місцем виконання зобов'язання на день задоволення вимоги;

б) у разі якщо вимогу не задоволено в добровільному порядку, враховуються ціни, що існували на день подання до суду відповідного позову про стягнення збитків.

Проте суд може задовольнити вимогу щодо відшкодування збитків, виходячи з конкретних обставин, беручи до уваги ціни на день винесення рішення суду.

Сторони господарського зобов'язання мають право за взаємною згодою заздалегідь визначити узгоджений розмір збитків, що підлягають відшкодуванню, у твердій сумі або у вигляді відсоткових ставок залежно від обсягу невиконання зобов'язання чи термінів порушення зобов'язання сторонами. Не допускається узгодження між сторонами зобов'язання щодо обмеження їхньої відповідальності, якщо розмір відповідальності для певного виду зобов'язань визначений законом.

У разі заподіяння збитків одночасно кількома учасниками господарських відносин кожний із них зобов'язаний відшкодувати збитки суб'єктові, якому завдано збитків, відповідно до вимог статті 196 Господарського кодексу України та статей 543-544 Цивільного кодексу України (якщо, наприклад, завдання збитків покупцеві за договором поставки було завдано в результаті невиконання контрагентами постачальника договірних зобов'язань).

Учасник господарських відносин, який відшкодував збитки, має право стягнути в порядку регресу збитки з третіх осіб. Державні

(комунальні) підприємства за наявності підстав зобов'язані вжити заходів щодо стягнення в порядку регресу збитків із інших суб'єктів господарювання або стягнути збитки з винних працівників підприємства відповідно до вимог законодавства про працю.

Стаття 229 Господарського кодексу України установлює особливості відшкодування збитків у разі порушення грошових зобов'язань, передбачаючи, що: 1) учасник господарських відносин у разі порушення ним грошового зобов'язання не звільняється від відповідальності через неможливість виконання й зобов'язаний відшкодувати збитки, завдані невиконанням зобов'язання, а також сплатити штрафні санкції відповідно до установлених законом вимог; 2) обчислення розміру збитків здійснюється у валюті, у якій провадилися або мали проводитися розрахунки між сторонами, якщо інше не встановлено законом; 3) у разі висунення вимог щодо відшкодування збитків в іноземній валюті кредитором повинен бути зазначений грошовий еквівалент суми збитків у гривнях за офіційним курсом Національного банку України на день висунення вимог.

Відповідно до ст. 232 Господарського кодексу України, якщо за невиконання або неналежне виконання зобов'язання встановлено штрафні санкції, то збитки відшкодовуються в частині, непокритій цими санкціями.

Із цього загального правила законом або договором можуть бути передбачені певні винятки, а саме: коли допускається стягнення тільки неустойки (виключна неустойка); коли збитки стягуються в повній сумі більшу за неустойку (штрафна); коли за вибором кредитора можуть бути стягнуті або неустойка, або збитки (альтернативна неустойка).

Відшкодування збитків застосовується у претензійно-позовному порядку.

Відповідно до ст. 226 Господарського кодексу України учасник господарських відносин, який вчинив господарське правопорушення, зобов'язаний вжити необхідних заходів щодо запобігання збиткам у

господарській сфері інших учасників господарських відносин або щодо зменшення їхнього розміру, а у разі якщо збитків завдано іншим суб'єктам, – зобов'язаний відшкодувати на вимогу цих суб'єктів збитки в добровільному порядку в повному обсязі, якщо законом або договором сторін не передбачено відшкодування збитків в іншому обсязі.

Сторона, яка порушила своє зобов'язання або напевно знає, що порушить його, коли настане термін виконання, повинна невідкладно повідомити про це другу сторону. В іншому випадку ця сторона позбавляється права посилаючись на невжиття другою стороною заходів щодо запобігання збиткам і вимагати відповідного зменшення розміру збитків.

Сторона господарського зобов'язання позбавляється права на відшкодування збитків у випадку, коли вона була попереджена своєчасно другою стороною про можливе невиконання нею зобов'язання й могла запобігти виникненню збитків своїми діями, але не зробила цього, крім випадків, якщо законом або договором не передбачено інше.

Не підлягають відшкодуванню збитки, завдані правомірною відмовою зобов'язаної сторони від подальшого виконання зобов'язання.

У разі невиконання зобов'язання про передачу їй індивідуально визначеної речі (речей, визначених родовими ознаками) управнена сторона має право вимагати відібрання цієї речі (речей) у зобов'язаної сторони або вимагати відшкодування останньою збитків.

У разі невиконання зобов'язання виконати певну роботу (надати послугу) управнена сторона має право виконати цю роботу самостійно або доручити її виконання (надання послуги) третім особам, якщо інше не передбачено законом або зобов'язанням, і вимагати відшкодування збитків, завданих невиконанням зобов'язання.

Відшкодування збитків, завданих неналежним виконанням зобов'язання, не звільняє зобов'язану сторону від виконання зобов'язання в натурі.

7.5. Реалізація господарсько-правової відповідальності

Реалізація господарсько-правової відповідальності в господарських відносинах – це нині чи найскладніша проблема в теорії і практиці господарювання. У процесі господарювання між підприємствами, організаціями – юридичними особами (у тому числі іноземними) – громадянами, які в установленому порядку набули статусу суб'єкта підприємницької діяльності, складаються і припиняються різноманітні господарські відносини. У ринкових умовах вони не можуть відбуватися безконфліктно, без суперечностей між інтересами окремих суб'єктів господарської діяльності.

Тому для урегулювання окремих категорій суперечностей (господарських спорів) між учасниками господарських правовідносин законодавством передбачено спеціальний механізм їхнього досудового врегулювання, регламентований ст. 222 Господарського кодексу України і розділом II Господарського процесуального кодексу України.

Загальним правилом досудового врегулювання суперечок є те, що учасники господарських відносин, які порушили майнові права або законні інтереси інших суб'єктів, зобов'язані поновити їх, не чекаючи пред'явлення їм претензій чи звернення до суду. Тобто сторонам надано право самостійно, без втручання судових чи інших органів урегулювати конфліктну (спірну) ситуацію, що виникла у зв'язку з укладанням, здійсненням, зміною чи припиненням господарських правовідносин.

Більшість спорів може бути передано на вирішення господарського суду без досудового врегулювання. Застосування заходів досудового врегулювання спорів в обов'язковому порядку необхідне тільки у суперечках, що виникають із договорів перевезення, на надання послуг зв'язку та договорів, заснованих на державному замовленні. В інших випадках досудове врегулювання спору є необхідною передумовою звернення до господарського суду лише за наявності відповідної угоди сторін (ч. 1 ст. 5 Господарського процесуального кодексу України).

Проте частиною 5 ст. 5 Господарського процесуального кодексу

України передбачено, що угода сторін щодо обов'язковості досудового врегулювання не може бути укладена відносно наступних спорів: щодо визнання договорів недійсними, щодо визнання недійсними актів державних та інших органів, підприємств та організацій, які не відповідають законодавству і порушують права й інтереси підприємств та організацій, що охороняються законом, щодо стягнення заборгованості за опротестованими векселями, щодо стягнення штрафів Національним банком України з банків та інших фінансово-кредитних установ, а також спорів щодо звернення стягнення на заставлене майно. Цей перелік є вичерпним і розширеному тлумаченню не підлягає.

Якщо для господарських спорів передбачена процедура їхнього досудового врегулювання, то звернення сторін до суду за захистом порушених прав і законних інтересів можливе лише після того, як контрагенту було направлено претензію, яку останній відхилив або не дав на неї відповіді в установленій ст. 7 Господарського процесуального кодексу України термін.

Процедура досудового врегулювання господарських спорів складається із наступних стадій (етапів):

1. Укладання у відповідних випадках угоди між сторонами щодо врегулювання суперечки у претензійному порядку.
2. Підготовка претензії контрагентом; підготовка відповіді й направлення її пред'явникові претензії.
3. Пред'явлення претензії, порядок і терміни її розгляду, повідомлення заявника щодо результатів розгляду, а також відповідальність за порушення термінів розгляду претензії, передбачені статтями 6-9 ГПК України, ст. 222 ГК України.

Відповідно до вищезазначених норм претензія повинна викладатися лише письмово з дотриманням вимог щодо змісту й основних її реквізитів. У ній необхідно чітко й вичерпно викласти дані про учасників суперечки, навести їхнє повне найменування, поштові й банківські реквізити з посиланням на чинне законодавство й умови договору (контракту). У претензії також викладаються конкретні вимоги до її отримувача про

відновлення порушеного права заявника претензії з посиланням на докази (документи), якими підтверджуються обставини, що стали підставою для заяви претензії.

У випадку, коли вимоги претензії мають грошову оцінку, то в додатку до претензії або в самому тексті претензії необхідно викласти чіткий та обґрунтований розрахунок. В обґрунтування претензії заявник повинен додати до неї необхідні документи в оригіналі чи в належно засвідчених копіях (квитанції, довідки, акти передачі-прийому продукції, довіреності, акти експертизи тощо, залежно від характеру й категорії суперечки).

Претензія має підписуватися повноважною особою підприємства, організації або їхнім представником, в іншому випадку вона не розглядається. Претензія надсилається рекомендованим або цінним листом. Доказами її відправки є поштова квитанція. Претензія може бути передана особі, яка має на це певні повноваження, під розписку. Той, хто її приймає, повинен залишити на примірнику заявника розписку про ухвалення претензії і засвідчити печаткою підприємства.

Пред'явлення претензії є суб'єктивним правом юридичних осіб, тоді як надання відповіді на отриману претензію в установленому порядку та в установлений термін є їхнім суб'єктивним обов'язком. Претензія, отримана від заявника, повинна бути розглянута, за загальним правилом, у термін один місяць із дня її одержання. У тому випадку, коли обов'язковими для обох сторін правилами або договором передбачено право повторної перевірки забракованої продукції (товарів) підприємством-виготовлювачем, претензії пов'язані з якістю та компетентністю продукції (товарів) повинні бути розглянуті протягом двох місяців (частини 1, 2 ст. 7 Господарського процесуального кодексу України, ст. 222 Господарського кодексу України).

Обґрунтованість вимог заявника претензії базується на доданих до неї документах та інших доказах. Нерідко виникає необхідність у дослідженні інших документів, які не були додані до претензії, тому сторона, у якої виникла в цьому потреба, має право зажадати від заявника

необхідні документи, встановивши термін їхнього надання. Цей термін не може бути менше п'яти днів без урахування часу поштового пробігу.

Після розгляду претензії сторона повинна дати відповідь заявнику в установлені терміни, у якій має повідомити про її визнання (повне або часткове) або про відмову в її задоволенні. Відповідь подається в письмовій формі, а її зміст має містити повне найменування і поштові реквізити підприємства чи організації, яким надсилається відповідь; дата і номер відповіді; дата і номер претензії, на яку дається відповідь.

Якщо претензія відхилена повністю чи частково, то заявникові повинні повернути оригінали документів, отриманих як додатки до претензії.

Відповідь на претензію підписується повноважною особою підприємства, організації або їхнім представником і надсилається рекомендованим або цінним листом чи вручається під розписку (аналогічно як і вручення претензії). Будь-які інші посадові особи не мають права на підписання відповіді на претензію.

Якщо у відповіді на претензію не повідомляється про перерахування визнаної суми, то заявник має право після закінчення 20 днів після одержання відповіді звернутися до державної виконавчої служби із заявою щодо примусового стягнення визнаної суми з боржника без звернення до господарського суду. Відповідь на претензію, у якій визнаються претензійні суми, розглядається як підстава для відкриття виконавчого провадження з примусового стягнення суми заборгованості.

Реалізація відповідальності означає, що правопорушник зазнає несприятливих економічних наслідків. Іншими словами, якщо нема цих наслідків, нема й відповідальності. Вона має на меті забезпечення належного виконання суб'єктами господарювання узятих на себе зобов'язань під загрозою застосування до суб'єктів, які їх порушили, передбачених законодавством санкцій. Застосування санкцій за порушення законних прав та інтересів суб'єктів господарювання здійснюється господарськими, третейськими та судами загальної юрисдикції.

РОЗДІЛ 8

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАХИСТУ ПРАВ ПІДПРИЄМСТВ

8.1. Правові основи захисту прав та інтересів підприємств та інших суб'єктів господарювання

Право на захист – це передбачена законодавством можливість уповноваженої особи самостійно застосовувати дозволені або санкціоновані законом юридичні засоби впливу на порушника або звернутися до відповідного юрисдикційного органу з вимогою спонукати порушника до певної поведінки.

Право на захист є одним із основних елементів будь-якого суб'єктивного права, який полягає в нормативно врегульованій можливості уповноваженого суб'єкта застосовувати засоби правоохоронного характеру з метою відновлення порушеного права та застосування передбачених законом методів для припинення дій, через які право було порушено. Суб'єктивне право на захист – ступінь дозволеної поведінки уповноваженої особи, який виражається в можливості самостійно або за допомогою юрисдикційних органів застосувати до зобов'язаної особи засоби державно-примусового характеру з метою усунення перешкод у здійсненні суб'єктивного права або поновлення його в попередньому положенні. Таким чином, під захистом прав розуміють передбачені законом заходи, спрямовані на відновлення, визнання прав і захист інтересів при їхньому порушенні чи запереченні.

Захист права поряд із юридичною відповідальністю виражає правовідносини, що охороняються, тобто правовідносини в такому їхньому стані, коли в їхніх межах реально застосовуються санкції, а особа фактично несе юридичні обов'язки щодо понесення певних втрат штрафного характеру або щодо застосування державно-примусових заходів відновлюваного характеру.

Стаття 15 Цивільного кодексу України вказує на три форми посягань на суб'єктивне право, у яких може бути застосовано певні дії щодо його захисту: *порушення, оскарження чи невизнання*. Однак це не виключає можливості застосування різноманітних способів захисту до інших форм посягань на права й інтереси учасників цивільних правовідносин.

Під *порушенням* слід розуміти такий стан суб'єктивного права, за якого воно зазнало протиправного впливу з боку правопорушника, внаслідок чого суб'єктивне право уповноваженої особи зменшилося або зникло як таке. Порушення права пов'язане з позбавленням його носія можливості здійснити, реалізувати своє право повністю або частково.

Невизнання – це дії учасника цивільних правовідносин, який несе юридичний обов'язок перед уповноваженою особою, що спрямовані на заперечення в цілому або в певній частині суб'єктивного права іншого учасника цивільних правовідносин, внаслідок якого уповноважена особа позбавлена можливості реалізувати своє право. Такий несприятливий наслідок може бути як за абсолютних, так і за відносних цивільних правовідносин.

Оскарження – це такий стан цивільних правовідносин, за якого між учасниками існує суперечка з приводу наявності чи відсутності суб'єктивного права у сторін, а також: належності такого права певній особі. Оскаржене право ще не порушено, але виникає невизначеність у праві, зумовлена поведінкою другої сторони стосовно уповноваженого.

Кінцевою метою захисту прав є належне здійснення носієм права своїх повноважень, усунення перешкод для цього, примусове здійснення свого права. Особа, що вимагає захисту, потребує установлення нормального режиму користування своїм правом, надання тих благ, якими вона наділена як носій суб'єктивного права. Головною рисою захисту суб'єктивного права є те, що його власник «ставить зобов'язану особу в стан необхідності поводитися так, а не інакше під загрозою позбавлення майнового й особистого порядку».

Потреба захисту суб'єктивного права, інтересу виникає передусім у зв'язку з протиправною поведінкою. Однак захист може відбутись і в разі загрози порушення права в майбутньому, що не завжди може розглядатися як протиправна поведінка. Загроза може виникнути через дії самого носія права, наприклад, у зв'язку з утратою відповідного документа.

Захист допускається й у разі порушення інтересу непротиправною поведінкою. Особа може звернутися до суду з заявою про захист і в разі колізії між її інтересами й інтересами інших учасників правовідносин, причому навіть тоді, коли поведінка кожного з них є правозгідною.

Нерідко різне розуміння інтересів контрагентів призводить до виникнення суперечки між ними. Як правило, у такій ситуації щонайменше одна зі сторін зобов'язання вважає свої права порушеними. У такому випадку розв'язання суперечки може бути передане або до спеціально уповноваженого владного органу, або до органу, який обрали сторони для себе самостійно.

Таким чином, під захистом прав суб'єктів господарювання розуміють систему заходів (форм і способів діяльності), що здійснюються відповідно до закону як суб'єктом господарювання самостійно, так і через уповноважених осіб, і спрямованих на запобігання й усунення загрози порушення прав відповідних суб'єктів, усунення перешкод здійсненню цих прав, відновлення порушених прав і правового статусу та притягнення порушників до відповідальності.

Механізм захисту суб'єктивного права – єдина система правових засобів, за допомогою яких забезпечується поновлення порушених прав, вирішення правових суперечок та усунення інших перешкод на шляху реалізації суб'єктивного права. Він складається з юридичних норм, правовідносин, актів реалізації суб'єктивного права та юридичних обов'язків.

Відповідно до ст. 13 Конституції України держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності й господарювання, соціальну

спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом.

Захист як суспільних, так і приватних інтересів забезпечується публічно-правовими засобами державою.

Державні гарантії прав та інтересів господарюючих суб'єктів можна поділити на загальні й майнові.

Загальні гарантії полягають у тому, що держава гарантує суб'єктам господарювання, незалежно від обраних ними організаційно-правових форм господарювання та форм власності, однакові права та створює рівні можливості для доступу до матеріально-технічних, фінансових, трудових, інформаційних та інших ресурсів.

Майнові гарантії підприємств та інших суб'єктів господарювання полягають у тому, що держава шляхом ухвалення відповідного законодавства гарантує недоторканість їхнього майна та забезпечує захист прав власності.

Гарантії держави спрямовані на захист прав не тільки від неправомірних дій юридичних або фізичних осіб, але й від таких дій самої держави. Жоден державний орган не має право втручатися у здійснення власником, а також особами, які хоча і не є власниками, але володіють майном на праві повного господарського відання чи оперативного управління їхніх уповноважень з керування, користування та розпорядження власним майном, або установлювати непередбачені законодавчими актами України додаткові обов'язки чи обмеження.

Слід зауважити, що гарантії держави спрямовані на захист прав та інтересів суб'єктів господарювання не тільки від неправомірних дій юридичних чи фізичних осіб, а й від таких дій самої держави. Саме тому право на захист є складною матеріально-процесуальною категорією. Кожен його елемент існує за наявності певних передумов, як правило, у часових межах і реалізується у специфічній процесуальній формі.

8.2. Поняття захисту прав і законних інтересів підприємств: форми та способи захисту

Відповідно до ст. 55 Конституції України кожен має право будь-якими незабороненими законом засобами захищати свої права та свободи від порушень і протиправних посягань, у тому числі здійснюючи поновлення порушеного чи оскарженого права самостійно. Види захисту можна розглядати як залежно від способів і форм, так і за суб'єктами здійснення такої діяльності. Залежно від суб'єктів здійснення дій щодо захисту права чи інтересу, який охороняється законом, останній поділяють на юрисдикційний та неюрисдикційний. Наведена класифікація полягає у визначенні уповноваженого на здійснення захисту суб'єкта.

До юрисдикційної форми захисту належить діяльність уповноважених державою органів щодо захисту порушених або оскаржених прав. До таких органів можна віднести суд, органи державної влади та місцевого самоврядування, нотаріусів.

До органів, що здійснюють захист, відносять нотаріусів. За ст. 87 Закону України «Про нотаріат» для стягнення грошових сум або витребування від боржника майна нотаріуси вчиняють на документах, що установлюють заборгованість, виконавчі написи. Нотаріус вчиняє виконавчий напис, якщо документи підтверджують безперечність заборгованості або іншої відповідальності боржника перед стягувачем. Стягнення за виконавчим написом провадиться так само, як і виконання судових рішень. Тому за юридичною силою виконавчий напис, учинений нотаріусом, прирівнюється до рішення суду.

Неюрисдикційна форма захисту охоплює дії суб'єктів господарювання щодо захисту прав, які здійснюються ними самостійно без звернення до компетентних державних органів.

Основним неюрисдикційним способом цивільного права є самозахист – застосування особою засобів протидії, не заборонені законом

та не суперечливі стосовно моральних засад суспільства. Способи самозахисту може обирати сама особа або їх можуть установлюватися договори або акти цивільного законодавства (ст. 19 Цивільного кодексу України). Основною характерною ознакою самозахисту є те, що суб'єкт цивільного права захищає себе власними діями, без звернення до суду або іншого органу, який здійснює захист цивільного права. Одним із виявів самозахисту слід визнати затримки майна кредитором (ст. 594-597, 856, 874, 916, 1019 Цивільного кодексу України й ін.).

Самозахист (самооборона) – це застосування засобів примусу самою управленою особою, без втручання відповідних державних та інших органів. Проте це не означає, що самозахисту (самообороні) не властивий державний примус. Цей державний примус наявний, хоч закон делегує право на його застосування самій особі, інтереси якої порушені. Самозахист здійснюється після вчинення правопорушення. Прикладом можуть служити норми ч. 4, 6 ст. 193 Господарського кодексу України, які передбачають можливість відмови від виконання (прийняття виконання) зобов'язання сторонами. Прикладом самозахисту застосування сторонами зобов'язання є використання оперативно-господарських санкцій.

Згідно зі ст. 20 Цивільного кодексу України право на захист особа здійснює на свій розсуд. Нездійснення особою права на захист не є підставою для припинення порушеного цивільного права, крім випадків, установлених законом.

Важливу роль для захисту цивільних прав має спосіб їх захисту, тобто передбачені законом дії, що безпосередньо спрямовані на захист суб'єктивних цивільних прав. Способи захисту в їхній сукупності поділяють на загальні та спеціальні. Загальні способи захисту суб'єктивного цивільного прав визначено ст. 16 Цивільного кодексу України. Їхня дія поширюється здебільшого на всю сукупність цивільних прав.

Статтею 16 Цивільного кодексу України визначено, що кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового

або майнового права й інтересу. При цьому, способами захисту цивільних прав та інтересів можуть бути: визнання права; визнання правочину недійсним; припинення дії, яка порушує право; відновлення становища, яке існувало до порушення; примусове виконання обов'язку в натурі; зміна правовідносин; припинення правовідносин; відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; відшкодування моральної (немайнової) шкоди; визнання незаконними рішення, дії чи бездіяльність органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб. Суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що установлений договором або законом.

Таким чином, способи захисту прав можуть класифікуватися в залежності від результату і характеру наслідків їхнього застосування для відновлення порушеного права на:

1. Способи захисту, застосування яких дозволяє підтвердити (засвідчити) право, що захищається, або припинити (змінити) обов'язок (визнання права; примусове виконання обов'язку особи в натурі, зміна правовідносин або його припинення). Необхідність у подібних діях виникає здебільшого у ситуаціях, коли інша особа претендує на право, яке захищається, або заперечує його наявність.

Визнання права. Необхідність цього способу захисту виникає в тих випадках, коли існування в певної особи права викликає сумнів, не підтверджується даними (документами) установленної форми, а також суб'єктивне право оскаржується. Цей спосіб захисту може бути реалізований лише в юрисдикційному порядку, при чому вимога позивача, звернена не до відповідача, а до суду, який на підставі наданих позивачем доказів офіційно установлює наявність або відсутність у нього спірного права.

Примусове виконання обов'язку особи в натурі характеризується тим, що порушник за вимогою потерпілого повинен реально виконати дії, які

складають предмет його зобов'язання. Лише в тих випадках, коли реальне виконання стало об'єктивно неможливим або ж небажаним для потерпілого, даний спосіб має замінюватися на інший спосіб захисту за вибором потерпілого, зокрема, відшкодуванням збитків.

Зміна правовідносин – це спосіб захисту, який полягає у трансформації одних правовідносин в інші, переростання одного обов'язку в інший, покладання на боржника нового обов'язку.

Припинення правовідносин застосовують здебільшого у випадку невиконання чи неналежного виконання боржником своїх обов'язків або неправомірного використання кредитором (носієм) свого суб'єктивного права.

2. Способи, застосування яких дозволяє попередити або припинити порушення права. До них належать: припинення дії, яка порушує право; визнання незаконним рішення, дії чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування. Мета застосування цих способів захисту полягає в тому, щоб спонукати порушника припинити дії, які порушують належне особі суб'єктивне цивільне право, або їх попередити.

Припинення дії, що порушує право, може застосовуватися поряд з іншими способами захисту, наприклад, відшкодуванням збитків. Часто за допомогою даного способу захисту усуваються перешкоди для здійснення права, які створює порушник. Припинення дії, яка порушує право – спосіб захисту, який полягає у припиненні цивільного правопорушення, що триває і далі впливає на суб'єктивні права та законні інтереси особи. В окремих випадках такий спосіб застосовують як запобіжний захід (спосіб забезпечення позову).

Визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування. Особа, цивільні права або охоронювані законом інтереси якої порушені прийнятим рішенням, що не відповідає закону або

іншим правовим актам; здійсненням дій чи виявом бездіяльності з боку органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, має право на їхнє оскарження в суді.

Суд, по-перше, установлює невідповідність рішення, дії чи бездіяльності органу державної влади, органу влади АРК або органу місцевого самоврядування вимогам закону чи іншим правовим актам, наприклад, рішення прийняте не уповноваженим на те органом. По-друге, суд установлює, чи порушуються суб'єктивні цивільні права й інтереси, що охороняються законом, громадянина та/або юридичної особи даним рішенням, дією чи бездіяльністю й виносить рішення щодо визнання рішення, дії чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим, органу місцевого урядування незаконним і визнає його цілком або частково недійсними. Недійсним акт визнається з моменту його видання або з моменту набуття чинності закону або іншого нормативного акту, якому такий акт суперечить.

У юридичній літературі зазначається, що за змістом закону фізичні та юридичні особи можуть вимагати визнання незаконними не лише рішення, бездіяльність органів державної влади й місцевого самоврядування, а й рішення, дії чи бездіяльність органів управління юридичних осіб, якщо вони не відповідають закону й іншим нормативним актам, порушують права й інтереси фізичних і юридичних осіб, що охороняються законом, наприклад, позови щодо визнання незаконними рішень зборів акціонерів, правління й інших органів акціонерного товариства, які порушують права акціонерів.

3. Способи захисту цивільних прав, застосування яких має на меті відновити порушене право і/або компенсувати витрати, понесені у зв'язку з його порушенням наступні: відновлення становища, що існувало до порушення права застосовується в тих випадках, коли порушене суб'єктивне право внаслідок цього не припиняє свого існування і може бути реально відновлене шляхом усунення наслідків правопорушення;

визнання правочину недійсним, відшкодування збитків, заподіяних порушенням права.

Визнання правочину недійсним – спосіб захисту, який застосовується у разі укладання оскарженого правочину. Якщо ж є факт укладання поганого правочину, способами захисту можуть бути, наприклад, застосування наслідків його недійсності або ж визнання його дійсним у випадках, передбачених цивільним законом.

Відновлення становища, яке існувало до порушення, має місце в разі, якщо визнання факту порушення суб'єктивного права та притягнення винного до відповідальності недостатньо, а необхідно поновити порушене право в повному обсязі (застосувати реституцію).

Відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди здебільшого мають місце при наявності складу цивільного правопорушення.

Відшкодування моральної (немайнової) шкоди застосовують у разі заподіяння останньої, під якою розуміють фізичні та моральні страждання, яких зазнав потерпілий через порушення, невизнання чи оскарження його суб'єктивного права.

Права та законні інтереси суб'єктів господарювання згідно з ч. 2 ст. 20 ГК захищаються способом:

- визнання наявності або відсутності прав;
- визнання повністю або частково недійсними актів органів державної влади й органів місцевого самоврядування, актів інших суб'єктів, що суперечать законодавству, обмежують права та законні інтереси суб'єкта господарювання або споживачів; визнання недійсними господарських угод на підставах, передбачених законом;
- відновлення становища, яке існувало до порушення прав і законних інтересів суб'єктів господарювання;
- припинення дій, що порушують право або створюють загрозу його порушення;

- примус до виконання обов'язку в натурі;
- відшкодування збитків;
- застосування штрафних санкцій;
- застосування оперативно-господарських санкцій;
- застосування адміністративно-господарських санкцій;
- установа, зміни та припинення господарських правовідносин;
- іншими способами, передбаченими законом.

Винятково важливими є засоби щодо забезпечення захисту честі, гідності та ділової репутації підприємців і відшкодування моральної шкоди. Слід зазначити, що порушення цих прав нерідко тягне за собою збитки й у майновій сфері.

Передбачені діючим законодавством способи захисту права власності поділяють на майново-правові та зобов'язально-правові.

Майново-правові способи спрямовані на захист від безпосереднього неправомірного впливу будь-яких інших осіб. Одним із них є витребування майна з чужого незаконного володіння (віндикація).

Віндикаційний позов – це позов власника про витребування майна з чужого незаконного володіння.

Власник також може подати до суду позов про усунення будь-яких порушень його права, навіть якщо ці порушення не пов'язані з позбавленням володіння. Підставою для такого позову є порушення, яке перешкоджає власнику здійснювати свої права користування та розпорядження майном.

Зобов'язально-правові способи захисту права власності застосовується, якщо є зобов'язальні, у т. ч. договірні, відносини між власником та особою, яка безпідставно утримує майно (наприклад, коли орендар не повертає орендодавцю-власнику його майно після закінчення терміну дії договору оренди).

8.3. Захист прав та інтересів підприємств у господарському суді

Основною юрисдикційною формою захисту прав та інтересів є судовий захист. Відповідно до ст. 124 Конституції України юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі.

Відповідно до ст. 1 Господарського процесуального кодексу України підприємства, установи, організації й інші юридичні особи (у тому числі іноземні), громадяни, які здійснюють підприємницьку діяльність без створення юридичної особи й в установленому порядку набули статусу суб'єкта підприємницької діяльності мають право звертатися до господарського суду згідно з установленою підвідомчістю господарських справ за захистом своїх порушених або оскаржених прав і інтересів, що охороняються законом, а також для вживання передбачених цим Кодексом заходів, спрямованих на запобігання правопорушенням.

У сфері господарювання особливу роль відіграє система господарських судів, хоч і не виключає захисту деяких прав судами загальної юрисдикції.

Правові засади здійснення діяльності господарськими судами визначаються Законом України «Про судоустрій і статус суддів» від 07.07.2010 № 2453-VI та Господарським процесуальним кодексом України. Систему господарських судів становлять місцеві господарські суди, якими є господарські суди Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя, апеляційні господарські суди, створені в апеляційних округах відповідно до Указу Президента України від 12.08.2010 № 811/2010, та Вищий господарський суд України.

Відповідно до ст. 12 Господарського процесуального кодексу господарським судам підпорядковані:

1) справи у суперечках, що виникають при укладанні, зміні, розірванні й виконанні господарських договорів, у тому числі щодо

приватизації майна, та з інших підстав, крім:

- суперечок щодо приватизації державного житлового фонду;
- суперечок, що виникають під час узгодження стандартів і технічних умов;
- суперечок щодо установлення цін на продукцію (товари), а також тарифів на послуги (виконання робіт), якщо ці ціни й тарифи відповідно до законодавства не можуть бути погоджені сторонами;
- суперечок, що виникають із публічно-правових відносин і віднесені до компетенції Конституційного Суду України й адміністративних судів;
- інших суперечок, вирішення яких відповідно до законів України та міжнародних договорів України віднесено до відання інших органів;

2) справи про банкрутство;

3) справи за заявами органів Антимонопольного комітету України, Рахункової палати з питань, віднесених законодавчими актами до їхньої компетенції;

4) справи, що виникають з корпоративних відносин у суперечках міжгосподарським товариством і його учасником (засновником, акціонером), у тому числі учасником, який вибув, а також між учасниками (засновниками, акціонерами) господарських товариств, що пов'язані із створенням, діяльністю, керуванням і припиненням діяльності цього товариства, крім трудових суперечок;

5) справи у суперечках щодо обліку прав на цінні папери;

6) справи у суперечках, що виникають із земельних відносин, у яких беруть участь суб'єкти господарської діяльності, за винятком тих, що віднесено до компетенції адміністративних судів.

Процесуальним засобом порушення судової діяльності із захисту прав громадян і юридичних осіб є позов – це вимога позивача до відповідача, звернена через суд щодо захисту порушеного чи оскарженого суб'єктивного права або інтересу, що охороняється законом і здійснюється

в певній, визначеній законом, процесуальній формі.

За своєю юридичною природою позов тісно пов'язаний із суб'єктивним матеріальним правом, на захист якого він пред'являється. Без суперечливої матеріально-правової вимоги позивача до відповідача немає позову. Єдність матеріально-правового змісту права на позов і його процесуальної форми визначається тим, що право на позов – це право на відновлення порушеного права в певній, установленій законом, процесуальній формі, у певному процесуальному порядку, який забезпечує об'єктивність і реальність захисту.

Право на позов представляє собою самостійне суб'єктивне право. Як і будь-яке суб'єктивне право, право на позов є не в усіх осіб, а в конкретних осіб, із конкретних справ за наявності певних передумов.

Якщо такі передумови є, то в даній особі є право на судовий розгляд його цивільно-правової вимоги.

Загальні передумови права на пред'явлення позову:

1. Підвідомчість справи даному суду.
2. Процесуальна правоздатність сторін.
3. Відсутність судового рішення раніше винесеного за даною справою.
4. Відсутність між сторонами договору щодо передачі даної суперечки до третейського суду.

Наявність або відсутність необхідних передумов права на пред'явлення позову перевіряється судом при прийнятті позовної заяви. Якщо відсутність хоча б однієї з них виявляється при поданні позовної заяви, то суддя відмовляє у його прийнятті.

Будь-яке обмеження прав суб'єктів господарювання щодо їхнього звернення за захистом порушених прав до суду є недійсним.

Обов'язковою вимогою звернення до господарського суду є позовна заява. Вона подається в письмовій формі і підписується повноважною посадовою особою позивача або його представником, прокурором чи його

заступником, громадянином – суб'єктом підприємницької діяльності або його представником.

Відповідно до ст. 54 Господарського процесуального кодексу України позовна заява повинна містити:

- 1) найменування господарського суду, до якого подається заява;
- 2) найменування (для юридичних осіб) або ім'я (прізвище, ім'я та по батькові за його наявності для фізичних осіб) сторін, їхнє місцезнаходження (для юридичних осіб) або місце проживання (для фізичних осіб), ідентифікаційні коди суб'єкта господарської діяльності за їхньої наявності (для юридичних осіб) або індивідуальні ідентифікаційні номери за їхньої наявності (для фізичних осіб-платників податків);
- 3) документи, що підтверджують статус суб'єкта підприємницької діяльності громадянина;
- 4) зазначення ціни позову, якщо позов підлягає грошовій оцінці; суми договору (у суперечках, що виникають при укладанні, зміні та розірванні господарських договорів);
- 5) зміст позовних вимог; якщо позов подано до кількох відповідачів, – зміст позовних вимог щодо кожного з них;
- 6) виклад обставин, на яких ґрунтуються позовні вимоги; зазначення доказів, що підтверджують позов; обґрунтований розрахунок сум, що стягуються чи оскаржуються; законодавство, на підставі якого подається позов;
- 7) відомості про вживання заходів досудового врегулювання суперечки, якщо такі проводилися; відомості про вживання запобіжних заходів;
- 8) перелік документів та інших доказів, що додаються до заяви.

У позовній заяві можуть вказуватися й інші відомості, якщо вони необхідні для правильного вирішення суперечки.

Ціна позову, що складається з кількох самостійних вимог, визначається сумою всіх вимог. У справах щодо стягнення боргу, збитків,

штрафу, пені в іноземній валюті ціна позову визначається у гривнях за офіційним курсом гривні до іноземних валют.

Якщо позов подається до кількох відповідачів, то необхідно вказувати адресу, поштові й інші реквізити кожного з них, а також виділити позовну вимогу до кожного із них. При цьому, в одній позовній заяві можуть об'єднуватися кілька вимог до одного чи більше відповідачів, які повинні бути однорідними, пов'язаними між собою підставами виникнення або поданими доказами.

Необхідною умовою позовної заяви є відбита в ній відомостей щодо вживання заходів досудового врегулювання суперечки, крім випадків, коли така процесуальна процедура не є обов'язковою. Однак, якщо сторони уклали угоду про обов'язковість досудового врегулювання суперечки, то до позовної заяви додається копія претензії, докази її відправки (вручення) відповідачеві, а також документи, що засвідчують результати розгляду претензії.

У позовній заяві необхідно вказувати перелік документів або інших доказів, у тому числі, якщо це необхідно, перелік та опис речових доказів, а також поштову квитанцію про відправлення відповідачеві копії позовної заяви й доданих до неї документів, платіжні доручення про сплату в установленому порядку й розмірі державного мита та витрат на інформаційно-технічне забезпечення судового процесу, а також довіреність чи інший документ, що підтверджує повноваження представника позивача, якщо саме ним була підписана позовна заява.

У разі порушення зазначених вимог суд, відповідно до вимог п. 7 ст. 63 Господарського процесуального кодексу України, повертає позовну заяву і додані до неї документи без розгляду.

Слід зазначити, що надсилання відповідачеві копій документів та інших доказів, які останній має, необов'язкове.

Відповідно до ст. 64 ГПК України, суддя, прийнявши позовну заяву, не пізніше трьох днів з дня її надходження виносить і надсилає сторонам,

прокурору, якщо він є заявником, ухвалу про порушення провадження у справі, у якій вказується прийняття позовної заяви, призначення справи до розгляду в засіданні господарського суду, про час і місце його проведення, необхідні дії щодо підготовки справи до розгляду в засіданні. Ухвала про порушення провадження у справі надсилається зазначеним особам за повідомленою ними господарському суду поштовою адресою. У разі ненадання сторонами інформації щодо їхньої поштової адреси, ухвала про відкриття провадження у справі надсилається за адресою місцезнаходження (місця проживання) сторін, що зазначена в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб і фізичних осіб – підприємців. У разі відсутності сторін за такою адресою, вважається, що ухвала про порушення провадження у справі вручена їм належним чином.

Ухвала надсилається також іншим підприємствам, установам, організаціям, державним та іншим органам у випадках, коли від них вимагаються документи, відомості та висновки або їхні посадові особи викликаються до господарського суду.

Згідно зі ст. 59 ГПК України, відповідач має право після отримання ухвали щодо порушення справи надіслати господарському суду відзив на позовну заяву і всі документи, що підтверджують заперечення проти позову. Позивачу, іншим відповідачам, а також прокурору, який бере участь у судовому процесі, відповідач надсилає копію відзиву. Необхідно зазначити, що коли відзив був запитаний судом, то відповідач зобов'язаний його надіслати учасникам судового процесу відповідно до вимог ст. 59 ГПК України. За порушення цього правила з відповідача може бути стягнуто штраф, передбачений ст. 83 ГПК України.

Наявність відзиву на позовну заяву значно полегшує і прискорює розгляд справи, разом із тим, його відсутність не є перешкодою для розгляду справи господарським судом.

Відповідно до ст. 75 ГПК України, справу може бути розглянуто за наявними в ній матеріалами. У підготовці справи до розгляду, із метою

забезпечення правильного і своєчасного вирішення господарської суперечки про відповідальність за порушення зобов'язання, згідно зі статтями 64-65 ГПК України, суддя вчиняє наступні дії:

1) вирішує питання щодо залучення до участі у справі іншого відповідача та виключення чи заміну неналежного відповідача;

2) викликає представників сторін (якщо сторони знаходяться в тому ж населеному пункті, що й господарський суд) для уточнення обставин справи й з'ясовує, які матеріали може бути надано додатково;

3) зобов'язує сторони, інші підприємства, установи, організації, державні й інші органи, їхніх посадових осіб виконати певні дії (звірити розрахунки, провести огляд доказів у місці їхнього перебування тощо); витребує документи, відомості, висновки, необхідні для вирішення суперечки, чи знайомиться з такими матеріалами безпосередньо в місці їхнього перебування;

4) вирішує питання щодо призначення судової експертизи;

5) провадить огляд і дослідження письмових і речових доказів у місці їхнього перебування;

6) вирішує питання щодо визнання з'явлення представників сторін на засідання господарського суду обов'язковою;

7) вирішує питання щодо виклику посадових та інших осіб для дачі пояснень по суті справи;

8) вирішує питання щодо розгляду справи безпосередньо на підприємстві, в організації;

9) вирішує питання щодо вживання заходів до забезпечення позову; вчиняє інші дії, спрямовані на забезпечення правильного і своєчасного розгляду справи.

Статтею 69 ГПК України регламентовано загальні правила розгляду суперечок у термін не більше двох місяців від дня отримання позовної заяви. У тому разі, коли господарським судом слухається справа щодо стягнення заборгованості за опротестованим векселем, термін вирішення

суперечок скорочено до одного місяця від дня одержання судом позовної заяви. У виняткових випадках голова господарського суду чи його заступник мають право продовжити термін вирішення суперечки, але не більше як на один місяць. Термін вирішення суперечки може бути продовжено і за клопотанням обох чи однієї із сторін.

Згідно зі ст. 82 ГПК України при вирішенні господарської суперечки по суті (задоволення позову, відмова в позові повністю або частково) господарський суд ухвалює рішення. Рішення приймається господарським судом за результатами оцінки доказів, поданих сторонами й іншими учасниками господарського процесу, а також доказів, які були витребувані господарським судом, у нарадчій кімнаті. Рішення викладається у письмовій формі та підписується всіма суддями, які брали участь у засіданні. У разі розгляду справи трьома суддями суддя, незгодний із рішенням, зобов'язаний викласти у письмовій формі свою окрему думку, що приєднується до справи.

Господарський суд, ухвалюючи рішення, має право:

1) визнати недійсним повністю чи у певній частині пов'язаний з предметом суперечки договір, який суперечить законодавству;

2) виходити за межі позовних вимог, якщо це необхідно для захисту прав і законних інтересів позивачів або третіх осіб із самостійними вимогами на предмет суперечки і про це є клопотання зацікавленої сторони;

3) зменшувати (у виняткових випадках) розмір неустойки (штрафу, пені), що підлягає стягненню зі сторони, яка порушила зобов'язання;

4) стягувати у доход Державного бюджету України із сторони, що порушила термін розгляду претензії, штраф у розмірі, установленому статтею 9 цього Кодексу або відповідно до законів, що регулюють порядок досудового врегулювання суперечок у конкретних правовідносинах;

5) стягувати в доход Державного бюджету України з винної сторони штраф у розмірі до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян за

ухилення від вчинення дій, покладених господарським судом на сторону;

б) відстрочити або розстрочити виконання рішення. Згідно зі ст. 84 ГПК України рішення господарського суду ухвалюється іменем України і складається із вступної, описової, мотивувальної й резолютивної частин, відповідно:

- у вступній частині вказуються найменування господарського суду, номер справи, дата винесення рішення, найменування сторін, ціна позову, прізвища судді (суддів), представників сторін, прокурора й інших осіб, які брали участь у засіданні, посади цих осіб. При розгляді справи на підприємстві, в організації про це також вказується у вступній частині рішення;
- описова частина має містити стислий виклад вимоги позивача, відзиву на позовну заяву, заяв, пояснень і клопотань сторін та їхніх представників, інших учасників судового процесу, опис дій, виконаних господарським судом (огляд і дослідження доказів та ознайомлення з матеріалами безпосередньо в місці їхнього перебування);
- у мотивувальній частині вказуються обставини справи, установлені господарським судом; причини виникнення суперечки; докази, на підставі яких ухвалено рішення; зміст письмової угоди сторін, якщо її досягнуто; доводи, за якими господарський суд відхилив клопотання й докази сторін, їхні пропозиції щодо умов договору або угоди сторін: законодавство, яким господарський суд керувався, ухвалюючи рішення; обґрунтування відстрочки або розстрочки виконання рішення;
- резолютивна частина має містити висновок щодо задоволення позову або про відмову в позові повністю чи частково в кожній із заявлених вимог. Висновок не може залежати від настання або ненастання певних обставин (умовне рішення).

При задоволенні позову в резолютивній частині рішення вказуються:

- найменування сторони, на користь якої вирішено суперечку, із сторони, з якої здійснено стягнення грошових сум або яка зобов'язана виконати відповідні дії, термін виконання цих дій, а також термін сплати грошових сум при відстрочці або розстрочці виконання рішення;

- розмір сум, що підлягають стягненню (основної заборгованості за матеріальні цінності, виконані роботи та надані послуги, неустойки, штрафу, пені та збитків, а також штрафів, передбачених пунктами 4 і 5 частини другої статті 83 цього Кодексу);

- найменування майна, що підлягає передачі, і місце його перебування (у суперечці щодо передачі майна);

- найменування, номер і дата виконавчого або іншого документа про стягнення коштів у безсуперечливому порядку (у суперечці щодо визнання цього документа як такого, що не підлягає виконанню), а також сума, що не підлягає списанню.

У суперечці, що виникла при укладанні або зміні договору, у резолютивній частині вказується рішення за кожною спірною умовою договору, а у суперечці зі спонукання укласти договір – умови, на яких сторони зобов'язані укласти договір, із посиланням на поданий позивачем проект договору.

У резолютивній частині рішення вказується визнання договору недійсним у випадках, передбачених у пункті 1 статті 83 цього Кодексу.

При задоволенні заяви щодо визнання акту недійсним, у резолютивній частині вказуються найменування акту й органу, що його видав, номер акту, дата його видачі, чи визнається акт недійсним повністю або частково (у якій саме частині).

У резолютивній частині рішення вказується розподіл господарських витрат між сторонами; про повернення державного мита з бюджету.

Якщо у справі беруть участь кілька позивачів або відповідачів, у рішенні вказується, як вирішено суперечку стосовно кожного з них, або

зазначається, що обов'язок чи право стягнення є солідарним. При розгляді первинного і зустрічного позовів у рішенні вказуються результати розгляду кожного з позовів.

Ухвалене рішення оголошується господарським судом у судовому засіданні після закінчення розгляду справи.

У разі проголошення в судовому засіданні тільки вступної та резолютивної частин рішення, господарський суд повідомляє, коли буде складено повне рішення.

Рішення суду, яке містить вступну та резолютивну частини, підписується всім складом господарського суду й додається до справи.

Повне рішення повинно бути складено у термін не більше п'яти днів із дня проголошення вступної й резолютивної частини рішення.

Рішення господарського суду набирає законної сили після закінчення терміну подання апеляційної скарги, якщо апеляційну скаргу не було подано. У разі подання апеляційної скарги, рішення, якщо його не скасовано, набирає законної сили після розгляду справи апеляційним господарським судом.

8.4. Захист прав і законних інтересів підприємств у третейських судах та Міжнародному комерційному арбітражі

Згідно зі ст. 12 ГПК України підвідомча господарським судам суперечка може бути передана сторонами для розгляду у третейському суді, крім суперечок, пов'язаних із визнанням недійсними актів, а також суперечок, що виникають при укладанні, зміні, розірванні та виконанні господарських договорів, пов'язаних із задоволенням державних потреб, суперечок, передбачених пунктом 4 частини першої цієї статті, й інших спорів, передбачених законом. Рішення третейського суду може бути оскаржено в порядку, передбаченому цим Кодексом.

Правові засади діяльності третейських судів в Україні визначені, перш за все, Законом України «Про третейські суди» від 11.05.2004 р. № 1701-IV, Законом України «Про міжнародний комерційний арбітраж» від 24.02.1994 р. №4002 XII.

Відповідно до ч. 2 ст. 1 Закону України «Про третейські суди» до третейського суду за угодою сторін може бути переданий будь-яка суперечка, що виникає з цивільних і господарських правовідносин, крім випадків, передбачених законом. Якщо чинним міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, установлений інший порядок організації, діяльності та вирішення суперечок третейським судом, ніж установлений цим Законом, то застосовуються норми міжнародного договору.

Стаття 2 названого закону визначає, що третейський суд – це недержавний незалежний орган, утворений за угодою або відповідним рішенням зацікавлених фізичних та/або юридичних осіб у порядку, установленому цим Законом, для вирішення суперечок, що виникають із цивільних і господарських правовідносин;

В Україні можуть утворюватися та функціонувати постійно діючі третейські суди та третейські суди з вирішення конкретної суперечки.

Постійно діючі третейські суди та третейські суди з вирішення конкретної суперечки утворюються без надання статусу юридичної особи.

Постійно діючий третейський суд очолює голова третейського суду, порядок обрання якого визначається Положенням про постійно діючий третейський суд.

Юридичні та/або фізичні особи мають право передавати на розгляд третейського суду будь-яку суперечку, що виникає з цивільних чи господарських правовідносин, крім випадків, передбачених законом. Суперечка може бути передана на розгляд третейського суду за наявності між сторонами третейської угоди, яка відповідає вимогам цього Закону.

Відповідно до ст. 12 Закону України «Про третейські суди»,

третейська угода може укладатися у вигляді третейського застереження в договорі, контракті або окремої письмової угоди. Якщо сторони не домовилися про інше при передачі суперечки до постійно діючого третейського суду, а також (за вказівки у третейській угоді на конкретний постійно діючий третейський суд) регламент третейського суду розглядається як невід'ємна частина третейської угоди.

Третейська угода укладається у письмовій формі. Третейська угода вважається укладеною, якщо вона підписана сторонами чи укладена шляхом обміну листами, повідомленнями по телетайпу, телеграфу або з використанням засобів електронного чи іншого зв'язку, що забезпечує фіксацію такої угоди, або шляхом направлення відзиву на позов, у якому одна зі сторін підтверджує наявність угоди, а інша сторона проти цього не заперечує.

Третейська угода має містити відомості щодо найменування сторін і їхнє місцезнаходження, предмет суперечки, місце й дату укладання угоди.

Посилання у договорі, контракті на документ, який містить умову про третейський розгляд суперечки, є третейською угодою за умови, що договір укладений у письмовій формі і це посилання є таким, що робить третейську угоду частиною договору.

У разі недотримання правил, передбачених цією статтею, третейська угода не укладається.

Третейська угода може містити як вказівку на конкретно визначений третейський суд, так і просте посилання на вирішення відповідних суперечок між сторонами третейським судом.

Підвідомчість справ третейським судам установлена ст. 6 Закону України «Про третейські суди».

Третейські суди в порядку, передбаченому цим Законом, можуть розглядати будь-які справи, що виникають із цивільних і господарських правовідносин, за винятком:

- 1) справ у суперечках щодо визнання недійсними нормативно-

правових актів;

2) справ у суперечках, що виникають при укладанні, зміні, розірванні та виконанні господарських договорів, пов'язаних із задоволенням державних потреб;

3) справ, пов'язаних із державною таємницею;

4) справ у суперечках, що виникають із сімейних правовідносин, крім справ у суперечках, що виникають із шлюбних контрактів (договорів);

5) справ щодо відновлення платоспроможності боржника чи визнання його банкрутом;

6) справ, однією зі сторін в яких є орган державної влади, орган місцевого самоврядування, їхня посадова чи службова особа, інший суб'єкт під час здійснення ним владних управлінських функцій на основі законодавства, у тому числі на виконання делегованих повноважень, державна установа чи організація, казенне підприємство;

7) справ у суперечках щодо нерухомого майна, включаючи земельні ділянки;

8) справ щодо установлення фактів, що мають юридичне значення;

9) справ у суперечках, що виникають з трудових відносин;

10) справ, що виникають з корпоративних відносин у суперечках між господарським товариством і його учасником (засновником, акціонером), у тому числі учасником, який вибув, а також між учасниками (засновниками, акціонерами) господарських товариств, пов'язаних із створенням, діяльністю, керуванням і припиненням діяльності цих товариств;

11) інших справ, які відповідно до закону підлягають вирішенню виключно судами загальної юрисдикції або Конституційним Судом України;

12) справ, коли хоча б одна зі сторін суперечки є нерезидентом України;

13) справ, за результатами розгляду яких виконання рішення третейського суду потребуватиме вчинення відповідних дій органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їхніми посадовими чи службовими особами й іншими суб'єктами під час здійснення ними владних управлінських функцій на основі законодавства, у тому числі на виконання делегованих повноважень;

14) справ у суперечках щодо захисту прав споживачів, у тому числі споживачів послуг банку (кредитної спілки).

Сторони мають право вільно призначати чи обирати третейський суд і третейських суддів. За домовленістю сторін вони можуть доручити третій особі (юридичній або фізичній) призначення чи обрання третейського суду чи суддів. Для призначення чи обрання третейських суддів у кожній справі необхідна їхня згода.

У постійно діючих третейських судах призначення чи обрання третейських суддів здійснюється із затвердженого списку третейських суддів, який за регламентом цього постійно діючого третейського суду може мати обов'язковий чи рекомендаційний характер.

Суперечка може бути передана на вирішення третейського суду до ухвалення компетентним судом рішення у суперечці між тими ж сторонами, з того ж предмету і з тих самих підстав.

Рішення третейського суду ухвалюється після дослідження усіх обставин справи третейським суддею, що одноособово розглядав справу, або більшістю голосів третейських суддів, які входять до складу третейського суду. Рішення оголошується на засіданні третейського суду.

Третейський суд уповноважений оголосити лише резолютивну частину рішення. У цьому випадку, якщо сторони не погодили термін направлення їм рішення, мотивоване рішення має бути направлене сторонам у термін, що не перевищує п'яти днів з дня оголошення резолютивної частини рішення.

Кожній стороні направляється по одному примірнику рішення.

У разі відмови сторони одержати рішення третейського суду або її неявки без поважних причин на засідання третейського суду, де воно оголошується, рішення вважається таким, що оголошене сторонам, про що на рішенні робиться відповідна відмітка, а копія такого рішення надсилається такій стороні.

Вимоги до рішення третейського суду установлені ст. 46. Рішення третейського суду викладається в письмовій формі і підписується третейським суддею, який одноособово розглядав справу, або повним складом третейського суду, що розглядав справу, у тому числі і третейським суддею, який має окрему думку. Окрема думка третейського судді викладається письмово та додається до рішення третейського суду.

Рішення постійно діючого третейського суду скріплюється підписом керівника та круглою печаткою юридичної особи засновника цього третейського суду. Підписи третейських суддів третейського суду для вирішення конкретної суперечки на рішенні третейського суду посвідчуються нотаріально.

У рішенні третейського суду повинні бути зазначені:

- назва третейського суду;
- дата ухвалення рішення;
- склад третейського суду й порядок його формування;
- місце третейського розгляду;
- сторони, їхні представники й інші учасники третейського розгляду, що брали участь у розгляді справи третейським судом;
- висновок щодо компетенції третейського суду, обсяг його повноважень за третейською угодою;
- стислий виклад позовної заяви, відзиву на позовну заяву, заяв, пояснень, клопотань сторін та їхніх представників та інших учасників третейського розгляду;
- установлені обставини справи, підстави виникнення суперечки, докази, на підставі яких ухвалено рішення, зміст мирової угоди, якщо вона

укладена сторонами, мотиви, із яких третейський суд відхилив доводи, докази та заявлені під час третейського розгляду клопотання сторін;

- висновок щодо задоволення позову або відмову в позові повністю або частково в кожній із заявлених вимог;

- норми законодавства, якими керувався третейський суд при ухваленні рішення.

Висновки третейського суду, що містяться в рішенні у справі, не можуть залежати від настання або ненастання будь-яких обставин.

У разі задоволення позовних вимог, у резолютивній частині рішення зазначаються:

- сторона, на користь якої вирішено суперечку;
- сторона, із якої за рішенням третейського суду має бути здійснено стягнення грошових сум та/або яка зобов'язана виконати певні дії або утриматися від виконання певних дій;

- розмір грошової суми, яка підлягає стягненню, та/або дії, які підлягають виконанню або від виконання яких сторона має утриматися за рішенням третейського суду;

- термін сплати коштів та/або термін і спосіб виконання таких дій;
- порядок розподілу між сторонами витрат, пов'язаних з вирішенням суперечки третейським судом;

- інші обставини, які третейський суд вважає необхідним зазначити.

Сторони, які передали суперечку на вирішення третейського суду, зобов'язані добровільно виконати рішення третейського суду, без будь-яких зволікань чи застережень. Сторони та третейський суд вживають усіх необхідних заходів із метою забезпечення виконання рішення третейського суду.

Рішення третейського суду є остаточним та оскарженню не підлягає, крім випадків:

- 1) справа, у якій ухвалено рішення третейського суду, не підвідомча третейському суду відповідно до закону;

2) рішення третейського суду ухвалено у суперечці, не передбаченій третейською угодою, або цим рішенням розв'язані питання, які виходять за межі третейської угоди. Якщо рішенням третейського суду розв'язані питання, які виходять за межі третейської угоди, то скасовано може бути лише ту частину рішення, яка стосується питань, що виходять за межі третейської угоди;

3) третейську угоду визнано недійсною компетентним судом;

4) склад третейського суду, яким ухвалено рішення, не відповідав вимогам статей 16-19 цього Закону;

5) третейський суд вирішив питання, пов'язані з правами і обов'язками осіб, які не брали участі у справі.

Рішення третейського суду може бути оскаржене сторонами, третіми особами, а також особами, які не брали участі у справі, у разі якщо третейський суд вирішив питання про їхні права й обов'язки, у випадках, передбачених цим Законом, до компетентного суду відповідно до установлених законом підвідомчості та підсудності справ.

Заяву щодо скасування рішення третейського суду може бути подано до компетентного суду сторонами, третіми особами протягом трьох місяців з дня ухвалення рішення третейським судом, а особами, які не брали участь у справі, у разі якщо третейський суд вирішив питання про їх права й обов'язки, – протягом трьох місяців з дня, коли вони дізналися або повинні були дізнатися про ухвалення рішення третейського суду.

У разі якщо рішення третейського суду скасовано повністю або частково внаслідок визнання компетентним судом недійсною третейської угоди або через те, що рішення ухвалено у суперечці, яка не передбачена третейською угодою, чи цим рішенням вирішені питання, що виходять за межі третейської угоди, або рішення ухвалено у справі, не підвідомчій третейському суду, відповідна суперечка не підлягає подальшому розгляду в третейських судах.

Відповідно до ст. 55 Закону України «Про третейські суди» рішення

третейського суду виконуються зобов'язаною стороною добровільно, у порядку та терміни, установлені рішенням. Якщо в рішенні термін виконання останнього не установлений, рішення підлягає негайному виконанню.

Заява про видачу виконавчого документа може бути подана до компетентного суду протягом трьох років з дня ухвалення рішення третейським судом. Така заява підлягає розгляду компетентним судом протягом 15 днів із дня її надходження до суду. Про час і місце розгляду заяви повідомляються сторони, проте неявка сторін чи однієї із сторін не є перешкодою для судового розгляду заяви.

При розгляді заяви про видачу виконавчого документа компетентний суд повинен витребувати справу з постійно діючого третейського суду, у якому зберігається справа, яка має бути направлена до компетентного суду протягом п'яти днів від дня надходження вимоги. У такому випадку термін вирішення заяви щодо видачі виконавчого документа продовжується до одного місяця. Ухвала щодо видачі виконавчого документа направляється сторонам протягом п'яти днів із дня її прийняття.

Сторона, на користь якої виданий виконавчий документ, одержує його безпосередньо у компетентному суді.

Компетентний суд відмовляє в задоволенні заяви про видачу виконавчого документа, якщо:

- 1) на день ухвалення рішення за заявою про видачу виконавчого документа рішення третейського суду скасовано компетентним судом;
- 2) справа, по якій ухвалено рішення третейського суду, не підвідомча третейському суду відповідно до закону;
- 3) пропущено установлений цією статтею термін звернення за видачею виконавчого документа, а причини його пропуску не визнані судом поважними;
- 4) рішення третейського суду ухвалено у спорі, не передбаченого третейською угодою, або цим рішенням розв'язані питання, які виходять за

межі третейської угоди. Якщо рішенням третейського суду розв'язані питання, що виходять за межі третейської угоди, то скасовано може бути лише ту частину рішення, яка стосується питань, що виходять за межі третейської угоди;

5) третейська угода визнана недійсною компетентним судом;

6) склад третейського суду, яким ухвалено рішення, не відповідає вимогам діючого законодавства;

7) рішення третейського суду містить способи захисту прав та інтересів, що охороняються, не передбачені законами України;

8) постійно діючий третейський суд не надав на вимогу компетентного суду відповідну справу;

9) третейський суд вирішив питання щодо прав та обов'язків осіб, які не брали участь у справі.

Ухвала компетентного суду про відмову у видачі виконавчого документа, якщо вона не була оскаржена в апеляційному порядку, набирає законної сили після закінчення терміну апеляційного оскарження. У разі подання апеляції ухвала компетентного суду набирає законної сили після розгляду справи судом апеляційної інстанції.

Рішення третейського суду, не виконане добровільно, підлягає примусовому виконанню в порядку, установленому Законом України «Про виконавче провадження».

Закон України «Про міжнародний комерційний арбітраж» від 24.02.1994 р. № 4002-ХІІ виходить із визнання корисності арбітражу (третейського суду) як методу, широко застосовуваного для вирішення суперечок, які виникають у сфері міжнародної торгівлі, і необхідності комплексного врегулювання міжнародного комерційного арбітражу в законодавчому порядку; враховує положення про такий арбітраж, які є в міжнародних договорах України, а також в типовому законі, прийнятому в 1985 році Комісією ООН з права міжнародної торгівлі і схваленому Генеральною Асамблеєю ООН для можливості використання державами у

своєму законодавстві.

До міжнародного комерційного арбітражу можуть за угодою сторін передаватися:

- суперечки з договірних та інших цивільно-правових відносин, що виникають при здійсненні зовнішньоторговельних та інших видів міжнародних економічних зв'язків, якщо комерційне підприємство хоча б однієї зі сторін знаходиться за кордоном;

- суперечки підприємств із іноземними інвестиціями й міжнародних об'єднань та організацій, створених на території України, між собою, спори між їхніми учасниками, а так само їхні суперечки з іншими суб'єктами права України.

Якщо сторона має більше, ніж одне комерційне підприємство, то комерційним підприємством вважається те, яке має найбільше відношення до арбітражної угоди.

Якщо сторона не має комерційного підприємства, до уваги то береться її постійне місце проживання.

Відповідно до Закону «Про міжнародний комерційний арбітраж» *арбітраж – це будь-який арбітраж (третейський суд) незалежно від того, чи утворюється він спеціально для розгляду окремої справи, чи здійснюється постійно діючою арбітражною установою, зокрема Міжнародним комерційним арбітражним судом або Морською арбітражною комісією при Торгівельно-промисловій палаті України.*

Арбітражна угода – це угода сторін про передачу до арбітражу всіх або певних суперечок, які виникли або можуть виникнути між ними у зв'язку з будь-якими конкретними правовідносинами, незалежно від того, чи мають вони договірний характер чи ні. Арбітражна угода може бути укладена у вигляді арбітражного застереження в контракті або у вигляді окремої угоди.

Арбітражна угода укладається в письмовій формі. Угода вважається укладеною в письмовій формі, якщо вона міститься в документі,

підписаному сторонами, або укладена шляхом обміну листами, повідомленнями по телетайпу, телеграфу або з використанням інших засобів електрозв'язку, що забезпечують фіксацію такої угоди, або шляхом обміну позовною заявою та відзивом на позов, у яких одна зі сторін стверджує наявність угоди, а інша проти цього не заперечує.

Відповідно до ст. 20 Закону «Про міжнародний комерційний арбітраж» сторони можуть на власний розсуд домовитися про місце арбітражу. У разі відсутності такої домовленості місце арбітражу визначається третейським судом з урахуванням обставин справи, включаючи фактор зручності сторін.

Незважаючи на положення пункту 1 цієї статті, третейський суд може, якщо сторони не домовились про інше, зібратися в будь-якому місці, яке суд вважає належним для проведення консультацій між його членами, заслуховування свідків, експертів чи сторін або для огляду товарів та іншого майна чи документів.

Якщо сторони не домовились про інше, то арбітражний розгляд щодо конкретної суперечки починається в день, коли прохання щодо передачі цієї суперечки до арбітражу одержано відповідачем.

Протягом терміну, погодженого сторонами або визначеного третейським судом, позивач повинен заявити про обставини, що підтверджують його позовні вимоги, про питання, що підлягають вирішенню, та про зміст своїх позовних вимог, а відповідач повинен заявити свої заперечення з цих причин, якщо тільки сторони не домовилися про інше щодо необхідних реквізитів таких заяв. Сторони можуть подати разом із своїми заявами всі документи, які вони вважають такими, що стосуються справи, або можуть зробити посилання на документи або інші докази, які вони нададуть надалі.

Якщо сторони не домовились про інше, під час арбітражного розгляду будь-яка сторона може змінити або доповнити свої позовні вимоги або заперечення щодо позову, якщо тільки третейський суд не

визнає недоцільним дозволити таку зміну або доповнення з урахуванням допущеної затримки.

За умови дотримання будь-якої іншої угоди сторін третейський суд ухвалює рішення, чи проводити усне слухання справи для представлення доказів або усних дебатів, чи проводити розгляд тільки на підставі документів та інших матеріалів. Однак, крім випадку, коли сторони домовились не проводити усного слухання, третейський суд повинен провести таке слухання на відповідній стадії розгляду, якщо про це просить будь-яка зі сторін.

Сторонам досить завчасно повинно бути надіслано повідомлення про будь-які слухання та засідання третейського суду, що проводиться з метою огляду товарів та іншого майна або документів.

Усі заяви, документи або інша інформація, що подаються однією зі сторін третейському суду, повинні бути передані іншій стороні. Сторонам повинні бути передані також будь-які висновки експертів або інші документи доказового характеру, на яких третейський суд може базуватися при ухваленні свого рішення.

Відповідно до ст. 28 Закону «Про міжнародний комерційний арбітраж» третейський суд вирішує суперечку згідно з такими нормами права, які сторони обрали як такі, що застосовуються до суті спору. Якщо в ньому не висловлено іншого наміру, то будь-яке положення права або системи права будь-якої держави повинно тлумачитись як таке, що безпосередньо відсилає до матеріального права цієї держави, а не до її колізійних норм.

В усіх випадках третейський суд ухвалює рішення згідно з умовами угоди й з урахуванням торгівельних звичаїв, що стосуються даної угоди.

При арбітражному розгляді колегіальним складом арбітрів будь-яке рішення третейського суду, якщо сторони не домовились про інше, повинно бути винесено більшістю арбітрів. Проте питання процедури можуть вирішуватись арбітром, що є головою третейського суду, якщо

його уповноважать на це сторони або всі члени третейського суду.

Якщо під час арбітражного розгляду сторони врегулюють суперечку, то третейський суд припиняє розгляд і, на прохання сторін та за відсутності заперечень із його боку, фіксує це врегулювання у вигляді арбітражного рішення на узгоджених умовах.

Арбітражне рішення на узгоджених умовах має бути винесено згідно з положеннями статті 31 і повинно містити вказівку на те, що воно є арбітражним рішенням. Таке арбітражне рішення має ту ж силу і підлягає виконанню так само, як і будь-яке інше арбітражне рішення щодо суті суперечки.

Форма та зміст арбітражного рішення.

Арбітражне рішення повинно бути винесено в письмовій формі та підписано одноособовим арбітром або арбітрами. При колегіальному арбітражному розгляді достатньо наявності підписів більшості членів третейського суду за умови зазначення причини відсутності інших підписів.

В арбітражному рішенні повинні бути зазначені мотиви, на яких воно ґрунтується, висновок щодо задоволення або відхилення позовних вимог, сума арбітражного збору та витрат у справі, їхній розподіл між сторонами.

В арбітражному рішенні повинні бути зазначені його дата та місце арбітражу, як його визначено пунктом 1 статті 20. Арбітражне рішення вважається винесеним в цьому місці.

Після винесення арбітражного рішення кожній стороні повинна бути передана копія постанови, підписана арбітрами згідно з пунктом 1 цієї статті.

Арбітражне рішення, незалежно від того, у якій країні воно було винесено, визнається обов'язковим і за подання до компетентного суду письмового клопотання виконується з урахуванням положень цієї статті та статті 36.

Сторона, що спирається на арбітражне рішення або порушує клопотання виконання останнього, повинна подати оригінал належним чином засвідченого арбітражного рішення або належним чином засвідчену копію такого, а також оригінал арбітражної угоди, зазначеної в статті 7 або належним чином засвідчену копію такої. Якщо арбітражне рішення або угода викладені іноземною мовою, сторона повинна подати належним чином засвідчений переклад цих документів українською або російською мовами.

У визнанні або у виконанні арбітражного рішення, незалежно від того, у якій державі його було винесено, може бути відмовлено лише:

1) на прохання сторони, проти якої воно спрямоване, якщо ця сторона подасть компетентному суду, у якого просить визнання або виконання, доказ того, що:

- одна зі сторін в арбітражній угоді, зазначеній у статті 7, була певною мірою недієздатною; або ця угода є недійсною за законом, якому сторони цю угоду підпорядкували, а в разі відсутності такої вказівки, – за законом держави, де рішення було винесене;
- сторону, проти якої винесено рішення, не було належним чином сповіщено про призначення арбітра чи про арбітражний розгляд або з інших поважних причин вона не могла подати свої пояснення;
- рішення винесено щодо суперечки, не передбаченої арбітражною угодою, або такого, що не підпадає під її умови, або містить постанови з питань, що виходять за межі арбітражної угоди; проте, якщо постанови з питань, охоплених арбітражною угодою, можуть бути відокремлені від тих, які не охоплюються такою угодою, то та частина арбітражного рішення, яка містить постанови з питань, що охоплені арбітражною угодою, може бути визнана і виконана;
- склад третейського суду або арбітражна процедура не

- відповідали угоді між сторонами або, за відсутності такої, не відповідали закону тієї держави, де мав місце арбітраж; або
- рішення ще не стало обов'язковим для сторін або було скасовано, або його виконання зупинено судом держави, у якій або згідно з законом якої його було ухвалено;

2) якщо суд визнає, що:

- об'єкт суперечки не може бути предметом арбітражного розгляду за законодавством України;
- визнання та виконання цього арбітражного рішення суперечить публічному порядку України.

Додатком № 1 до Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» від 24 лютого 1994 року № 4002-ХІІ затверджено Положення про Міжнародний комерційний арбітражний суд при Торгівельно-промисловій палаті України.

Міжнародний комерційний арбітражний суд є самостійною постійно діючою арбітражною установою (третейським судом), що здійснює свою діяльність згідно з Законом України «Про міжнародний комерційний арбітраж».

Торгівельно-промислова палата України затверджує Регламент Міжнародного комерційного арбітражного суду, порядок обчислювання арбітражного збору, ставки гонорарів арбітрів та інших витрат суду, сприяє його діяльності.

До Міжнародного комерційного арбітражного суду можуть за угодою сторін передаватись на вирішення:

- суперечки з договірних та інших цивільно-правових відносин, що виникають під час здійснення зовнішньоторговельних та інших видів міжнародних економічних зв'язків, якщо комерційне підприємство хоча б однієї зі сторін суперечки перебуває за кордоном;

- суперечки підприємств із іноземними інвестиціями і міжнародних об'єднань та організацій, створених на території України, між собою,

суперечки між їхніми учасниками, а так само їхні суперечки з іншими суб'єктами права України.

Зовнішньоекономічні відносини, суперечки з яких можуть бути передані на вирішення Міжнародного комерційного арбітражного суду, стосуються, зокрема, відносин купівлі-продажу (поставки) товарів, виконання робіт, надання послуг, обміну товарами та/чи послугами, перевезення вантажів і пасажирів, торгівельного представництва та посередництва, оренди (лізингу), науково-технічного обміну, обміну іншими наслідками творчої діяльності, спорудження промислових та інших об'єктів, ліцензійних операцій, інвестицій, кредитно-розрахункових операцій, страхування, спільного підприємництва та інших форм промислової і підприємницької кооперації.

Міжнародний комерційний арбітражний суд приймає до свого розгляду також суперечки, що підпадають під його юрисдикцію відповідно до міжнародних договорів, ухвалених Україною.

Рішення Міжнародного комерційного арбітражного суду виконуються сторонами добровільно в установлені ним терміни. Якщо терміну виконання в рішенні не зазначено, то воно підлягає негайному виконанню. Не виконані вчасно рішення виконуються відповідно до закону та міжнародних договорів.

У справах, що підлягають розгляду в Міжнародному комерційному арбітражному суді, на прохання сторони голова Суду може встановити розмір і форму забезпечення вимоги.

Міжнародний комерційний арбітражний суд при Торгівельно-промисловій палаті України має печатку зі своїм найменуванням українською й англійською мовами та зображенням меча й терезів правосуддя.

8.5. Організаційно-правові основи діяльності юридичного відділу на підприємстві

Правові й організаційні основи діяльності юридичного відділу на підприємствах державного сектору економіки визначені Постановою Кабінету Міністрів України від 26 листопада 2008 р. № 1040 «Про затвердження Загального положення про юридичну службу міністерства іншого органу виконавчої влади, державного підприємства, установи та організації».

Положення регулює питання діяльності юридичної служби міністерства й іншого центрального органу виконавчої влади, урядового органу в системі міністерства та його територіальних (місцевих, регіональних) органів, місцевих державних адміністрацій (далі – орган виконавчої влади), а також підприємства, установи та організації (далі – підприємство). Дія цього Положення поширюється на діяльність юридичної служби державного господарського об'єднання.

Юридична служба органу виконавчої влади, підприємства утворюється як самостійний структурний підрозділ, вид якого залежить від обсягу, характеру та складності правової роботи (департамент, управління, відділ, сектор). На підприємстві функції юридичної служби може виконувати юрисконсульт відповідної категорії.

Для представлення інтересів держави в судах під час розгляду справ, стороною або третьою особою в яких є органи виконавчої влади, у складі юридичної служби утворюється відповідний підрозділ або такі повноваження надаються окремій посадовій особі.

Юридична служба органу виконавчої влади, підприємства у своїй діяльності керується Конституцією та законами України, указами Президента України та постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України, актами Кабінету Міністрів України, міжнародними договорами України, цим Положенням, а також

іншими нормативно-правовими актами.

Із питань організації та проведення правової роботи юридична служба керується актами Мін'юсту.

Основним завданням юридичної служби є організація правової роботи, спрямованої на належне застосування, неухильне дотримання та запобігання невиконанню вимог законодавства й інших нормативних актів органом виконавчої влади, підприємством, їхніми керівниками та працівниками під час виконання покладених на них завдань і функціональних обов'язків, а також представлення інтересів органу виконавчої влади, підприємства в судах.

Юридична служба підпорядковується безпосередньо керівникові органу виконавчої влади, підприємства.

Юридична служба міністерства й іншого центрального органу виконавчої влади спрямовує, координує правову роботу, здійснює методичне керівництво та перевіряє її проведення:

- в урядовому органі, створеному в системі міністерства та його територіальних органах;
- у територіальному (місцевому, регіональному) органі міністерства, іншого центрального органу виконавчої влади;
- на підприємстві, яке належить до сфери управління міністерства, іншого центрального органу виконавчої влади, у його філії, представництві.

Видання нормативно-правового акту, а також подання проекту такого акту до органу виконавчої влади для його ухвалення чи погодження без попереднього розгляду та погодження з юридичною службою не допускається.

Пропозиції юридичної служби щодо приведення нормативно-правових актів та інших документів органу виконавчої влади, а також актів підприємств, що належать до сфери його управління, у відповідність із законодавством є обов'язковими для розгляду керівником органу

виконавчої влади, підприємства.

У разі неврахування пропозицій юридичної служби або часткового їхнього врахування служба подає керівникові органу виконавчої влади, підприємства письмовий висновок до проекту акта.

Юридична служба органу виконавчої влади відповідно до покладених на неї завдань:

1) організовує та бере участь у забезпеченні реалізації державної правової політики у відповідній сфері, правильного застосування законодавства в органі виконавчої влади, на підприємстві, що належить до сфери його управління, у представленні інтересів органу виконавчої влади в судах;

2) розробляє та бере участь у розробці проектів нормативно-правових актів з питань, що належать до компетенції органу виконавчої влади;

3) перевіряє відповідність законодавству й міжнародним договорам України проектів наказів та інших актів, що подаються на підпис керівникові органу виконавчої влади, погоджує (візує) їх за наявності віз керівників зацікавлених структурних підрозділів;

4) проводить юридичну експертизу проектів нормативно-правових актів, підготовлених структурними підрозділами органу виконавчої влади, за результатами якої готує висновки за формою, затвердженій Мін'юстом, погоджує (візує) їх за наявності віз керівників зацікавлених структурних підрозділів;

5) переглядає разом із структурними підрозділами органу виконавчої влади нормативно-правові акти й інші документи з питань, що належать до його компетенції, з метою приведення їх у відповідність законодавству;

6) інформує керівника органу виконавчої влади про необхідність вжиття заходів для внесення змін до нормативно-правових актів та інших документів, визнання їх такими, що втратили чинність, або скасування;

7) вносить керівникові органу виконавчої влади пропозиції щодо

подання нормативно-правового акта на державну реєстрацію в порядку, визначеному Мін'юстом;

8) разом із зацікавленими структурними підрозділами органу виконавчої влади узагальнює практику застосування законодавства у відповідній сфері, готує пропозиції щодо його вдосконалення, подає їх на розгляд керівника органу виконавчої влади з метою вирішення питання щодо підготовки проектів нормативно-правових актів та інших документів, внесення їх в установленому порядку до державного органу, уповноваженого приймати такі акти;

9) розглядає проекти нормативно-правових актів та інших документів, які надійшли для погодження, із питань, що належать до компетенції органу виконавчої влади, і готує пропозиції до них;

10) здійснює у межах своєї компетенції заходи щодо адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу;

11) організовує роботу, пов'язану з укладанням договорів (контрактів), бере участь у їх підготовці та здійсненні заходів, спрямованих на виконання договірних зобов'язань, забезпеченні захисту майнових прав і законних інтересів органу виконавчої влади, а також погоджує (візує) проекти договорів за наявності погодження (візи) керівників зацікавлених структурних підрозділів;

12) організовує претензійну та позовну роботу, здійснює контроль за її проведенням;

13) проводить разом із зацікавленими структурними підрозділами аналіз результатів господарської діяльності органу виконавчої влади, вивчає умови і причини виникнення непродуктивних витрат, порушення договірних зобов'язань, а також стан дебіторської та кредиторської заборгованості;

14) аналізує матеріали, що надійшли від правоохоронних і контролюючих органів, результати позовної роботи, а також отримані за результатами перевірок, ревізій, інвентаризацій дані статистичної

звітності, що характеризують стан дотримання законності органами виконавчої влади, готує правові висновки за фактами виявлених правопорушень і бере участь в організації роботи з відшкодування збитків;

15) подає пропозиції керівникові органу виконавчої влади щодо притягнення до відповідальності працівників, з вини яких заподіяно шкоду (якщо це не віднесено до компетенції іншого структурного підрозділу);

16) сприяє правильному застосуванню актів законодавства про працю, у разі невиконання або порушення їхніх вимог подає керівникові органу виконавчої влади письмовий висновок із пропозиціями щодо усунення таких порушень;

17) здійснює методичне керівництво правовою роботою в органі виконавчої влади, на підприємстві, що належить до сфери його управління, перевіряє стан правової роботи та подає пропозиції на розгляд керівника органу виконавчої влади щодо її поліпшення, усунення недоліків у правовому забезпеченні діяльності органу, вживає заходів до впровадження новітніх форм і методів діяльності юридичної служби, виконання актів Мін'юсту та його територіальних органів;

18) веде облік актів законодавства та міжнародних договорів України, забезпечує їх підтримання у контрольному стані та зберігання;

19) збирає інформацію про офіційне оприлюднення актів законодавства у друкованих виданнях;

20) визначає разом із зацікавленими структурними підрозділами потребу в юридичних кадрах підприємства, що належить до сфери управління органу виконавчої влади;

21) погоджує кандидатуру претендента на посаду керівника юридичної служби територіального (місцевого, регіонального) органу міністерства й іншого центрального органу виконавчої влади, урядового органу та його територіальних органів і підприємств, що належать до сфери управління органу виконавчої влади;

22) організовує і проводить роботу, пов'язану з підвищенням

кваліфікації працівників юридичної служби органу виконавчої влади та підприємства, що належить до сфери його управління, роз'яснює застосування законодавства, надає правові консультації з питань, що належать до компетенції органу виконавчої влади, а також за дорученням його керівника розглядає звернення громадян, звернення та запити народних депутатів України;

23) здійснює заходи, спрямовані на підвищення рівня правових знань працівників органу виконавчої влади;

24) забезпечує в установленому порядку представлення інтересів органу виконавчої влади в судах та інших органах.

Юридична служба підприємства відповідно до покладених на неї завдань:

1) забезпечує правильне застосування на підприємстві нормативно-правових актів та інших документів, подає керівникові пропозиції щодо вирішення правових питань, пов'язаних із діяльністю підприємства;

2) розробляє та бере участь у розробці проектів актів та інших документів з питань діяльності підприємства;

3) проводить юридичну експертизу проектів актів та інших документів, підготовлених структурними підрозділами підприємства, погоджує (візує) їх за наявності віз керівників зацікавлених структурних підрозділів або осіб, що їх заміщують. У разі виявлення невідповідності проекту акту чи іншого документа вимогам законодавства подає зацікавленому структурному підрозділу вмотивовані пропозиції щодо приведення його у відповідність законодавству;

4) проводить разом із структурними підрозділами підприємства роботу з перегляду згідно з її компетенцією актів та інших документів з метою приведення їх у відповідність законодавству;

5) інформує керівника підприємства про необхідність вживання заходів для внесення змін до актів та інших документів, визнання їх такими, що втратили чинність, або скасування;

6) організовує роботу, пов'язану з укладанням договорів (контрактів), бере участь у їхній підготовці та здійсненні контролю за виконанням, дає правову оцінку проектам таких договорів (контрактів). Проекти договорів (контрактів) погоджуються (візуються) юридичною службою за наявності віз керівників зацікавлених структурних підрозділів або осіб, що їх заміщують;

7) бере участь у забезпеченні захисту майнових прав і законних інтересів підприємства в разі невиконання чи неналежного виконання договірних зобов'язань;

8) організовує претензійну та позовну роботу, проводить аналіз її результатів;

9) здійснює контроль за дотриманням структурними підрозділами встановленого на підприємстві порядку пред'явлення і розгляду претензій;

10) сприяє своєчасному вживанню заходів щодо усунення порушень, зазначених у документах прокурорського реагування, судових рішеннях, відповідних документах правоохоронних і контролюючих органів;

11) подає керівникові підприємства:

- пропозиції з удосконалення правового забезпечення діяльності підприємства;
- висновки стосовно правомірності списання матеріальних цінностей, дебіторської заборгованості, непродуктивних витрат і правову оцінку фактам нестач, крадіжок, безгосподарності, випуску недоброякісної продукції, псування майна;

12) розглядає матеріали щодо відшкодування матеріальних збитків за рахунок винних осіб, що готуються відповідними структурними підрозділами на основі економіко-правового аналізу даних бухгалтерського обліку і статистичної звітності й інших документів фінансово-господарської діяльності підприємства, матеріалів перевірок, проведених правоохоронними й контролюючими органами;

13) сприяє дотриманню законності реалізації прав трудового

колективу підприємства під час вирішення виробничих і соціальних питань;

14) разом із зацікавленими структурними підрозділами підприємства бере участь у підготовці заходів щодо зміцнення трудової дисципліни, забезпечення охорони праці на виробництві;

15) надає правову допомогу працівникам підприємства, які потребують соціального захисту;

16) забезпечує правильне застосування норм трудового, житлового, пенсійного й іншого законодавств, що стосуються прав і законних інтересів працівників підприємства, подає пропозиції керівникові підприємства щодо поновлення порушених прав;

17) веде облік актів законодавства й міжнародних договорів України, забезпечує їх підтримання у контрольному стані та зберігання;

18) збирає інформацію щодо офіційного оприлюднення актів законодавства у друкованих виданнях;

19) організовує і проводить роботу, спрямовану на підвищення рівня правових знань працівників підприємства, роз'яснює практику застосування законодавства, надає консультації з правових питань;

20) надає правову допомогу у процесі утворення, освоєння та впровадження науково-технічних розробок, новітніх технологій, а також у здійсненні заходів щодо поліпшення якості продукції, робіт, послуг.

Покладення на юридичну службу обов'язків, що не належать або виходять за межі її компетенції, не допускається.

Юридична служба органу виконавчої влади має право:

1) перевіряти дотримання законності структурними підрозділами органу виконавчої влади та підприємством, що належить до сфери його управління;

2) одержувати в установленому порядку для виконання покладених на неї завдань необхідні документи, інформацію, довідки, розрахунки й інші матеріали від посадових осіб територіальних (місцевих, регіональних)

органів, урядового органу та його територіальних органів і підприємств, що належать до сфери управління органу виконавчої влади. Із метою забезпечення своєчасного виконання завдань, що потребують оперативного вживання відповідних заходів, посадові особи зобов'язані невідкладно подавати необхідні матеріали на вимогу юридичної служби;

3) залучати за згодою керівників структурних підрозділів органу виконавчої влади спеціалістів із метою підготовки проектів нормативно-правових актів та інших документів, а також розроблення і здійснення заходів, які проводяться юридичною службою відповідно до покладених на неї завдань;

4) інформувати керівника органу виконавчої влади про покладення на юридичну службу обов'язків, що виходять за межі її компетенції, а також про випадки неподання або несвоєчасного подання на вимогу юридичної служби необхідних матеріалів посадовими особами територіальних (місцевих, регіональних) органів, урядового органу та його територіальних органів і підприємства, що належить до сфери управління органу виконавчої влади.

Юридична служба підприємства має право:

- перевіряти дотримання законності структурними підрозділами підприємства;

- одержувати в установленому порядку від посадових осіб підприємства необхідні для виконання покладених на неї завдань документи, інформацію, довідки, розрахунки й інші матеріали;

- залучати за згодою керівника підприємства спеціалістів із метою підготовки проектів актів та інших документів, а також розробки та здійснення заходів, що проводяться юридичною службою відповідно до покладених на неї завдань;

- інформувати керівника підприємства про покладення на юридичну службу обов'язків, що виходять за межі її компетенції, а також про випадки неподання або несвоєчасного надання посадовими особами підприємства

матеріалів на вимогу юридичної служби.

Орган виконавчої влади, підприємство зобов'язані створювати умови для належної роботи та підвищення кваліфікації працівників юридичної служби, забезпечувати їх окремим приміщенням, телефонним та електронним зв'язком, сучасними комп'ютерами й оргтехнікою, транспортом для виконання службових обов'язків, нормативно-правовими актами і довідковими матеріалами й іншими посібниками та літературою з правових питань, електронною системою інформаційно-правового забезпечення, а також доступом до інформаційних баз.

Підвищення кваліфікації працівників юридичних служб органів виконавчої влади, підприємств організовує Мін'юст та його територіальні органи.

На посаду керівника юридичної служби органу виконавчої влади, його заступника призначаються особи з вищою юридичною освітою за освітньо-кваліфікаційним рівнем магістра, спеціаліста і стажем роботи за фахом на державній службі або за фахом на керівних посадах в інших сферах не менше п'яти років.

На посаду головного спеціаліста юридичної служби органу виконавчої влади призначається особа з вищою юридичною освітою за освітньо-кваліфікаційним рівнем магістра, спеціаліста і стажем роботи за фахом на державній службі не менше трьох років або за фахом в інших сферах не менше чотирьох років.

На посаду провідного спеціаліста юридичної служби органу виконавчої влади призначається особа з вищою юридичною освітою за освітньо-кваліфікаційним рівнем магістра, спеціаліста і стажем роботи за фахом не менше двох років.

На посаду керівника юридичної служби підприємства призначається особа з вищою юридичною освітою за освітньо-кваліфікаційним рівнем магістра, спеціаліста і стажем роботи за фахом не менше трьох років.

Керівник юридичної служби міністерства й іншого центрального

органу виконавчої влади призначається на посаду на підставі висновку Мін'юсту. Керівники юридичних служб територіальних (місцевих, регіональних) органів міністерства й іншого органу виконавчої влади, урядового органу та його територіальних органів призначаються на посаду за погодженням з керівниками юридичних служб відповідних міністерств й інших органів виконавчої влади.

У разі неналежного виконання керівником юридичної служби органу виконавчої влади, підприємства покладених на нього завдань, Мін'юст та його територіальні органи порушують питання щодо притягнення його до відповідальності згідно із законодавством.

Керівник юридичної служби:

- 1) забезпечує виконання завдань, покладених на юридичну службу;
- 2) здійснює контроль і координує діяльність юридичних служб підприємства, що належить до сфери управління органу виконавчої влади;
- 3) подає пропозиції керівникові органу виконавчої влади, підприємства щодо прийняття на роботу, переведення, звільнення працівників юридичної служби, керівників і працівників юридичної служби підприємства, що належить до сфери управління органу виконавчої влади, їхнього заохочення або притягнення до відповідальності згідно із законодавством.

РОЗДІЛ 9

ПРАВОВІ ОСНОВИ ПРОТИДІЇ ПРОТИПРАВНОМУ ПОГЛИНАННЮ ТА ЗАХОПЛЕННЮ ПІДПРИЄМСТВ

9.1. Теоретичні основи злиття та поглинання підприємств в умовах їхньої адаптації до ринкових відносин

Будь-який господарюючий суб'єкт стикається з необхідністю реорганізації бізнесу у відповідь на зміни зовнішнього середовища функціонування. Подібна реорганізація може мати різні форми, починаючи від реорганізації внутрішніх процесів (реінжинірингу) і закінчуючи реорганізацією самої фірми як відокремленого господарюючого суб'єкта, що включає як відділення і продаж окремих активів, так і зовнішню експансію за рахунок перетворення інших господарюючих суб'єктів.

Наразі саме зовнішня експансія стає зараз основним шляхом розвитку корпорацій в їхній спробі ефективно адаптуватися до стрімких мінливих умов зовнішнього бізнес середовища. Загальносвітовий обсяг угод зі злиття і поглинання у недалекому 2006 році в порівнянні з 2000 збільшився у 5 разів і досяг приблизно 2,5 трильйонів доларів.

Розв'язанню вищеописаної проблеми присвятили свої дослідження багато великих вчених-економістів світу. Разом з тим, усвідомлення проблеми злиття та поглинання компаній на регіональному рівні з урахуванням особливостей синергетичного ефекту не означає дозволеності широкого спектру завдань даної проблеми. Дискусійним залишається питання послідовності та порівняльної значимості конкретних форм розвитку регіонів і впливу цього розвитку на злиття й поглинання компаній.

У зв'язку з зазначеним, актуальною є розробка науково обґрунтованих теоретичних положень формування закономірностей злиття і поглинання для формування прогнозів в цьому напрямку та підвищення

ефективності функціонування підприємств.

Розв'язуючи конкретні завдання для досягнення поставленої мети, необхідно виходити з того, що перевага поглинання на внутрішньому шляху розвитку обумовлюється цілою низкою мотивів, серед яких: досягнення операційної та фінансової синергії, оптимізація оподаткування тощо (докладніше основні мотиви поглинання буде проаналізовано нижче). Емпіричні дослідження показують, що далеко не завжди вибір зовнішньої експансії обумовлений раціональними економічними мотивами. Навіть більше, у випадку коли потенційне злиття дійсно несе економічні вигоди, практика показує, що менеджери часто не володіють необхідними управлінськими навичками для успішного завершення такої складної економічної операції. Тим не менше, абстрагуючись від економічної доцільності й ефективності злиття і поглинання, необхідно констатувати головний для даного дослідження факт: злиття і поглинання становлять одну з найбільш важливих складових зовнішнього бізнес-середовища, що значно впливає на стратегічні аспекти розвитку фірми.

Злиття та поглинання можуть розглядатися не тільки в контексті стратегічного планування діяльності фірми, але і як альтернатива внутрішньому шляху розвитку бізнесу. В окремих випадках, а саме при так званих «ворожих» поглинаннях, зміна контролю тягне і зміну команди керуючих поглиненого підприємства. Саме наявність механізму «ворожого» поглинання дозволяє певною мірою зняти проблему поділу власності й контролю в акціонерному товаристві і агентських конфліктів між керівниками й акціонерами.

«Ворожі» поглинання становлять практичне втілення такого явища, як конкуренція за право управління активами. Конкуренція передбачає, що всі керівники в акціонерних товариствах, наділені необхідними повноваженнями, керують майном, що належить акціонерам, з метою збільшення їхнього добробуту. У випадку неефективності керування ринкова вартість активів знижується, що виражається, у першу чергу, у

зниженні ринкової вартості акцій фірми. Подібні ситуації і стають стимулом для розгляду питання можливості ворожого поглинання. За подібних умов передбачається, що зміна керуючої команди призведе до підвищення якості керування активами акціонерного товариства, тобто відбудеться переміщення активів у більш ефективне використання. Зайве говорити про те, що чим краще відпрацьовано механізм такого переміщення, тим вищий рівень ефективності національної економіки.

Розв'язуючи поставлене завдання, розглянемо математичні моделі в галузі, що описують відносини між популяціями, які передбачають боротьбу за існування, отже, і наявність компаній, нездатних відстояти свою самостійність (ті, що поглинаються) і компаній, що здійснюють поглинання компаній, нездатних відстояти свою самостійність (поглинач).

Дослідження пропонуваніх моделей проводиться з урахуванням поведінки траєкторій відповідних диференціальних рівнянь у всій площині.

Отже, нехай $x(t)$ і $y(t)$ – кількість підприємств, що поглинаються і поглиначів відповідно. Будемо вважати, що за відсутності поглиначів кількість поглинаються безперервно зростає, при чому швидкість збільшення поглинаються пропорційна числу останній, тобто

$$\frac{dx}{dt} = ax, \quad (9.1)$$

де $a(a>0)$ – коефіцієнт природного приросту підприємств, підлягали поглинання.

Припустімо далі, що кількість фірм-поглиначів безперервно зменшується зі швидкістю, пропорційної їхній наявній кількості. Тоді

$$\frac{dy}{dt} = -by, \quad (9.2)$$

де $b(b>0)$ – коефіцієнт природного зменшення фірм-поглиначів. Тепер якщо поглинаються фірми і фірми, що їх поглинають, «спілкуються» один з одним, то коефіцієнт збільшення фірм, що підлягають поглинанню, буде зменшуватися пропорційно до зростання кількості фірм-поглиначів. Зробімо найпростіше припущення, що коефіцієнт приросту фірм, що

підлягають поглинанню, зменшується на величину, пропорційну числу фірм-поглиначів y , а коефіцієнт банкрутства фірм-поглиначів зменшується на величину поглинених x . Звідси, рівняння системи «фірми-поглиначі-фірми, що поглинаються» можна записати наступним чином:

$$\left. \begin{aligned} \frac{dx}{dt} &= ax - \beta xy \\ \frac{dy}{dt} &= -by + \gamma xy \end{aligned} \right\}, \quad (9.3)$$

де $\beta, \gamma > 0$.

Досліджуємо поведінку траєкторій системи в колі Пуанкаре. Особливі точки, що лежать в площині, визначаються системою рівнянь

$$\left. \begin{aligned} ax - \beta xy &= 0 \\ -by + \gamma xy &= 0 \end{aligned} \right\}. \quad (9.4)$$

З рівняння (9.4) знаходимо особливі точки у вигляді

$$O(0,0), A(b/\gamma, a/\beta).$$

Так як точка $O(0,0)$ є особою для відповідної лінеаризованої диференціальної системи

$$\frac{dx}{dt} = ax; \quad \frac{dy}{dt} = -by, \quad (9.5)$$

то знаходимо, що для розглянутого нами випадку характерне рівняння

$$(\lambda - a)(\lambda + b) \quad (9.6)$$

має корні $\lambda_1 = a > 0$, $\lambda_2 = -b < 0$, тобто $O(0,0)$ є для (3) сідлом. Виключаючи dt із системи (9.3), отримуємо

$$\frac{dy}{dx} = \frac{-y(b - \gamma x)}{x(a - \beta y)}. \quad (9.7)$$

Оскільки $y \equiv 0$ є рішенням рівняння (9.6), то припускаємо, що вісь Ox буде однією з сепаратриси сідла $O(0,0)$. Розглядаючи перевернуте рівняння (9.6), аналогічним чином переконуємося в тому, що вісь Oy – друга сепаратриси сідла. Оскільки при малих x, y $dx/dt > 0$, а $dy/dt < 0$, то уздовж вісі Ox

$$\lim_{t \rightarrow -\infty} x(t) = 0, \quad (9.8)$$

а вздовж вісі Oy

$$\lim_{t \rightarrow +\infty} y(t) = 0. \quad (9.9)$$

Таким чином, вісь Ox виходить із сідла, а вісь Oy входить у нього.

Для досліджень особливої точки $A(b/\gamma, a/\beta)$ діємо наступним чином.

Зробимо в системі (9.3) паралельний перенос, тобто

$$x_1 = x - b/\gamma; \quad y_1 = y - a/\beta. \quad (9.10)$$

Тоді у змінних x_1, y_1 система (9.3) має вигляд

$$\left. \begin{aligned} \frac{dx_1}{dy} &= -\frac{b\beta}{\gamma} y_1 - \beta x_1 y_1 \\ \frac{dy_1}{dt} &= \frac{a\gamma}{\beta} x_1 + \gamma x_1 y_1 \end{aligned} \right\}. \quad (9.11)$$

Особливій точці $A(b/\gamma, a/\beta)$ системи (9.3) відповідає початок координат $O_1(0,0)$ системи (9.11). Рівняння (9.6) в даному випадку має вигляд

$$\lambda^2 + ab = 0, \quad (9.12)$$

тобто $\lambda_1 = \sqrt{abi}$, $\lambda_2 = -\sqrt{abi}$, отже, $O_1(0,0)$ є для (9.11) центром або фокусом.

Покажемо, що $A(b/\gamma, a/\beta)$ системи (9.3) є центром. Дійсно, помножуючи перше рівняння системи (9.3) на γ , друге – на β і складаючи отримані вирази, отримуємо

$$\gamma \frac{dx}{dt} + \beta \frac{dy}{dt} = a\gamma x - b\beta y. \quad (9.13)$$

Помножуючи перше рівняння на b/x , а друге – на a/y і складаючи їх, знаходимо

$$\frac{b}{x} \frac{dx}{dt} + \frac{a}{y} \frac{dy}{dt} = a\gamma x - b\beta y. \quad (9.14)$$

Зіставляючи (9.13), (9.14), маємо

$$\gamma \frac{dx}{dt} + \beta \frac{dy}{dt} = \frac{b}{x} \frac{dx}{dt} + \frac{a}{y} \frac{dy}{dt}. \quad (9.15)$$

З (9.15) отримуємо

$$\frac{d(\gamma x + \beta y)}{dt} = \frac{d(b \ln x + a \ln y)}{dt}, \quad (9.16)$$

тобто

$$\gamma x + \beta y = b \ln x + a \ln y + C. \quad (9.17)$$

Отже,

$$e^{\gamma x + \beta y} = e^C x^b y^a, \quad (9.18)$$

або

$$\frac{e^{\gamma x + \beta y}}{x^b y^a} = C_1, \quad (9.19)$$

де $C_1 = e^C$. Вираз (9.19) представляє загальний інтеграл рівняння (9.7).

Рівняння (9.19) при $C_1 > 0$ описує сімейство укладених одне в одного замкнених кривих, що відповідають фазовим траєкторіями періодичних розв'язань системи (9.3). Кожна з кривих сімейства містить усередині особливу точку $A(b/\gamma, a/\beta)$. Таким чином, особлива точка A є центром системи (9.3). Зміна кількості фірм-поглиначів і фірм, що поглинаються, відбувається з періодичного закону.

Якщо x_0, y_0 – початкові значення кількості фірм, що поглинаються, і фірм-поглиначів відповідно, то в (9.19)

$$C_1 = \frac{e^{\gamma x_0 + \beta y_0}}{x_0^b y_0^a}. \quad (9.20)$$

При цьому кількість поглинених фірм і фірм-поглиначів буде пов'язана співвідношенням

$$\frac{e^{\gamma x + \beta y}}{x^b y^a} = \frac{e^{\gamma x_0 + \beta y_0}}{x_0^b y_0^a}. \quad (9.21)$$

За умов збільшення C_1 амплітуди коливань x і y зростатимуть. За мінімального значення

$$C_1 = \frac{e^{a+b} \beta^a \gamma^b}{a^a b^b} \quad (9.22)$$

замкнені криві стягуються в точку A , тобто кількість поглинених фірм і фірм-поглиначів залишиться незмінною, рівним відповідно $b/\gamma, a/\beta$.

Перейдемо до дослідження нескінченності. За допомогою перетворення Пуанкаре

$$x = \frac{1}{z}, \quad y = \frac{u}{z} \quad (9.23)$$

система (9.3) набуває вигляду

$$\begin{aligned}\frac{du}{dt} &= \frac{-u(a+b)z + \gamma u + \beta u^2}{z} \\ \frac{dz}{dt} &= -az + \beta u\end{aligned}\quad (9.24)$$

Заміна

$$dt / z = d\tau$$

перетворює систему (9.24) на систему

$$\begin{aligned}\frac{du}{d\tau} &= \gamma u + \beta u^2 - (a+b)uz \\ \frac{dz}{d\tau} &= -az^2 + \beta uz\end{aligned}\quad (9.25)$$

Вважаючи $z = 0$, особливі точки екватору визначаємо з рівняння

$$\gamma u + \beta u^2 = 0. \quad (9.26)$$

Звідси $u_1 = 0$, $u_2 = -\gamma / \beta$.

Таким чином, особливими точками екватору, що не лежать на осі Oy , є $B(0,0)$, $C(-\gamma / \beta, 0)$.

Для дослідження особливої точки $B(0, 0)$ замість системи (9.25) розглянемо скорочену систему

$$\frac{du}{d\tau} = \gamma u; \quad \frac{dz}{d\tau} = -az^2. \quad (9.27)$$

Виключаючи $d\tau$ до (9.27), отримуємо рівняння

$$\frac{du}{dz} = -\frac{\gamma}{a} \frac{u}{z^2}. \quad (9.28)$$

Розділивши в (9.28) змінні, знаходимо

$$\frac{du}{u} = -\frac{\gamma}{az^2} dz. \quad (9.29)$$

Звідси

$$\ln u = \frac{\gamma}{az} + \ln C, \quad (9.30)$$

тобто

$$u = Ce^{\gamma / az}. \quad (9.31)$$

Сімейство кривих (9.31) на площині (u, z) має вигляд, зображений на рис. 9.1.

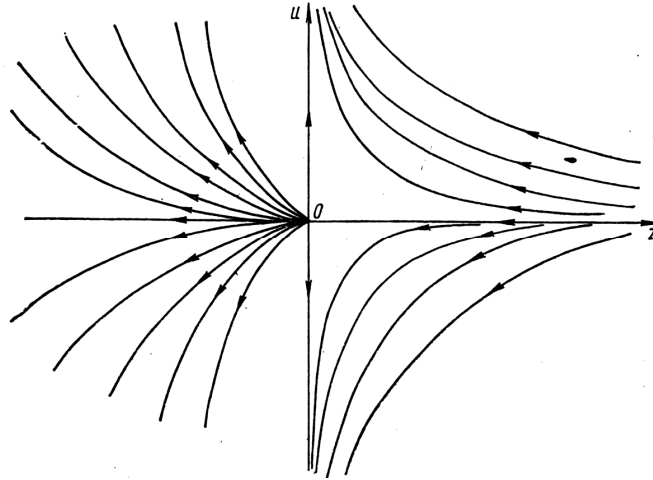

Рис. 9.1

Особлива точка $O(0, 0)$ в цьому випадку називається сідловузлом. Межа цієї особливої точки має дві сідлові й одну вузлову області. Можна показати, що для системи (9.25) інтегральні криві в околиці $O(0, 0)$ також мають вигляд, зображений на рис. 1. При цьому, якщо $x > 0$, в околиці $O(0, 0)$ будуть дві сідлові області, а якщо $x < 0$ – одна вузлова область.

Для дослідження особливої точки $C(-\gamma/\beta, 0)$ візьмемо

$$u_1 = u + \gamma/\beta. \quad (9.32)$$

Тоді в змінних u_1, z система (9.25) набуде вигляду

$$\left. \begin{aligned} \frac{du_1}{d\tau} &= -(a+b+\gamma)u_1 + \frac{(a+b)\gamma}{\beta}z + \beta u_1^2 \\ \frac{dz}{d\tau} &= -\gamma z + \beta u_1 z - a z^2 \end{aligned} \right\}. \quad (9.33)$$

Рівняння (9.6) для відповідної лінеаризованої системи знаходимо у вигляді

$$(\lambda + a + b + \gamma)(\lambda + \gamma) = 0, \quad (9.34)$$

тобто

$$\lambda_1 = -(a+b+\gamma) < 0; \lambda_2 = -\gamma < 0, \quad (9.35)$$

отже, $C(-\gamma/\beta, 0) \in$ вузлом. За траєкторії $x > 0$ прямує до цього вузла при $t \rightarrow +\infty$, оскільки $\lambda_1 < 0, \lambda_2 < 0$. В області ж $x < 0$ траєкторії прямують до вузла

при $t \rightarrow -\infty$, бо система (9.25) виходить із системи 9.(24) множенням правих частин на z .

Дослідимо тепер точки екватору, розташовані на вісі Oy . Для цього з допомогою перетворення Пуанкаре перетворимо систему (9.6):

$$x = \frac{v}{z}; \quad y = \frac{1}{z}. \quad (9.36)$$

У результаті отримуємо систему диференціальних рівнянь

$$\left. \begin{aligned} \frac{dv}{dt} &= \frac{-\beta v - \gamma v^2 + (a+b)vz}{z} \\ \frac{dz}{dt} &= bz - \gamma v \end{aligned} \right\}. \quad (9.37)$$

Перемножуючи обидві частини (9.37) на z , знаходимо

$$\left. \begin{aligned} \frac{dv}{d\tau} &= -\beta v - \gamma v^2 + (a+b)vz \\ \frac{dz}{d\tau} &= bz^2 - \gamma v \end{aligned} \right\}. \quad (9.38)$$

Як і у випадку точки B , легко переконуємося в тому, що особлива точка $D(0, 0)$ системи (9.38) є сідло-вузлом.

Таким чином, поведінка траєкторією системи (9.3) в колі Пуанкаре має вигляд, зображений на рис. 9.2,а.

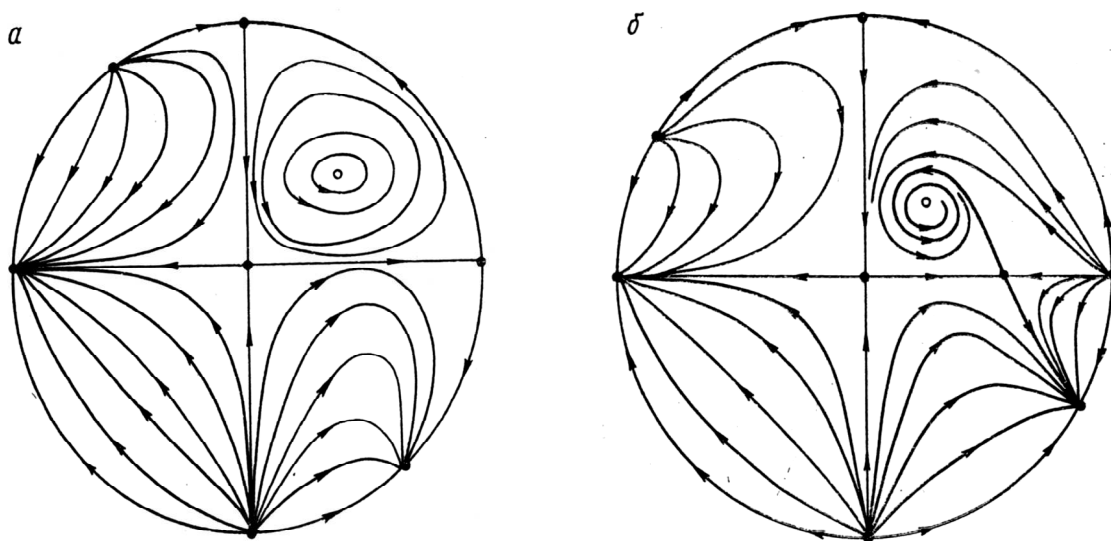

Рис. 9.2

Дослідження, проведене за допомогою перетворення Пуанкаре, показує, що за будь-яких початкових значень кількість фірм, що поглинаються, буде змінюватися за періодичним законом.

Розглянута математична модель «фірма-поглинач – фірма, що поглинається» є занадто ідеалізованою моделлю.

Більше відповідає дійсності модель «фірма-поглинач – фірма, що поглинається» із внутрішньовидової конкуренцією, що виникає в умовах обмеженості ресурсів. Така модель записується наступним чином:

$$\left. \begin{aligned} \frac{dx}{dt} &= ax - \beta xy - ax^2 \\ \frac{dy}{dt} &= -by + \gamma xy \end{aligned} \right\}, \quad (9.39)$$

де член ax^2 й описує внутрішньовидову конкуренцію.

Не зупиняючись на повному якісному дослідженні останньої диференціальної системи, розглянемо випадок, коли ця система близька до (9.3), тобто коли коефіцієнт a є досить малим (наприклад, при $a < \frac{a\gamma}{b}$).

Припускаючи, що

$$ab(a + 4\gamma) < 4a\gamma^2, \quad (9.40)$$

можна показати, що в цьому випадку якісна картина поведінки фазових траєкторій така ж, як на рис. 2, б. При цьому, відсутність межових циклів тут доводиться за допомогою критерію Дюляка.

Поведінка фазових траєкторій у колі Пуанкаре показує, зокрема, що при великих t число фірм-поглиначів – фірм, що поглинаються, практично стабілізується й визначається відповідно числами:

$$x_0 = b/\gamma; y_0 = (a\gamma - ab)/\beta\gamma. \quad (9.41)$$

Як показують дослідження систем типу «фірма-поглинач – фірма, що поглинається», практичний інтерес представляють системи диференціальних рівнянь, праві частини яких є многочленами другого

ступеня. Прикладом такої системи диференціальних рівнянь є:

$$\begin{aligned}\frac{dx}{dt} &= -1 + 2y + x^2 + xy + y^2 \\ \frac{dy}{dt} &= -2x - x^2\end{aligned}\quad (9.42)$$

Дослідимо поведінку траєкторій системи (9.42) в колі Пуанкаре.

Особливі точки, розташовані в кінцевій частині площині впливають із системи рівнянь

$$\begin{aligned}\frac{dx}{dt} &= -1 + 2y + x^2 + xy + y^2 \\ \frac{dy}{dt} &= -2x - x^2\end{aligned}\quad (9.43)$$

Отримавши всі рішення системи (9.43), переконуємося в тому, що в площині Oxy особливими точками системи (9.43) візьмемо:

$$A(0, -1 + \sqrt{2}); B(0, -1 - \sqrt{2}).$$

Для з'ясування типу особливої точки A в системі (9.43) зробимо паралельне перенесення:

$$x_1 = x; y_1 = 1 - \sqrt{2}.$$

У результаті отримаємо систему диференціальних рівнянь виду

$$\left. \begin{aligned}\frac{dx_1}{dt} &= (-1 + \sqrt{2})x_1 + 2\sqrt{2}y_1 + x_1^2 + x_1y_1 + y_1^2 \\ \frac{dy_1}{dt} &= -2x_1 - x_1^2\end{aligned}\right\} \quad (9.44)$$

Рівняння (9.6) для лінеаризованої системи, отриманої з (9.37), тут є наступним:

$$\lambda^2 + (1 - \sqrt{2})\lambda + 4\sqrt{2} = 0. \quad (9.45)$$

$$\text{Коренями рівняння (9.45) є } \lambda_{1,2} = \frac{\sqrt{2}-1}{2} \pm \frac{\sqrt{18\sqrt{2}-3}}{2}i.$$

Таким чином, $A(0, -1 + \sqrt{2})$ – нестійкий фокус.

Для з'ясування типу особливої точки B у системі (9.42) візьмемо

$$x_1 = x; y_1 = y + 1 + \sqrt{2}.$$

У результаті заміни прийдемо до диференціальної системи

$$\left. \begin{aligned} \frac{dx_1}{dt} &= -(1+\sqrt{2})x_1 - 2\sqrt{2}y_1 + x_1^2 + x_1y_1 + y_1^2 \\ \frac{dy_1}{dt} &= -2x_1 - x_1^2 \end{aligned} \right\}. \quad (9.46)$$

Рівняння (9.6) в даному випадку отримаємо у вигляді

$$\lambda^2 + (1+\sqrt{2})\lambda - 4\sqrt{2} = 0. \quad (9.47)$$

Коренями рівняння (9.47) є:

$$\begin{aligned} \lambda_1 &= -\frac{\sqrt{2}+1}{2} + \frac{\sqrt{18\sqrt{2}+3}}{2} > 0 \\ \lambda_2 &= -\frac{\sqrt{2}+1}{2} - \frac{\sqrt{18\sqrt{2}+3}}{2} < 0 \end{aligned}.$$

Отже, $B(0, -1-\sqrt{2})$ – сідло. Знайдемо тепер кутові коефіцієнти дотичних до сепаратриси сідла $B(0, -1-\sqrt{2})$ в точці B . Поведінка фазових траєкторій системи (9.46) буде мало відрізнятися від поведінки фазових траєкторій в околиці $O(0,0)$ системи

$$\left. \begin{aligned} \frac{dx_1}{dt} &= -(1+\sqrt{2})x_1 - 2\sqrt{2}y_1 \\ \frac{dy_1}{dt} &= -2x_1 \end{aligned} \right\}. \quad (9.48)$$

Виключаючи dt в системі (9.48), отримуємо:

$$\frac{dy_1}{dt} = \frac{2x_1}{(1+\sqrt{2})x_1 + 2\sqrt{2}y_1}. \quad (9.49)$$

Знайдемо розв'язання рівняння (9.49) у вигляді

$$y_1 = kx_1.$$

Тоді:

$$k = \frac{2x_1}{(1+\sqrt{2})x_1 + 2\sqrt{2}kx_1} = \frac{2}{1+\sqrt{2}+2\sqrt{2}k},$$

тобто

$$2\sqrt{2}k^2 + (1+\sqrt{2})k - 2 = 0,$$

отже,

$$\left. \begin{aligned} k_1 &= -\frac{\sqrt{2}+1}{4\sqrt{2}} + \frac{\sqrt{18\sqrt{2}+3}}{4\sqrt{2}} > 0; \\ k_2 &= -\frac{\sqrt{2}+1}{4\sqrt{2}} - \frac{\sqrt{18\sqrt{2}+3}}{4\sqrt{2}} < 0; \end{aligned} \right\}. \quad (9.50)$$

Таким чином, рівняння сепаратриси сідла системи (9.48) мають вигляд:

$$y_1 = k_1 x_1; \quad y_1 = k_2 x_1,$$

де k_1, k_2 визначаються формулами (9.50).

Отже, повертаючись до системи (9.42), доходимо висновку, що дві сепаратриси сідла B примикають до нього при $t \rightarrow +\infty$, причому кутовий коефіцієнт їхньої загальної дотичної дорівнюватиме k_1 . Дві інші ж сепаратриси цього сідла примикають до нього при $t \rightarrow -\infty$ із кутовим коефіцієнтом дотичної k_2 (рис. 9.3).

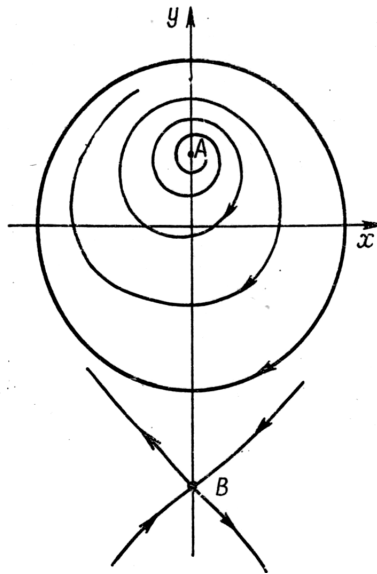

Рис. 9.3

Покажемо, що система (9.49) має граничний цикл

$$x^2 + y^2 = 1. \quad (9.51)$$

Дійсно, переходячи в системі (9.49) до полярних координат

$$x = r \cos \theta \quad \text{та} \quad y = r \sin \theta,$$

Отримуємо:

$$\left. \begin{aligned} \frac{dr}{dt} &= \cos \theta \frac{dx}{dt} + \sin \theta \frac{dy}{dt} = \cos \theta (r^2 - 1); \\ r \frac{d\theta}{dt} &= \cos \theta \frac{dy}{dt} - \sin \theta \frac{dx}{dt} = -2r - r^2 \cos \theta - \sin \theta (r^2 - 1) \end{aligned} \right\}. \quad (9.52)$$

Виключаючи в системі (9.52) час, знаходимо

$$\frac{dr}{d\theta} = -\frac{\cos \theta (r^2 - 1)r}{2r + r^2 \cos \theta + \sin \theta (r^2 - 1)}. \quad (9.53)$$

Рівняння (9.53) має розв'язання

$$r = 1. \quad (9.54)$$

Коло (9.52) є граничним циклом системи (9.42).

Доведемо єдність граничного циклу (9.51). Для цього розглянемо сімейство кривих (рис. 9.4).

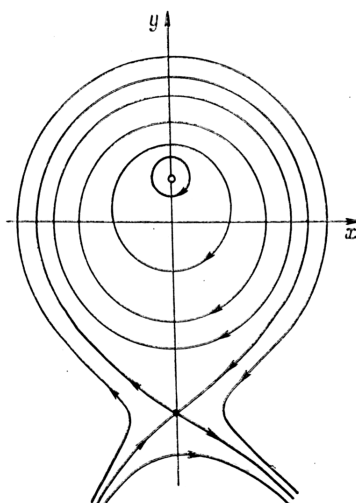

Рис. 9.4

$$F(x, y) \equiv (x^2 + y^2 - 1)e^y = C. \quad (9.55)$$

Нехай $x = x(t)$, $y = y(t)$ – певна траєкторія системи (9.51).

Обчислимо

$$\frac{d}{dt}[F(x(t), y(t))]. \quad (9.56)$$

Отримуємо

$$\begin{aligned} \frac{dF}{dt} &= \left(2x \frac{dx}{dt} + 2y \frac{dy}{dt} \right) e^y + (x^2 + y^2 - 1) e^y \frac{dy}{dt} = 2x e^y (xy + 2y + x^2 + y^2 - 1) - \\ &\quad - e^y (2y + x^2 + y^2 - 1)(x^2 + 2x) = -x^2 e^y (x^2 + y^2 - 1) \end{aligned}$$

Якщо $C > 0$ (у цьому випадку криві сімейства (9.55) розташовані за межами кола (9.44)), то

$$\frac{dF[x(t), y(t)]}{dt} \leq 0, \quad (9.57)$$

то з ростом t фазові траєкторії перетинатимуть криві сімейства (9.55) не більше одного разу. При чому точка буде переміщатися від кривих з великим значенням C до кривих з меншим значенням C . При $C < 0$ (у цьому випадку криві сімейства (9.55) розташовані всередині кола (9.51):

$$\frac{dF[x(t), y(t)]}{dt} \geq 0, \quad (9.58)$$

тобто із зростанням часу фазові траєкторії перетинатимуть криві сімейства не більше одного разу, однак точка по траєкторії переміщатиметься вже від кривих з меншим C до кривих з великим значенням C . Якби для системи (9.42) існував граничний цикл, відмінний від (9.51), то він був би розташований або всередині кола (9.51), або поза нею. Якби він був розташований всередині кола, то він перетинав б криві сімейства (9.55) більше одного разу, що є неможливим. Аналогічно неможливим є існування граничного циклу і за колом (9.51). Із нерівності (9.57), (9.58) випливає, що граничний цикл (9.51) є стійким. На стійкість граничного циклу вказує нестійкість фокусу A .

Вивчимо тепер поведінку сепаратриси сідла B . Оскільки

$$dy/dt = -x(x+2), \quad (9.59)$$

то при $-x(x+2) > 0$ $dy/dt > 0$, отже, $y=y(t)$ є зростаючою функцією часу. Таким чином, у множині

$$M = \{(x, y) | x \in]-2, 0[, y \in R)\} \quad (9.60)$$

рух точки по траєкторіям системи (9.42) відбувається знизу вгору, а на множині

$$M = \{(x, y) | x \in]-\infty, -2[\cup]0, +\infty[, y \in R)\} \quad (9.61)$$

рух відбувається зверху донизу (на множині N $dy/dt < 0$). У всіх точках прямих $x=0$, $x=-2$ траєкторії системи (9.42) мають горизонтальні дотичні.

Візьмемо тепер точки площині (x, y) , у яких $dy/dt = 0$. Тоді

$$-1 + 2y + x^2 + xy + y^2 = 0. \quad (9.62)$$

Розглянемо рівняння (9.62) у новій прямокутній системі координат $O'x'y'$, отриманій з Oxy в результаті паралельного перенесення $\vec{a}\left(\frac{2}{3}, -\frac{4}{3}\right)$ і повороту за кутом $\theta = \frac{\pi}{4}$. Тоді попередні координати через нові виражатимуться наступним чином:

$$\left. \begin{aligned} x &= \frac{2}{3} + \frac{\sqrt{2}}{2}(x' - y') \\ y &= -\frac{4}{3} + \frac{\sqrt{2}}{2}(x' + y') \end{aligned} \right\}. \quad (9.63)$$

Підставляючи (9.63) у (9.62), отримуємо

$$\frac{3}{2}x'^2 + \frac{1}{2}y'^2 - \frac{7}{3} = 0.$$

Отже, крива (9.62) представляє еліпс із центром в точці $E\left(\frac{2}{3}, -\frac{4}{3}\right)$.

Велика вісь еліпса – відрізок прямої $y = -x - 2/3$, а мала вісь – відрізок прямої $y = x - 2$.

Еліпс проходить через усі особливі точки системи (9.42). Оскільки усередині еліпса $dx/dt < 0$, то точка із зростанням t рухається тут за фазовими траєкторіями справа наліво. Поза еліпсом $dx/dt > 0$, і, отже, рух точки відбувається тут зліва направо. У точках еліпса фазові траєкторії мають вертикальні дотичні.

Кутовий коефіцієнт дотичної до еліпса в точці B є:

$$k_0 = -\frac{(1 + \sqrt{2})\sqrt{2}}{4}.$$

Оскільки $k_2 < k_0$, то з проведеного дослідження випливає, що поведінка сепаратриси сідла буде такою, так зображено на рис. 9.5.

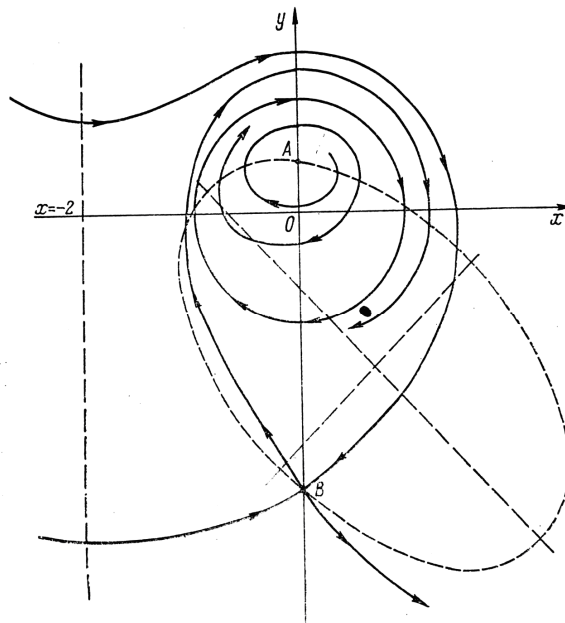

Рис. 9.5

Перейдемо тепер до дослідження нескінченності. Перетворення Пуанкаре:

$$x = \frac{1}{z}; \quad y = \frac{u}{z}$$

приводить систему (9.42) у вигляді:

$$\left. \begin{aligned} \frac{du}{dt} &= \frac{-1 - u - 2z - u^2 - 2u^2z - u^3 + uz^2}{z} \\ \frac{dz}{dt} &= -1 - u - 2uz - u^2 + z^2 \end{aligned} \right\}. \quad (9.64)$$

Замінивши в (9.64)

$$\frac{dt}{z} = d\tau,$$

Отримаємо:

$$\left. \begin{aligned} \frac{du}{d\tau} &= -1 - u - 2z - u^2 - 2u^2z - u^3 + uz^2; \\ \frac{dz}{d\tau} &= -z - uz - 2uz^2 - u^2z + z^3 \end{aligned} \right\}.$$

Особливі точки екватора знаходимо з рівняння

$$-1 - u - u^2 - u^3 = 0,$$

звідки $u = -1$. Таким чином, особливої точки екватора є $C(-1, 0)$.

Рівняння (9.6) для лінеаризованої системи, що відповідає особливій точці C , має вигляд:

$$(\lambda + 2)(\lambda + 1) = 0.$$

Звідси випливає, що $C(-1, 0)$ – вузол, оскільки $\lambda_1 = -2 < 0$, $\lambda_2 = -1 < 0$. У правій півплощині, тобто за $z > 0$, фазові траєкторії притягатимуться до цього вузла, а в лівій півплощині – відштовхуватимуться від нього, оскільки ліворуч $du/dt > 0$.

Досліджуємо тепер кінці вісі O_y . Припускаючи, що:

$$x = \frac{v}{z}; \quad y = \frac{1}{z},$$

систему (9.42) перетворюємо наступним чином:

$$\left. \begin{aligned} \frac{dv}{dt} &= 1 + v + 2z + v^2 - z^2 + v^3 + 2v^2 z; \\ \frac{dz}{dt} &= v^2 + 2vz \end{aligned} \right\}. \quad (9.65)$$

Із (9.65) випливає, що точка $D(0, 0)$, тобто кінець вісі O_y , не є особливою.

Таким чином, поведінка траєкторією системи (9.42) у колі Пуанкаре має вигляд, зображений на рис. 9.6 і дає можливість виконувати розробку систем конкуренції приводять до злиття і поглинання, як провідного процесу в ринкових відносинах господарських структур, у тому числі і на різних підприємствах.

Із конкуренцією за право керування активами тісно пов'язане й таке поняття, як ринок корпоративного контролю, тобто ринок, на якому здійснюються операції з переміщення контролю над акціонерними товариствами від одних груп до інших. Ринок корпоративного контролю має абстрактний характер і є своєрідною частиною фондового ринку. Саме за допомогою механізму фондового ринку в розвинених країнах реалізується конкуренція за право керування активами та переміщення активів у більш ефективне використання шляхом проведення поглинання.

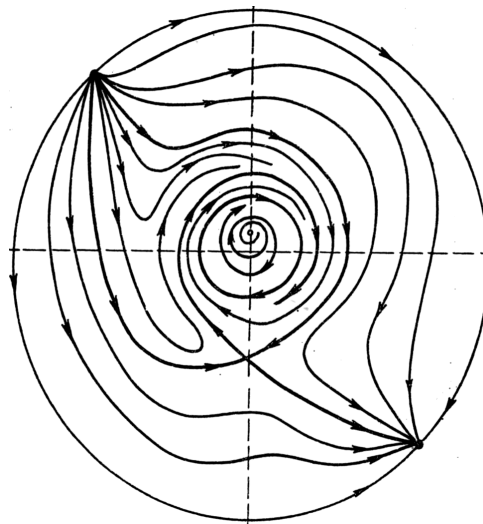

Рис. 9.6

Проблема неефективності управління та шляхи її усунення, пов'язані з переміщенням контролю до більш ефективних власників, особливо актуальні для українських підприємств. Первинний перерозподіл власності, початок якого поклала масова приватизація, не призвів, як планувалося, до появи скільки-небудь значної групи власників, здатних адаптувати українські підприємства до ефективного функціонування в умовах ринкової економіки, здійснити модернізацію виробництва й підвищити конкурентоспроможність керованого бізнесу. Усе більшого поширення набуває точка зору, згідно якої структура приватної власності та якість корпоративного управління на українських підприємствах є однією з головних причин кризового стану української економіки. Одним із можливих шляхів вирішення цієї проблеми є зміна як власників, так і керуючих (найчастіше це й ті ж самі особи) більшості українських підприємств, тобто здійснення фактично другого переділу власності. Результатом такого переділу має стати поява дійсно кваліфікованих фахівців, здатних ефективно управляти бізнесом в умовах ринкової економіки на чолі українських компаній.

Зростання бізнесу, що є однією з головних цілей власників більшості комерційних підприємств, може бути досягнуто двома шляхами:

– за рахунок «внутрішнього» зростання, коли підприємство нарощує

потужності з виробництва, або збільшує випуск своїх вже продаються товарів чи послуг;

– за рахунок «зовнішнього» зростання, основними формами якого є злиття й поглинання.

До числа основних факторів, що обумовлюють прагнення компаній до вибору другого шляху розвитку, можна віднести наступні:

1. Придбання вже діючої фірми може прискорити досягнення цілей, поставлених керівництвом підприємства в межах довгострокового стратегічного планування (наприклад, вихід на нові ринки може бути істотно полегшуватися придбанням уже діючого на цьому ринку підприємства).

2. Витрати, пов'язані з розширенням організації за рахунок внутрішнього зростання, тобто нарощування власних потужностей, можуть істотно перевищувати витрати на придбання вже діючої фірми.

3. Компанія може використовувати цінні папери для поглинання інших фірм, тоді як фінансування покупки необхідних для розширення активів може бути складним.

4. Придбані фірми можуть бути не в змозі так само ефективно використовувати свої активи, як поглинаюча компанія.

5. Найчастіше при поглинанні компаній для поглинаючої фірми можуть виникати істотні податкові переваги (наприклад, якщо поглинутої організації є значні непокриті збитки, то поглинання дозволить поглинаючій фірмі знизити базу оподаткування).

6. Шляхом поглинання можна ефективно розширити можливості обох компаній (наприклад, одна фірма може мати ефективну маркетингову службу, але слабкий виробничий відділ, у той час коли в іншій може бути відмінно налагоджений виробничий процес, але наявні труднощі в просуванні продукції на ринку).

Враховуючи всі вище перелічені чинники, що впливають на ухвалення рішень щодо вибору шляху розвитку фірми, а також зважаючи

на те, що це далеко не повний їхній перелік, логічно припустити, що в межах розробки довгострокової стратегії розвитку керівництво компанії повинне враховувати можливість придбання діючих фірм як альтернативи розширення власних потужностей.

У реальності, в сьогодиншньому діловому світі, практично всі великі корпорації приділяють чимало уваги розробці плану розширення бізнесу за рахунок поглинання як частини загального довгострокового плану розвитку. Більше того, зараз у всій світовій економіці основною тенденцією став розвиток бізнесу саме шляхом концентрації капіталу.

Щоб повніше зрозуміти економічну природу поглинання у галузі і визначити макроекономічні чинники, що впливають на домінування злиття і поглинання як форми розширення бізнесу, доцільно простежити історію цього економічного явища в інших галузях, із метою їхньої адаптації у галузі.

Батьківщиною злиття та поглинання як однієї з форм розширення бізнесу можна по праву вважати Сполучені Штати Америки. Саме там угоди з придбання компаній отримали найбільше поширення, був відпрацьований механізм фінансової оцінки злиття, тактика боротьби за контроль над компанією, законодавче регулювання. Великі американські інвестиційні банки створили окремі підрозділи, які займаються виключно обслуговуванням злиття та придбання і входять до департаменту корпоративних фінансів. Цей вид послуг швидко перетворився на одну з найприбутковіших сфер діяльності фінансових посередників, що згодом отримала назву бізнесу зі злиття та придбання (т. зв. M & A business).

Як і більшість явищ, що мають економічну природу, злиття відбуваються хвилями. Найбільш яскраво це виявилось в США, де мали місце чотири великих хвилі злиття.

Перша хвиля прокотилася в кінці ІХХ – на початку ХХ століття (1895-1904 рр.) та торкнулася в основному базових галузей промисловості: нафтової, сталеливарної тощо.

Друга мала місце в 20-х роках ХХ століття (1922-1929 рр.). Найбільш значна реструктуризація відбулася в надмірно фрагментованих галузях сільськогосподарського виробництва, видобувної та хімічної промисловості. Процес концентрації також зачепив банківський бізнес і підприємства комунального господарства. Крім того, продовжилася концентрація капіталу у важкій промисловості.

Пік третьої хвилі припав на період з 1967 по 1969 роки. Третя хвиля представлена переважно так званими конгломератними злиттями, тобто злиттями компаній, що функціонують у не пов'язаних між собою сферах бізнесу. Найбільш активними покупцями виступили компанії з аерокосмічної промисловості, важкого машинобудування й низки інших галузей, що зазнавали постійних коливань рівня продажів, або з невеликими перспективами зростання й розширення галузевих ринків. За рахунок проникнення за допомогою злиття у нові види бізнесу, що стрімко розвиваються, наприклад, електронна промисловість, ці компанії диверсифікували свою діяльність, знижували ризики й отримували доступ до нових передових технологій.

Четверта хвиля, найбільша з усіх, зародилася в кінці 70-х – початку 80-х років ХХ століття. Активні процеси реструктуризації спостерігалися в основному у сфері послуг. Однією з найбільш характерних особливостей четвертої хвилі поглинання стало активне й широкомасштабне використання позикового капіталу у фінансуванні угод, доступність якого обумовлювалася формуванням і розвитком ринку т. зв. «непридатних» облігацій (junk bonds).

Невеликий спад в процесах концентрації, що виник в 1999-2001 роках, став фактично своєрідним затишшям перед бурею. Починаючи з 2001 року, процеси концентрації набрали настільки потужний темп, що зараз можна говорити вже про бум злиття і поглинання буквально у всіх галузях американської економіки. Більш того, американський приклад виявився надзвичайно заразливим, і сьогодні у всій світовій економіці

основною тенденцією стало накопичення саме шляхом концентрації капіталу. Наведена нижче діаграма (рис. 9.7) наочно демонструє масштабність та інтенсивність цього явища.

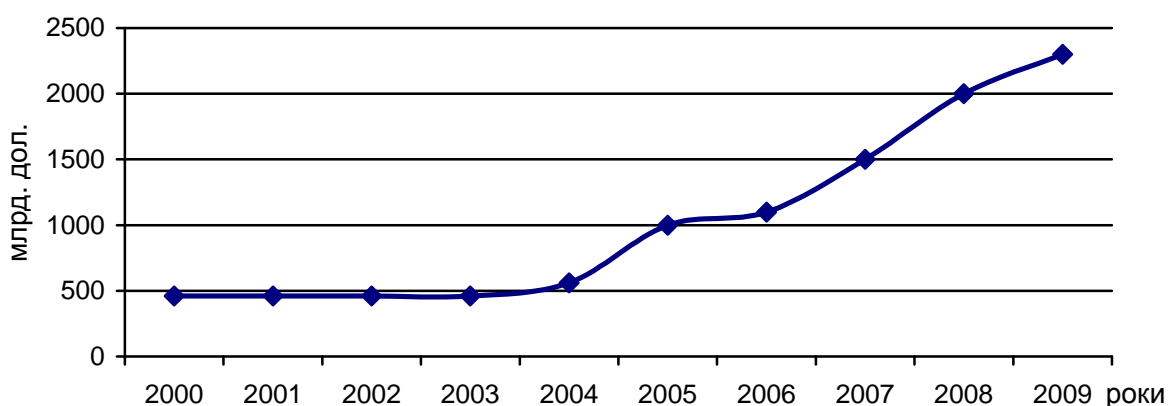

Рис. 9.7 – Загальносвітова сумарна вартість угод зі злиття і поглинання

Діаграма свідчить, що на початку 2000-х загальносвітова вартість угод зі злиття і поглинання коливалася в межах 400-450 млрд. дол. на рік, то вже у 2008 році вона склала понад 2,4 трлн. дол., тобто збільшилася більше, ніж в 5 разів. У 3-му кварталі 2009 року загальний обсяг заявлених угод досяг 780,9 млрд. дол., що на 46% більше, ніж за цей же період у 2008 році. В лідери за обсягом угод стрімко вирвалася Європа: якщо у США обсяг завершених угод за 9 місяців 2009 року скоротився в порівнянні з тим же періодом 2008 року на 10% і склав 322 млрд. дол., то в Європі він виріс більше, ніж в три рази – з 100,7 млрд. дол. до 374,6 млрд. дол.

Характерно, що в Європі консолідація зачепила не лише країни, що увійшли до Європейського Союзу, не менш активно цей процес проводиться у країнах Східної Європи. Зокрема, як свідчать результати дослідження, проведеного компанією «Price Waterhouse Coopers» у Чехії, Угорщині та Польщі, кількість угод зі злиття і поглинання в цих країнах за 2008-2009 роки зросла більше, ніж на 30%: із 257 до 355. Лідером із зростання обсягів стала Польща (59%), за нею йде Угорщина (37%) і замикає трійку Чехія (15%).

Очевидно, що процеси консолідації капіталу за останнє десятиліття

набувають широкого й усе більш інтенсивного характеру. До факторів глобального характеру, що впливають на динаміку цього процесу, можна віднести наступні:

1) становлення та розвиток управління як окремої науки, вироблення методологічних основ управління великими і складними організаціями

До недавнього часу в економічній теорії широко поширеною була точка зору, пов'язана з тим, що нарощення організацій ефективно тільки до певного моменту. Після досягнення організацією певного оптимального розміру починається падіння ефективності діяльності внаслідок втрати керованості. Проте інтенсивний розвиток науки управління з початку століття призвів до появи й обґрунтування теорій, що дозволяють виробити методи управління великими та складними організаціями без помітної втрати ефективності. До таких методів, зокрема, можна віднести делегування частини повноважень вищим керівництвом на низові рівні ухвалення рішень, тобто децентралізацію управління.

Уже до початку 80-х років більшість великих американських компаній мали децентралізовану структуру управління, а, як свідчать вищенаведені дані, саме в цей момент зародилася одна з найбільш потужних хвиль злиття в американській економіці. Звичайно, початкове положення економічної теорії щодо втрати керованості внаслідок надмірного розростання організації не втратило своєї актуальності. Однак розвиток управлінської думки дозволив значно розширити ті оптимальні розміри компаній, розширення яких загрожує появою управлінських проблем.

2) стрімкий розвиток комп'ютерних технологій і систем комп'ютерної обробки даних

Немає потреби доводити те, що розвиток комп'ютерних технологій фактично перевернув всі уявлення про методи ведення бізнесу. За прогнозами фахівців консалтингової компанії «Andersen Consulting», всього через три роки 90% продажів і 83% постачань здійснюватимуться за

допомогою механізмів електронної комерції, тобто компаніям, що не опанували технологію інтернет-торгівлі, не залишиться місця в бізнесі. Не менш революційний переворот комп'ютерні технології зробили й у методах управління організаціями. Практично кожна велика західна компанія запровадила автоматизовану систему управління підприємством (АСУ). Такі системи дозволяють оперативно відслідковувати всю необхідну інформацію щодо діяльності підприємства й на основі обробки й аналізу отриманих даних ухвалювати потрібні рішення в найкоротші терміни.

3) глобалізація світової економіки

При загостренні конкуренції на національних ринках, де крім національних корпорацій до конкурентної боротьби все активніше залучаються іноземні учасники, фактично відбувається стирання кордонів між національними економіками та їхньою трансформацією в єдиний світовий ринок. Найяскравішим прикладом цієї тенденції є об'єднання Європи й створення єдиного європейського ринку. Як уже зазначалося вище, це призвело до вибухового зростання злиття і поглинання в економіках розвинених європейських країн. І це, безумовно, об'єктивна тенденція, оскільки в подібній ситуації найбільш простим способом зберегти своє становище на ринку стає саме злиття з іншою компанією (як національної з національною, з метою ефективнішого протистояння іноземним конкурентам, так і національної з іноземною, задля полегшення проникнення на давно поділений ринок).

4) зняття адміністративних заборон і дерегулювання ринків

Державні органи, покликані регулювати злиття та з метою недопущення зайвої концентрації та монополізації окремих ринків, поступово пом'якшують критерії визначення монопольного становища і знімають адміністративні заборони, здійснюючи таким чином дерегулювання ринків. Така позиція держави пояснюється розумінням державними чиновниками того факту, що в умовах трансформації

національних економік у єдину світову економіку має змінюватися й відповідне регулювання. Таким чином, одним із популярних методів вимірювання концентрації окремих галузей є визначення частки чотирьох провідних компаній у сумарному обсязі продажів даної галузі. Раніше вважалося, що, якщо вона перевищує 40%, то дану галузь можна вважати надмірно концентрованою. Наприклад, за даними дослідження, проведеного в 80-х роках, частка чотирьох найбільших сталеливарних компаній у США становила близько 50%. Однак, за даними того ж дослідження, частка чотирьох найбільших світових сталеливарних компаній у загальносвітовому обсязі продажів не перевищувала 14%. Таким чином, те, що вважається зайвою концентрацією з точки зору відокремленої національної економіки, жодним чином не може вважатися такою, якщо брати до уваги всю світову економіку в цілому. Найбільш яскравим прикладом розуміння даного факту державними чиновниками є позиція, яку зайняла адміністрація президента Рейгана в 80-х роках, коли відкрито заявили про те, що «збільшення в розмірі не обов'язково є поганою справою». Найчастіше державні чиновники не обмежуються пом'якшенням антимонопольного законодавства та моральною підтримкою бізнесу. Вони активно закликають компанії об'єднуватися і навіть тиснуть на них. Наочною ілюстрацією можна вважати бум злиття компаній американського ВПК, штучно інспірований на початку 90-х років, коли тодішній міністр оборони США відкрито закликав компанії об'єднуватися. Із пізніших прикладів варто відзначити угоду про формування аерокосмічного гіганта «Євроком», підписану в березні 2006 року аерокосмічними фірмами Європи – «British Aerospace» (Велика Британія), «Aerospaci-ale» (Франція) і «Daimler-Benz Aerospace» (Німеччина) – під тиском національних урядів.

5) «Ланцюговий» характер злиття.

Цей фактор не носить глобальний характер, а скоріше є фактором, що діє в межах конкретної галузі світового господарства. Він проявляється

в тому, що, якщо в результаті злиття виникає істотний дисбаланс сил між основними учасниками ринку, то конкурентам компанії, що злилася, так чи інакше доводиться також розглядати варіанти можливих консолідацій. Наприклад, у 2005 році в американському інвестиційному бізнесі відбулися два найбільших злиття: «Dean Witter», «Discover's» і «Morgan Stanley» в лютому і вересневе придбання «Salomon Brothers» фінансовою групою «Travelers Group». Після цього в інтерв'ю «Financial Times» керівник «Merril Lynch» Девід Романські зазначив, що першим кроком «Merril Lynch», швидше за все, буде розширення своєї діяльності за кордоном шляхом придбання ряду зарубіжних фінансових компаній. І вже в листопаді 1997 року «Merril Lynch» оголосила про намір придбати англійську компанію «Mercury Asset Management», що займається управлінням активами пенсійних фондів. А в лютому 1998 «Merril Lynch» ухвалює рішення про експансію на японській фондовий ринок, вирішивши почати відновлення руїн, які залишилися після банкрутства однієї з найбільших японських інвестиційних компаній – «Yamaichi Securities».

Ще один приклад. Найбільша фармацевтична компанія Європи британська «GlaxoSmithKline (GSK)» заплатить 3,6 млрд. доларів за покупку американської «Stiefel Laboratories» – найбільшої незалежної дерматологічної компанії світу. Як очікує покупець, виручка від нового бізнесу складе близько 1,5 млрд. доларів щорічно. «Це значний крок вперед на шляху розвитку і диверсифікації бізнесу GSK, що забезпечує негайний новий дохід і можливості синергії». GSK об'єднає свої дерматологічні підрозділи з покупними активами під трендом «Stiefel Labs». Британський фармацевтичний концерн заплатить за 100% акцій «Stiefel Labs» 2,9 млрд. доларів у грошовій формі, візьме на себе чисті боргові зобов'язання американської компанії на 400 млн. доларів і може виплатити ще 300 млн. доларів залежно від майбутніх результатів діяльності. Компанією «Stiefel Laboratories», заснованою понад 160 років тому, володіє родина Стіфел. Річна виручка компанії складає близько

1 млрд. доларів. Чисельність персоналу – 4 тисячі осіб. Як повідомляв BFM.ru, GSK уклала ще одну угоду. Фармацевтичний гігант спільно з компанією «Pfizer» оголосили про намір утворити спільне підприємство, яке займатиметься дослідженнями і розробкою препаратів для лікування ВІЛ-інфекції.

Немає потреби говорити про те, що в кожному конкретному випадку злиття або поглинання простежується вплив не тільки одного з перерахованих вище факторів. Так, глобалізація світової економіки й загострення конкуренції підштовхують компанії до об'єднання; вдосконалення науки управління та комп'ютерних технологій забезпечує ефективність такого об'єднання, а державні чиновники знімають неактуальні адміністративні бар'єри.

Очевидно, що вищенаведені фактори носять постійний характер і в майбутньому їхній вплив може тільки підсилюватися. Можна сміливо говорити про те, що загальносвітовий процес концентрації капіталу ще далекий від завершення. Щоденна поява в діловій пресі інформації про чергове злиття або поглинання – яскравий тому приклад.

Звертаючись до України, можна зазначити, що процеси концентрації капіталу поступово починають набирати обертів і у вітчизняній економіці. Найбільш яскравим прикладом ефективної консолідації можна вважати харчову промисловість.

Наприклад, серпнева криза 1998 року нашого сусіда, в Росії, мала, в цілому, досить позитивний вплив на українську харчову промисловість і привела до формування цілої низки позитивних тенденцій. У результаті різкої девальвації рубля активізувалися процеси імпортозаміщення на цілої низки галузевих ринків. Почалося активне відновлення позицій вітчизняних товаровиробників, різко скоротилася частка поставок імпоротної продукції, низка великих іноземних компаній вжила заходів щодо безпосереднього виходу на російський ринок тощо. Все це зумовило інтенсифікацію процесу концентрації капіталу в російській харчової

промисловості, що економічно актуально і для України, яка має найтісніші взаємини з Росією.

Процеси інтеграції капіталу позначаються буквально на всіх підгалузях харчової промисловості, однак найбільш інтенсивний характер вони набули в пивоварній, кондитерській та тютюновій промисловості.

Активна концентрація капіталу розгорнулася в пивній промисловості з середини 90-х років, іа до початку 1998 року в галузі сформувалися чотири основних холдинги – «Baltic Beverages Holding (BBH)», «Sun Brewing», «Carlsberg» та «Очаково». Разом із кількома великими регіональними пивзаводами вони контролювали більше половини ринку. Передбачається, що вже до 2013 року їм належатиме вже близько 70-75%. На тлі зростаючого споживання пива холдинги постійно нарощують виробництво, як нарощуючи потужності, так і поглинаючи дрібніші підприємства, причому існують об'єктивні передумови подальшого зростання саме за рахунок поглинання дрібних пивзаводів. За оцінкою голови асоціації «Пивоіндустрія» Володимира Шишина з 180 вітчизняних пивзаводів близько половини перебувають у критичному стані. Фактично для них існують лише два шляхи – банкрутство або злиття з більш великим підприємством. Дрібні регіональні пивзаводи просто не спроможні конкурувати з великими вертикально інтегрованими структурами, які утворюють в межах холдингу практично повністю замкнений виробничий цикл (так, наприклад, «Балтика» має власні сільгосппідприємства, що забезпечують її ячменем у Ленінградській, Новгородській і Псковській областях) і здатні за рахунок масштабу значно економити на витратах і, як наслідок, вести агресивну маркетингову політику.

На відміну від пивної промисловості, де процеси концентрації капіталу зумовлені переважно політикою великих іноземних компаній, що активно займаються зовнішньою експансією, і поглинаючих розрізнених місцевих виробників, у кондитерській промисловості найбільш активними гравцями виступили вітчизняні підприємства. Наприклад, «Харківська

бісквітна фабрика», яка займає перше місце за обсягами продажів на вітчизняному кондитерському ринку, зараз є холдинговою структурою, яка зуміла взяти під контроль низку кондитерських підприємств не тільки Харкова, а й інших регіонів України.

Приклад українських компаній наслідує швейцарська компанія «Nestle», що сформувала на базі двох куплених самарських кондитерських фабрик «Кондитерське об'єднання «Україна». Крім цього, у 1998-1999 р.р. було встановлено контроль над низкою кондитерських підприємств України. Процес концентрації в галузі далекий від завершення. Так, на початку 2000 р. інвестфонди «Baring Vostok Capital Partners» і «Capital International» заявили про намір утворити єдиний кондитерський холдинг на базі інших кондитерських підприємств.

Тютюнова промисловість є галуззю, що найбільш швидко розвивається в Україні. Випуск тютюнової продукції збільшився з 137 млрд. сигарет у 2000 р. до понад 230 млрд. до 2009 р. Значну роль у настільки стрімкому розвитку зіграли процеси концентрації й інтеграції капіталу, основними ініціаторами яких виступили найбільші світові виробники.

Найбільший виробник сигарет в Україні американська компанія «Phillip Morris» придбала у процесі приватизації низку українських тютюнових фабрик, що дозволило їй досягти 25% частки на ринку тютюнових виробів. Серія поглинання українських тютюнових заводів, проведена іншим відомим американським виробником сигарет, компанією «RJReynolds», також забезпечила їй контроль над чвертю ринку (сама «RJReynolds» була згодом поглинута японською корпорацією «Japan Tobacco»). Британська компанія «Rothmans» в 1995-1997 рр. придбала й модернізувала саратовську тютюнову фабрику й широковідому московську «Яву». Така активність іноземних корпорацій призвела до того, що на початку 2000 р. із відносно великих незалежних українських виробників залишився лише ВАТ «Кримський тютюн», що зумів,

заручившись підтримкою місцевої адміністрації, закріпитися на регіональному ринку АР Крим. На інших, більш дрібних українських виробників, чекає або ліквідація, або поглинання.

Пивоварна, кондитерська й тютюнова галузі були обрані прикладами, оскільки саме в них процес концентрації капіталу набув яскраво вираженого характеру. Однак, як вже зазначалося вище, злиття та поглинання тією чи іншою мірою мають місце практично у всіх галузях української економіки.

Частка виробництва окремих видів устаткування на українському ринку об'єднаного підприємства коливатиметься від 50 до 95%. Концентрація капіталу в нафтовій промисловості відбувається вже з 1993 року, коли почався процес вибудовування великих вертикально-інтегрованих структур.

Банківська система також проходить через активну реструктуризацію, багато в чому завдяки прагненню Центрального банку скоротити загальну кількість комерційних банків одночасно з нарощуванням капіталів кредитних організацій. Уже до середини 1998 року понад 300 комерційних банків припинили свою діяльність у зв'язку із реорганізацією, з них 294 приєдналися у якості філій до інших кредитних організацій.

На ринку пейджингового зв'язку в середині 1997 року відбулося злиття найбільшого московського оператора «Vessolink» із «Єдиної пейджинговою системою». Частка ринку об'єднаного підприємства склала приблизно 15%. У лютому 1998 року було заявлено про об'єднання компаній «Multi-Page» і «RadioPage» у єдину компанію «EnergoNet». За словами Чарльза Бенч, президента «EnergoNet», його фірма має намір поглинути декілька дрібних операторів, кількість яких вже до кінця 1998 року зменшиться, що характерно і для української економіки.

Ураховуючи все вищевикладене, можна сміливо припускати, що процес концентрації капіталу в українській економіці знаходиться лише на

початковій стадії розвитку. У найближчому майбутньому на вітчизняну економіку, очевидно, очікує активна реструктуризація, основними формами якої будуть злиття та поглинання.

Як у вітчизняній, так і в зарубіжній літературі існує чимало підходів до визначення терміна «поглинання». Це пов'язано, у першу чергу, із тим, що операції поглинання акціонерних товариств мають не тільки економічні, але й правові, бухгалтерські та податкові наслідки. Тому, перш ніж перейти до подальшого викладу, за доцільно дати визначення терміна «поглинання».

Системний аналіз зарубіжної літератури дозволяє дійти висновку, що закордонні економісти не прагнуть дотримування жорсткої термінології. У більшості випадків «поглинання» визначається як об'єднання двох фірм в одну, при цьому фірма-поглинач зберігається, а фірма, що поглинається, припиняє своє існування.

Нерідко під терміном «поглинання» розуміють купівлю лише контрольного пакету акцій без ліквідації купівлі бізнесу як юридичної особи. Із економічної точки зору різниця несуттєва, проте у правовому аспекті відмінності в зазначених видах поглинання набагато очевидніші. Зважаючи на це, обидва види поглинання знайшли законодавче закріплення в українському праві.

Перший випадок, при якому фірма, що поглинається, припиняє своє існування як юридична особа, визначений як приєднання, яким «визнається припинення одного чи кількох товариств із передачею всіх їх прав та обов'язків іншому товариству». Другий випадок, при якому угода обмежується купівлею контрольного пакету, визначено саме як поглинання, яким визнається придбання одним підприємством контрольного пакету іншого підприємства.

Проте, оскільки дане дослідження має економічне спрямування, доцільно дотримуватися наступного терміну поглинання. *Поглинання* – угода щодо купівлі бізнесу, за якої фірма-поглинач або повністю поглинає

придбану фірму (і остання припиняє своє існування), або обмежується купівлею контрольного пакету.

Крім цього, доцільно провести аналіз відмінностей між термінами «злиття» та «поглинання», оскільки обидва поняття часто використовують або як синоніми або словосполучення, що позначає одне економічне явище.

Зарубіжна економічна література трактує злиття як об'єднання фірм із приблизно однаковими економічними параметрами. Іншими словами, передбачається, що в угоду обидві сторони виступають на абсолютно рівних засадах і відбувається не поглинання, а дійсно злиття двох рівних бізнесів. Такого ж трактування терміну «злиття» дотримується і більшість вітчизняних авторів.

У правовому аспекті злиття позначає об'єднання двох фірм, за якого кожна з них припиняє своє існування як окрема юридична особа, а об'єднана фірма стає новою юридичною особою. Саме таке трактування злиття наведене в українському законодавстві, у якому злиття визначається як «виникнення нового товариства шляхом передачі йому всіх прав і обов'язків двох або декількох товариств із припиненням останніх».

Однак в економічній реальності досить важко визначити, чим є та чи інша форма об'єднання компаній – злиттям або поглинанням. У більшості випадків, в угодах злиття та поглинання все одно можна виділити домінуючу і залежну боку, тобто так чи інакше в результаті злиття або поглинання відбувається придбання бізнесу. Очевидно, саме тому в зарубіжній економічній літературі обидва терміна використовуються як синоніми на позначення явищ, що мають загальну економічну природу. Вважаємо доцільним дотримуватися саме закордонного економічного підходу й використовувати терміни «злиття» та «поглинання» на взаємозамінній основі.

У зарубіжній економічній літературі питанню докладної класифікації того чи іншого економічного явища здебільшого приділяється недостатньо

уваги, що, очевидно, пов'язано з відмінностями в методичних підходах зарубіжних та вітчизняних економічних шкіл до викладу наукового матеріалу. Ураховуючи вищесказане, а також беручи до уваги практично повну відсутність робіт вітчизняних авторів, присвячених проблематиці поглинання, вважаємо доцільним спробувати провести чітку економічну класифікацію операцій поглинання. Отже, поглинання можна класифікувати за трьома основними напрямками.

1. Залежно від характеру об'єднання:

а) повне поглинання. При цьому відбувається фактичне об'єднання фірм і злиття їхніх активів;

б) часткове поглинання. У цьому випадку одна компанія купує такий пакет акцій іншої компанії, який дозволяє їй повністю контролювати діяльність останньої, тобто утворюється холдинг і підконтрольна компанія стає дочірньою. При цьому, фактичне злиття активів обох компаній не відбувається або відбувається лише частково.

2. Залежно від форми проведення поглинання можна виділити:

а) дружнє поглинання (friendly merger), за якого керівники обох компаній схвалюють проведення поглинання й рекомендують своїм акціонерам на нього погодитися;

б) вороже поглинання (hostile merger, hostile takeover), за якого керівники цільової компанії (тобто компанії, яку збираються поглинути) не згодні з поглинанням і намагатимуться всіма силами зірвати угоду;

3. Залежно від сфери діяльності учасників поглинання розрізняють:

а) горизонтальне поглинання (horizontal merger). При такому поглинанні відбувається об'єднання фірм, задіяних в одній сфері бізнесу. Прикладом горизонтального поглинання може служити придбання відомим французьким виробником продуктів харчування «Danone» американського виробника мінеральної води «McKesson Water Products», що відбулося на початку 2000 року. Основна частка найбільшого поглинання, що відбулися за останні кілька років у світовій економіці,

припадає саме на горизонтальні поглинання;

б) вертикальне поглинання (vertical merger), за якого об'єднуються компанії, задіяні в різних стадіях виробничого процесу одного й того ж продукту. До такого роду поглинання можна віднести, наприклад, купівлю нафтовидобувною компанією підприємства з нафтопереробки. У Росії, наприклад, вертикальні поглинання відіграють провідну роль, оскільки триває процес активного становлення великих вертикально інтегрованих холдингів у базових галузях промисловості;

в) конгломератні поглинання (conglomerate merger) відбуваються тоді, коли об'єднуються компанії, що функціонують в абсолютно різних галузях економіки. Найбільш наочним прикладом конгломератного поглинання є покупка компанією «Coca-Cola» виробника прохолодних напоїв – кінокомпанії «Columbia Pictures». Пік популярності конгломератного поглинання, наприклад у США, припав на 60-70 роки. Сьогодні частка такого поглинання досить незначна.

Головною метою, яку ставить або має ставити будь-яке поглинання, очевидно, є підвищення добробут акціонерів. Із урахуванням цього, можна визначити вихідні умови, обов'язкові для проведення економічно ефективного поглинання:

$$V(AB) > V(A) + V(B),$$

де $V(A)$ – вартість компанії A ;

$V(B)$ – вартість компанії B ;

$V(AB)$ – вартість об'єднаної компанії AB .

Іншими словами, поглинання можна вважати ефективним за умови, коли вартість об'єднаної фірми стає більшою за суму вартості обох фірм узятих окремо до об'єднання. Даний ефект приросту вартості внаслідок об'єднання двох бізнесів отримав назву синергії (від грец. synergeia – співробітництво, співдружність).

Проаналізуємо різні джерела можливого виникнення синергії, досягнення яких може бути метою поглинання, а також зазначимо інші

мотиви злиття, далеко не завжди зумовлені турботою про підвищення добробуту акціонерів.

Операційна синергія є одним з основних мотивів поглинання. Досягнення операційної синергії може здійснюватися двома основними шляхами:

1. Скороченням витрат із розрахунку на одиницю випущеної продукції.
2. Збільшенням виручки від реалізації об'єднаної фірми.

Скорочення витрат із розрахунку на одиницю випущеної продукції досягається через збільшення масштабів діяльності. Як відомо з загальної економічної теорії, зі збільшенням масштабів діяльності бізнесу відбувається скорочення витрат із розрахунку на одиницю випущеної продукції (наданих послуг). Це зумовлено тим, що величина постійних витрат підприємства відносно стабільна і при збільшенні обсягів реалізації постійні витрати із розрахунку на одиницю випущеної продукції скорочуються. У поглинанні скорочення постійних витрат забезпечується за рахунок усунення дублювання функцій і централізацією відділів стратегічного планування, бухгалтерського обліку і контролю, маркетингу.

Економія витрат здебільшого є основним джерелом операційної синергії і може сягати значних сум. Так ,у листопаді 1997 року навколо двох найбільших німецьких промислових груп – «Krupp AG» і «Thyssen AG» – розгорівся неабиякий скандал через те, що компанія «Krupp» висунула пропозицію щодо ворожого поглинання «Thyssen AG». Необхідно зазначити, що угоди з ворожого поглинання є досить типовими для США, але становлять рідкість для Німеччини, оскільки не відповідають німецькому стилю ведення бізнесу. Однак, після того як підрахували передбачувану економію витрат, що становить близько 1 млрд. марок на рік (річний обсяг продажів об'єднаної компанії прогнозувався на рівні 67 млрд. марок), поглинання моментально схвалили.

Існує велика кількість потенційних джерел виникнення операційної синергії, що виражається в збільшенні обсягів реалізації продукції фірм, що об'єднуються. Наприклад, можна виділити т. зв. «Крос-маркетинг», за якого обидва учасники угоди отримують доступ до збутових мереж одне одного і можуть скористатися ними для збільшення обсягів реалізації та розширення ринків збуту своїх вироблених продуктів. Наприклад, компанія може розробити будь-який новий продукт, який за прогнозами, користуватиметься на ринку великим попитом у разі термінового початку продажів. Однак вона може не мати добре розвиненої торгівельної мережі, необхідної для досягнення запланованих обсягів реалізації, а за час, потрібний для створення такої мережі, конкуренти можуть встигнути розробити і запустити на ринок власні продукти, що володіють подібними характеристиками. У цьому випадку, найбільш доцільним є проведення злиття з компанією, що володіє добре розвиненою торгівельною мережею. Як практичний приклад такого роду поглинання можна навести придбання французькою компанією «LVMH» (найбільший у світі конгломерат у модельному бізнесі та виробництві предметів розкоші) 51% акцій італійського будинку мод «Fendi», що відбулася наприкінці 1999 року. Серед однієї з головних цілей угоди керівники «LVMH» заявили активне просування продукції будинку мод із використанням власної збутової мережі.

Фінансова синергія може виражатися в наступному:

- зниження ціни запозичення на ринках капіталу;
- скорочення витрат на емісію цінних паперів;
- збільшення ефективності капіталовкладень.

Якщо між грошовими потоками фірм, що об'єдналися, об'єднуються не існує абсолютної кореляції (коефіцієнт кореляції менше 1), грошовий потік об'єднаної фірми буде стабільнішим, ніж грошові потоки обох фірм окремо. Це, у свою чергу, означає більший захист інтересів кредиторів, оскільки знижується ризик настання банкрутства й підвищується

забезпеченість боргових зобов'язань компанії.

Як і у випадку з операційною синергією, що виникає за умов збільшення масштабів діяльності, економія має місце і при залученні джерел фінансування. Компанія, що здійснює емісію цінних паперів, несе певні витрати. Сюди належать витрати з підготовки проспекту емісії, реєстрації випуску в Комісії з цінних паперів, рекламної компанії тощо.

Оскільки величина цих витрат відносно стабільна і мало залежить від обсягу випуску, то чим значнішою є емісія, тим меншу величину в відсотковому відношенні до неї складають зазначені постійні витрати.

Бізнес в Україні вже ґрунтовно встав на шлях активного злиття і поглинання. За підсумками 2006 року ринок М & А склав \$ 50,2 млн., збільшившись тим самим на 65%, причому найбільш активним гравцем на ринку є держава. Як впливає з доповіді, оприлюдненої аудиторською компанією «Ernst & Young», 44% загального обсягу операцій із українськими об'єктами припало на частку операцій, у яких покупцями виступали компанії, контрольовані державою. На думку авторів доповіді, такі чинники, як високі ціни на сировину, економічне зростання й підвищення культури корпоративного керування сприятимуть установленню нового рекорду українського ринку М & А.

За кількістю угод ринку М & А за минулий рік в Україну лідирує харчова промисловість. На неї припадає близько 14% усіх укладених угод. Слідом йде машинобудування (9%) і на третьому місці – нафтогазова галузь (8%) і фінансовий сектор (8%).

Більше половини загальної вартості угод у 2006 році припадають на нафтогазову промисловість (54%), далі йдуть металургія і гірничодобувна галузь (13%), будівельна галузь (5%), харчова промисловість (4%) і сектор фінансових послуг (4%).

Аналізуючи дані ринку злиття і поглинання за 2010 рік, можна відзначити наступні тенденції на ринку М & А в Україні:

– іноземні інвестиції у формі злиття і поглинання стають більш

диверсифікованими: основний акцент змістився з видобувних галузей на сфери споживчих товарів і сектору фінансових послуг. Близько 80% загального обсягу угод з придбання компаній харчової промисловості й майже 50% вартості угод у фінансовому секторі припадають на частку іноземних покупців.

– Найбільші українські компанії мають дедалі більше активів за кордоном. Для одних компаній причиною цього є прагнення розширити ресурсну базу, для інших – отримання виходу на нові ринки.

– Зростає роль української держави на ринку злиття і поглинання. У 2010 році 44% від загального обсягу угод із українськими об'єктами припало на частку операцій, у яких покупцями виступали компанії, контрольовані державою.

– Міжнародні та внутрішні ринки капіталу набувають усе більшого значення у фінансуванні придбань. Можливості залучення капіталу розширюються завдяки випуску акцій та облігацій. Також вагомим джерелом фінансових ресурсів стали публічне розміщення акцій, за допомогою яких у 2010 році українські компанії залучили понад 6 млн. доларів.

– Найбільш високі темпи зростання у 2010 році були зафіксовані в секторі нерухомості та будівництва.

Перспективи розвитку українського ринку злиття і поглинання. Ринок злиття і поглинання в Україні зростає з кожним роком. Разом із цим, стан української економіки та глобальні тенденції вказують на те, що українські компанії більш активно залучатимуться до процесу злиття і поглинання компаній, і на думку експерта з «McKinsey & Company» стикнуться з необхідністю вдосконалювати свої підходи до злиття, поглинання і продажу активів. Основною причиною цього є те, що великих привабливих активів, які можна отримати за ціною значно нижчу ринкової, в Україні практично не залишилося. Тому кожне нове поглинання вимагає усе більших ресурсів, внаслідок чого вони ретельніше плануватимуться і обґрунтовуватимуться.

Причини неуспішного злиття і поглинання і фактори, що забезпечують успіх. Невтішні дані з ефективності злиття та поглинання змушують численних управлінців і вчених шукати причини невдач і можливі шляхи їхнього подолання. Проведені дослідження підтверджують, що більша частина злиття та поглинання не призвела до створення вартості, при чому частка невдалих угод досягає 60%. Частина причин криється в помилкових фінансових розрахунках і ринкових оцінках або в невірному стратегічному виборі партнера для злиття або поглинання.

Інша ж частина невдач пояснюється, на думку аналітиків, недоліками самого процесу проведення інтеграції і недостатньою увагою до проблем, що виникають із людськими ресурсами об'єднаних організацій. Тобто об'єднання потенційно таки приносить певний зиск, проте адміністративні проблеми, що супроводжують інтеграційний процес, зменшують цей ефект. Отже, ефективність злиття багато в чому залежить від уміння, із яким воно проведено.

Основна помилка українських компаній полягає в тому, що часто відсутня стратегія компанії, яка повинна відображати мету планованого злиття або поглинання. Який-небудь успішний бізнес спочатку купують і лише потім вигадують для нього стратегію: що з ним робити і як його інтегрувати в компанію.

Перша помилка: часто компанії керуються у доборі компанії не стільки стратегічними цілями, скільки корпоративною відповідністю. Але відповідність між компаніями, що зливаються, хоча і є важливою, але не завжди достатньою для успіху. На початковому етапі, коли приймаються рішення щодо необхідності злиття, слід розробити стратегію розвитку і лише після цього шукати потенційних партнерів, які б відповідали стратегічним вимогам.

Друга помилка: низькі темпи формування команд керівників. Дослідження виявило, що близько 40% компаній нехтують темпом при формуванні команд, що координують сам процес злиття або поглинання.

Через організаційну плутанину можуть виникати конфлікти. Проблеми не завжди отримують адекватного розв'язання, а співробітники компанії, так само як і її клієнти, утомившись від невизначеності, починають приділяти багато уваги чуткам. Дослідження виявило, що в успішних угодах М&А керівництво було призначене протягом тижня після оголошення про угоду.

Третя помилка: основний акцент робиться не на розвиткові компанії в цілому, а на скороченні витрат унаслідок злиття або поглинання. Керівництво багатьох компаній не бере до уваги відмінність можливостей зростання: наприклад, спільне використання результатів НДДКР.

Четверта помилка: близько 60% компаній під час злиття чи поглинання прагне швидко досягти успіху за рахунок скорочення робочих місць або закриття підприємств. Подібний вплив на людські ресурси організації особливо згубний для злиття і поглинання, впроваджених з метою обміну специфічними навичками та вміннями, які становлять основну ринкову цінність угоди.

П'ята помилка: помилка при доборі корпоративної культури після завершення процесу М&А. Відмінності в системі ухвалення управлінських рішень, різний стиль керівництва, особистісні особливості співробітників – для 70% досліджуваних компаній це найскладніші завдання, що виникають під час інтеграції. Необхідно правильно продумати, яка з уже існуючих корпоративних культур стане головною і не нав'язувати силою одну з них.

Шоста помилка: проблема неефективного спілкування. Часто співробітники бояться, що після злиття чи поглинання компанії їх буде звільнено. Це породжує чутки, співробітники також можуть стати менш лояльними. Тому необхідно здійснювати ефективне спілкування з метою протистояти можливим сумнівам працівників компанії, роз'яснюючи, яким чином, навіщо відбувається угода, які переваги отримає компанія.

Сьома помилка: невміння керувати ризиками. Компанії, які прийняли рішення про початок процесу злиття чи поглинання повинні мати перевірену програму управління ризиками.

Крім вищеописаних помилок можуть виникати й наступні:

- недостатня сумлінність виконання своїх зобов'язань з боку топ-менеджменту;
- нездатність приймати жорсткі управлінські рішення, коли постає нагальна потреба;
- нездатність менеджерів одночасно вирішувати велику кількість однаково важливих питань і адекватно розставляти пріоритети;
- компанія під час проведення злиття або поглинання скерованих «всередину», забуває про споживачів;
- сам процес інтеграції погано спланований або реалізується дуже повільно та з недоліками;
- основний акцент робиться на зниженні витрат, шкодить зміні управління;
- увага концентрується тільки на формальних комунікаціях, недооцінюється неформальна комунікація усередині компанії;
- неправильний розрахунок стратегічних можливостей, що могли б бути отримані в результаті злиття.

Слід ще раз наголосити та тому, що управління фазою інтеграції після здійснення угоди злиття або поглинання – вкрай важливий процес. Для успішнішого процесу інтеграції в багатьох компаніях формується спеціальна згуртована команда, яка займатиметься вирішенням щоденних проблем, так і підтримкою інтеграції.

Фактори успішного злиття. Будь-яке злиття двох або більше компаній унікальне й має масу особливостей. Але все ж можна виділити низку рис, що характеризують успішні злиття. Всебічно успіх злиття можна характеризувати наступними положеннями.

1. Головна мета злиття компаній повинна полягати в створенні вартості, а не в інтеграції як такої. Провадячи інтеграцію, компанії роблять ставку на утворення вартості з урахуванням специфіки своєї ситуації, а не просто на механічне, шаблонне об'єднання.

2. Має бути даний імпульс для фундаментальних перетворень. Компанії не повинні задовольнятися безпосередніми ефектами від злиття, а мають прагнути реалізувати свої приховані можливості й використовувати злиття як каталізатор для більш масштабних перетворень.

3. Можливості для синергії. Для реалізації перспектив, що відкриваються, керівництво має визначити цілі й завдання злиття й опрацювати спосіб їхнього виконання на всіх рівнях – від рядових співробітників до топ-менеджерів.

4. Здійснені рішення. Усі рішення важко виконувати стовідсотково, тому одразу краще визначити 70% рішень, що можуть бути виконаними від початку до кінця. Часто великі злиття зазнають невдачі через нереалістичні плани перетворення основних систем або використання неперевірених технологій.

5. Стабільність бізнесу. У багатьох випадках вартість грошових потоків компанії, що поглинається (сьогоднішні й очікувані грошові потоки) перевищує 70% її повної вартості (із урахуванням усіх активів). Тому необхідно зробити все, щоб компанія, що поглинається, продовжувала нормально функціонувати.

6. Пріоритет ефективності при доборі персоналу. При доборі керівних кадрів слід зважати лише на ефективність. Від того, кого буде призначено на відповідальні посади, залежить майбутнє угоди, тому, якщо для успіху нової компанії бажано узяти нових топ-менеджерів, то потрібно зробити це, не побоюючись викликати невдоволення співробітників компанії.

7. Облік відмінностей у корпоративних культурах. Аналіз 150 злиттів, проведений «The Economist Intelligence Unit», показав, що культурна асиміляція – найскладніша проблема під час об'єднання компаній. Формування нової корпоративної культури стає запорукою успішної інтеграції.

8. Сильна команда, яка проводить інтеграцію. Команда, яка проводить інтеграцію, формується з найдосвідченіших керівників підрозділів, які краще за всіх справляються зі своїми завданнями, і найпрофесійніших рядових співробітників.

9. Турбота про співробітників. У період інтеграції співробітників непокоїть їхнє майбутнє: чи не звільнять їх, як вони працюватимуть далі? Щоб зняти напругу, потрібно якнайшвидше завершити всі перебудови й постійно інформувати співробітників про події, що відбуваються у компанії.

10. Спілкування з співробітниками. Інформації не буває занадто багато. Коли в компанії йде процес злиття, важливо не тільки те, про що ви повідомляєте, але і як часто ви це робите. У компаніях, що мають вдалий досвід злиття, керівники доводили інформацію до підлеглих і вели діалог із ними. У деяких компаніях навіть оцінюють ефективність взаємодії керівників із персоналом, проводячи регулярні опитування співробітників.

Недружні поглинання як різновид поглинання. Крім добровільної зміни власника компанії, існують і так звані процеси «недружного поглинання» підприємств. Будь-яка компанія, що приносить прибуток своїм власникам, становить потенційний об'єкт для поглинання. Стосовно аналізованого явища не дуже коректно вживати поняття «недружнє поглинання». У більшості випадків це справжнє захоплення бізнесу.

Сьогодні це явище отримало масштабне висвітлення. Прийоми й методи, які використовують агресори, добре відомі й широко обговорюються в засобах масової інформації, видається спеціальна література, в електронній мережі інтернет утворюються сайти, присвячені темі корпоративних захоплень. У цьому параграфі автор проаналізує, коли саме підприємство має найбільший ризик бути атакованим, і які дії в цьому випадку необхідно зробити.

Під терміном «недружнє поглинання» надалі розумітиметься взяття однієї компанії під свій контроль іншої з метою управління та придбання

абсолютного або часткового права власності, при цьому сам процес характеризується, головним чином, тим, що менеджмент компанії-мети налаштований проти поглинання.

Перш за все, на наш погляд, варто визначити, чим саме зумовлена практика недружного поглинання. В окремих галузях економіки завжди можна знайти компанії, поточна вартість яких занижена через неефективне керування менеджментом, який або не здатний, або просто не бажає максимізувати вартість свого підприємства.

Із іншого боку, завжди існують компанії, що керуються украй ефективно. У той же час об'єктом недружного поглинання може стати й успішна компанія. Зупинимось на трьох найпоширеніших причинах, на яких ґрунтується аналізований процес:

- компанія-агресор ставить за мету недружного поглинання досягнення ефекту синергії;

- після поглинання компанія поділяється покупцем на частини і продається. Цей мотив проведення поглинання особливо характерний для великих міст, особливо Києва, Донецька, Харкова. У столиці підприємства в більшості випадків захоплюються заради землі й нерухомості, оскільки останні набагато вищі за вартість самого бізнесу. Компанія-агресор намагається усунути конкурента в галузі, узявши над ним контроль.

Одним із найбільш неприємних симптомів нашого часу є поява досить великої кількості компаній, які спеціалізуються на ринку недружного поглинання. Прийоми і методи, які використовують агресори, добре відомі і широко обговорювані в засобах масової інформації. У професійних поглиначів існує маса способів переділу ринку власності, які постійно удосконалюються і протистояти яким досить складно.

Процес недружного поглинання підприємства складається з декількох етапів, кожен із яких відрізняється характерними рисами й цілями, які компанія-агресор прагне досягти. Перш за все, детально вивчається діяльність компанії-цілі, а також структура її акціонерного

капіталу, обсяги реалізації продукції, фінансове становище й інші обставини, які можуть вплинути на плановану угоду. Практично будь-яке підприємство, що приносить прибуток своїм власникам, може бути потенційним об'єктом поглинання. До групи ризику входять ті підприємства, які характеризуються наступною низкою рис: компанія має привабливі активи або неконсолідований пакет акцій. Такі фактори як привабливість бізнесу, конфлікт серед акціонерів і неконтрольована кредиторська заборгованість також відіграють чималу роль при доборі компанії, що поглинатиметься.

На наступному етапі вживаються заходи, спрямовані на поглинання компанії. Це можуть бути дії агресора зі скупки акцій, силове захоплення компанії, а також організація судових процесів, які можуть утворювати чимало складнощів для менеджменту й акціонерів.

На останній стадії відбувається безпосередньо поглинання компанії, а також розробляється схема подальшого керування придбаними агресорами активами.

Зрозуміло, необхідно захищатися від небезпеки поглинання. Під захистом від поглинання тут і далі автор буде мати на увазі сплановані методи, під час застосування яких знижується ризик недружнього поглинання компанії. Залежно від ситуації ініціатором протидії може бути менеджмент корпорації або група великих акціонерів компанії.

Способи захисту прийнято поділяти на стратегічні й тактичні. Стратегічні способи передбачені стратегією компанії, зазвичай ці способи використовують для планомірного захисту бізнесу, коли ще немає спроб поглинути підприємство. До них здебільшого належать вибудовування корпоративної структури, формування системи економічної безпеки підприємства, організація ефективної системи мотивації топ-менеджерів, тобто заходи організаційно-управлінського характеру.

Процеси злиття і поглинання, що відбуваються в Україні демонструють досить сильне зростання. Проблема неефективного

керування видається особливо актуальною в умовах України. Не зважаючи на наявність макроекономічних чинників, які поглиблюють кризовий стан українських підприємств (високий рівень оподаткування, періодичні кризи банківської системи й ринку цінних паперів тощо), поступово починає домінувати нова точка зору, відповідно до якої тривала криза в українській економіці пов'язана, перш за все, із якістю управління на підприємствах. Приватизація не призвела, як планувалося, до появи ефективних власників: на чолі переважної більшості великих українських підприємств залишилося колишнє керівництво, що довело за роки реформ своє невміння, а часто і небажання проводити докорінну реструктуризацію бізнесу з метою адаптації останнього до умов ринкової економіки. У такій ситуації єдиною можливістю подолання кризи на підприємствах стає другий переділ власності, підсумковим результатом якого повинно стати усунення діючого менеджменту і поява нових ефективних управлінців. У зв'язку з цим метою даного дослідження стало вироблення методики організації ворожого поглинання на основі аналізу наявного зарубіжного й українського досвіду організації такого роду операцій.

Відповідно до цілей і завдань роботи, дослідження проводилося за трьома основними напрямками:

- аналіз закордонного досвіду організації поглинання і можливості його застосування в умовах України;
- аналіз української специфіки організації поглинання, виявлення й аналіз чинників, що зумовлюють її істотну відмінність від зарубіжної практики;
- вироблення методики організації поглинання на основі аналізу накопиченого зарубіжного і несформованого українського досвіду організації такого роду операцій.

9.2. Дослідження інструментів недружнього поглинання в Україні

Відомо, що через ганебні процеси незаконного привласнення чужого бізнесу (рейдерство) пройшла економіка майже всіх розвинених країн світу. Однак в Україні це явище набуло надмірного цинізму й агресії. Протягом останніх років рейдерство в Україні перетворилося на справжню суспільну катастрофу, що не тільки загрожує розвитку економіки України та спричиняє колапс правової системи, а й робить сумнівним перспективи існування та розвитку в Україні приватного середнього та малого бізнесу. Так, за оцінками експертів інвестиційних компаній, щорічний обсяг сегмента поглинання і злиття становить понад 3 млрд. дол. Дві третини поглинань мають недружній характер рейдерських захоплень. Рейдерство набуло системного характеру, оскільки у 2005-2006 рр. до схем протиправного привласнення підприємств почали широко залучатися державні та правоохоронні органи, суди, державна виконавча служба тощо. Це питання є яскравим прикладом важливості практичного внеску науково-дослідної літератури у вирішення нагальних проблем економічної політики.

На жаль, проблема недружнього поглинання ще не досить висвітлена у вітчизняній літературі. Молодому українському ринку злиття і поглинання доводиться наздоганяти США і Західну Європу, що пішли далеко вперед у цій сфері. Наприклад, С. Ф. Рід, А. Рід Лажу, Патрік А. Гохан, М. Іонцев і багато інших у своїх працях здебільшого наводять практичні приклади окремих захоплень, але не класифікують їх, не вказують методик, за якими діють рейдери. Тому спеціалістам і практикам у галузі недружнього поглинання потрібні більш чіткі рекомендації з цих питань задля того, аби ефективно та своєчасно реагувати на рейдерські атаки та відстоювати свої підприємства у загарбників.

Керівники акціонерних товариств із великим задоволенням використовували додаткові емісії акцій за закритою підпискою серед вузького кола наближених із метою формування контрольних пакетів. При цьому нерідко відбувалися порушення діючого законодавства. На першу емісію акцій, звичайно, ніхто не звертав уваги, тому акції першого випуску так і залишалися розподіленими серед великої кількості акціонерів.

Дійсно, який сенс здійснювати придбання акцій першого випуску, коли на руках уже є контрольний пакет? Цим досить розповсюдженим промахом компаній-цілей також користуються компанії-агресори. Проаналізувавши фактичні обставини випуску додаткових акцій і знайшовши ряд серйозних порушень законодавства, агресор починає масово купувати акції першого випуску, заперечуючи водночас другий випуск і всі наступні. У випадку, якщо додаткові випуски цінних паперів акціонерного товариства надалі визнаватимуться недійсними й анулюватимуться, в обігу залишаться лише акції першого випуску, придбані компанією-агресором.

Таким чином, методика недружнього поглинання акціонерного товариства, у якому проводилися додаткові емісії акцій із порушенням діючого законодавства України, зводиться до схеми, наведеної на рис. 9.8.

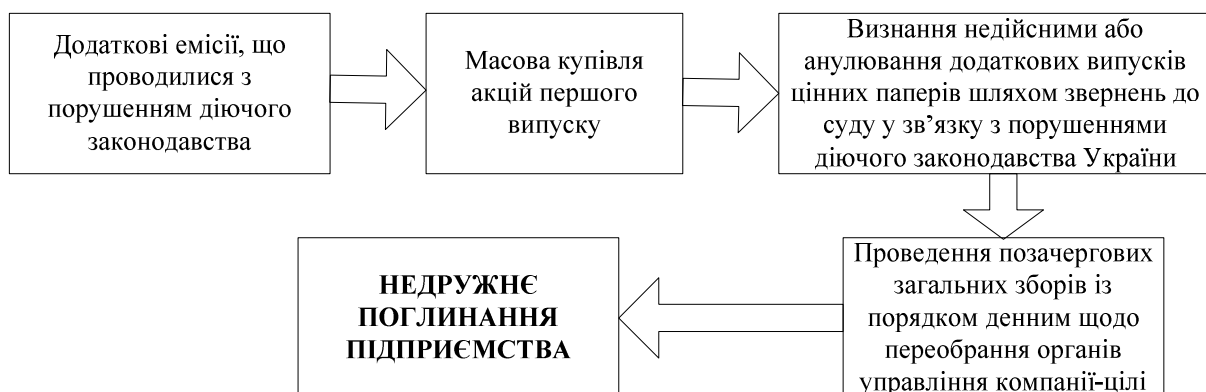

Рис. 9.8 – Методика недружнього поглинання акціонерного товариства, у якому проводилися додаткові емісії акцій з порушенням діючого законодавства України

Одним із ефективних способів боротьби в корпоративних конфліктах є блокування пакетів акцій, оскільки використання цього прийому дозволяє учасникам такого конфлікту досягати заздалегідь визначених цілей у корпоративній боротьбі. В остаточному підсумку грамотно використане блокування практично завжди призводить до забезпечення ухвалення вищим органом управління товариства рішення, у якому зацікавлена відповідна сторона.

Термін «блокування» є досить умовним. Надалі під блокуванням пакету акцій розумітимуться успішні дії сторони корпоративного конфлікту, спрямовані на створення тимчасової об'єктивної неможливості реалізації прав, наданих цими акціями відповідному власнику-акціонеру, який бере участь у названому конфлікті на протилежному боці.

На нашу думку, практично будь-яке блокування пакету акцій покликане забезпечити досягнення однієї з перелічених нижче цілей, що наведених на рис. 9.9.

Блокування пакетів акцій можна здійснювати різними способами. Методику блокування пакету акцій у межах проекту з недружнього поглинання наведено на рис. 9.10.

Рис. 9.9 – Стратегічні цілі блокування пакету акцій

Рис. 9.10 – Методика блокування пакету акцій у межах проекту з недружнього поглинання

Зрозуміло, товариство й особи, які його контролюють, зацікавлені в найменших виплатах акціонерам, тому дивідендів своїм міноритарним акціонерам вони не сплачували, а якщо й сплачували, то лише копійки.

За сучасного стану справ мати привілейовані акції не має ніякого значення, особливо з погляду простого акціонера. Привілейовані акції то голосують, то не голосують, і дивіденди за ними смішні, якщо їх узагалі платять. Ці обставини підштовхують міноритарних акціонерів до продажу приналежних їм привілейованих акцій. Методику недружнього поглинання з використанням прав, наданих привілейованими акціями наведено на рис. 9.11. Згідно з цією методикою, вивчивши ситуацію в компанії, агресор дійде висновку, що привілейовані акції мають право голосу, оскільки на

останніх річних зборах акціонерів рішення щодо виплати дивідендів за ними не приймалося, а розмір дивіденду визначений статутом.

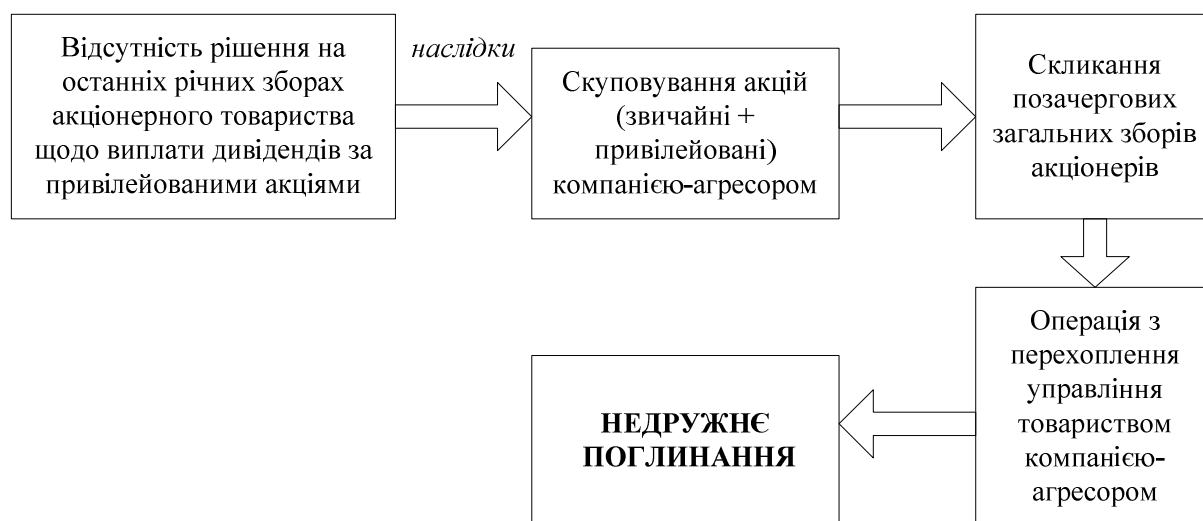

Рис. 9.11 – Методика недружнього поглинання з використанням прав, наданих привілейованими акціями

В інших міноритарних акціонерів є достатня кількість звичайних акцій. негайно починається скуповування, при чому компанія-агресор купує як привілейовані, так і звичайні акції. Зібравши таким чином пакет, що забезпечує більшість на позачергових загальних зборах, компанія-агресор зовсім законно переобирає органи управління товариства і починає проводити операції з перехоплення управління.

9.3. Загальна правова характеристика рейдерства як незаконного способу захоплення підприємства. Його вплив на корпоративні відносини і діяльність державних органів

Із англійської мови слово «raid» перекладається як «захоплення». В економіці рейдерством називають недружнє поглинання. У широкому розумінні злиття і поглинання – це процес, результатом якого є формальний чи неформальний перехід контролю над компанією (компаніями) від однієї особи (групи осіб) до іншої особи (групи осіб). У

вузькому розумінні злиття і поглинання – це процес реорганізації, унаслідок якого до нової компанії переходять всі права й обов'язки однієї чи більше компаній, діяльність яких у результаті припиняється.

Теорія поділяє злиття і поглинання на три види: горизонтальні, вертикальні та конгломератовні. Злиття двох конкурентів вважається горизонтальним злиттям і поглинанням. Вертикальне злиття і поглинання – об'єднання юридичних осіб, між якими існують чи можуть існувати правовідносини продавця і покупця. Під конгломеративним злиттям розуміють об'єднання компаній, які не є ані конкурентами, ані партнерами (покупцями, продавцями).

Поглинання є дружнім, коли пропозиція щодо придбання підтримується керівництвом компанії, що поглинається, а злиття відбувається на підставі спільного волевиявлення та вигоди від об'єднання. У разі якщо керівництво компанії, що поглинається, не пристає на пропозицію щодо об'єднання, виступає проти останнього, а поглинання все одно відбувається, такий випадок належить до недружного (ворожого) поглинання (hostile takeover).

Визначення «рейдерство» використовується для визначення недружного захоплення підприємства, основною рисою якого є агресія в супроводі з насильницькими діями та використанням неправомірних дій для отримання контролю над корпорацією. У зарубіжній практиці для визначення «рейдерства» використовується поняття «hostile takeover», що означає «вороже поглинання». Однією з основних рис ворожого поглинання в зарубіжній практиці є скуповування акцій на фондовому ринку. Акції скуповуються великими пакетами, без будь-яких публічних звернень до акціонерів. Така дія є альтернативною «тендерній пропозиції», коли поглинач прямо пропонує акціонерам викупити їхні акції з метою поглинання за грошові кошти, шляхом обміну на інші цінні папери або комбінацію цих активів. Щоб приховати істинні цілі скуповування акцій поглинач безпосередньо не займається купівлею, а використовує для цього

підконтрольні йому компанії.

Основними причинами виникнення такого явища є:

- прогалини та протиріччя в корпоративному законодавстві країни; політизація економіки;
- вплив олігархічних (монополістичних) структур на формування ринку;
- вплив адміністративного ресурсу на економічну діяльність в Україні;
- хабарництво серед чиновників та корупція судової системи;
- низька кваліфікація суддів; відсутність спеціалізованих судів з корпоративного права тощо.

У будь-якому випадку метою ворожого поглинання є контроль над активами корпорації.

Під контролем над діяльністю господарюючого суб'єкта переважно розуміють вирішальний вплив одного або кількох пов'язаних юридичних та/або фізичних осіб на господарську діяльність компанії.

Вважається, що вирішальний вплив однієї особи на іншу виникає у випадках, коли одна особа стосовно іншої особи – суб'єкта господарської діяльності – прямо чи опосередковано:

- володіє або керує (користується) всіма активами чи значною їхньою частиною, зокрема, володіє чи керує (користується) часткою (паєм, акціями) у статутному капіталі в розмірі більше ніж 50 %;
- має більше ніж 50 % голосів у вищих органах управління;
- має повноваження призначати керівника, заступника керівника чи більше ніж 50 % членів наглядової ради чи виконавчого, контрольного органу;
- має право отримувати, щонайменше, 50 % прибутку, який лишається у розпорядженні суб'єкта господарської діяльності.

У світовій практиці виділяють кілька різновидів рейдерських атак. Серед них – поступове скуповування акцій підприємства, яке

поглинається, із наступною зміною членів виконавчого органу чи обміном акцій, за якого акціонерам компанії пропонується обміняти свої акції на акції компанії-поглинача. Ця схема реалізується шляхом скуповування акцій на фондовому ринку (stock market acquisitions) або ж скуповування акцій на неорганізованому ринку (tender offer). Рейдерська атака може здійснюватися у формі раптового поглинання (blitzkrieg tender offer) – швидке скуповування акцій (bust-up takeover) – а також може розтягуватися в часі до концентрації у руках рейдерів пакету акцій.

Зазначені схеми успішно застосовуються й у національній практиці, однак кожен випадок рейдерської атаки особливий. В Україні практично кожен другий випадок придбання власності у вигляді великих чи перспективних компаній має протизаконний характер, пов'язаний із підбркою документів, підкупом державних чиновників, порушенням кримінальних справ, силовим проникненням на територію підприємств, тобто з діями, спрямованими на позбавлення власності законних власників шляхом визначеної послідовності протиправних дій.

Одним із найпоширеніших і в той же час найпростіших методів рейдерства є поглинання з використанням процедури банкрутства. В цьому випадку корпорація-поглинач скуповує всі борги корпорації-цілі, надалі ініціює процедуру банкрутства і, таким чином, отримує контроль над активами підприємства. Або ж процедура банкрутства може бути наслідком використання корпорацією-поглиначем корпорації посередника для укладання з корпорацією-ціллю контракту на поставку товару з усною домовленістю щодо відстрочки платежу. Далі, звісно ж, усна домовленість забувається, і корпорація посередник вимагає погашення заборгованості. Відбувається поступ права вимоги боргу корпорації-поглиначу. Корпорація-ціль не в змозі погасити заборгованість, поглинач ініціює процедуру банкрутства, і контроль над активами корпорації-цілі переходить до корпорації-поглинача.

Якщо рейдеру потрібне саме діюче підприємство, а не тільки його

майно, то можливе використання наступних засобів для отримання контролю над корпорацією:

- оскарження рішень органів правління акціонерного товариства в суді;
- тиск або підкуп реєстратора з ціллю отримати реєстр;
- тиск на акціонерне товариство через місцеві органи влади;
- відкриття кримінальних справ щодо керівників акціонерного товариства;
- PR-кампанія, тобто формування негативного іміджу органів правління акціонерним товариством через засоби масової інформації.

Такими є відомі сьогодні методи недружнього поглинання.

Основною ознакою рейдерства є незаконність дій або зловживання своїм законним правом з метою отримання вигод, несумісних із вигодами, які здебільшого виникають із володіння акціями товариства.

Тому можна визначити рейдерство як поглинання АТ, здійснене поза волею товариства засобами та методами, які порушують чинне законодавство або не відповідають призначенню.

Узагальнюючи чисельні публікації визнаних фахівців у галузі злиття і поглинання, можна виділити наступні способи рейдерства:

- крадіжка акцій;
- маніпуляції з реєстром;
- підкуп посадових осіб;
- силове захоплення товариства.

9.4. Основні передумови виникнення й існування рейдерства в Україні

Найчастіше рейдери проводять свою діяльність, спираючись на закони, а точніше – на прогалини в них, та складності виконання останніх, і вже потім відкрито використовують бандитські методи. Рейдерське

захоплення, на перший погляд, виглядає законним, практично завжди це має вигляд простого спору господарюючих суб'єктів, один із яких виграє судову справу й отримує те, що йому нібито належить за законом, але це зовсім не так.

Передусім, це не просто господарська суперечка: її спеціально ініціюють зацікавлені особи, причому іноді абсолютно безпідставно. Ця суперечка ініціюється здебільшого на неправдивих документах, за допомогою яких рейдер отримує необхідні йому судові рішення та виконавчі листи. Окрім того, використовується такий адміністративний ресурс, як силові відомства, виконавча служба, податкова та навіть пожежна служба. Одразу після захоплення підприємства його розпродають частинами або повістю – усе залежить від мети рейдерів.

Під корпоративними конфліктами слід розуміти істотні розбіжності, що мають місце в господарському товаристві (підприємстві), між його учасниками (акціонерами), а також між учасниками (акціонерами) і самим товариством в особі його органів управління. Дуже часто ці конфлікти виникають на тлі фінансово-господарської діяльності й корпоративного управління, в результаті різного розуміння учасниками (акціонерами) підприємства і його посадовими особами окремих положень корпоративного законодавства, а також різного бачення шляхів розвитку компанії і розподілу отриманого нею прибутку.

Природа корпоративних конфліктів завжди має свій прояв. Як би не розгорталися події, і які б не робилися гучні заяви, їхньою кінцевою метою завжди є отримання (привласнення) сторонами конфлікту певних матеріальних благ. Урешті-решт, ці блага виявляються в отриманні дивідендів, прибутків від продажу цінних паперів підприємств, використання (розпорядження) майна і грошових коштів підприємства (контроль над ними), його ділової репутації, напрацьованих ділових зв'язків. Але у будь-якому випадку учасники конфліктів намагаються обґрунтовувати свої дії, права й обов'язки тими або іншими правовими

нормами. Якщо конфлікт не вдається вирішити самостійно шляхом доведення одним з учасників конфлікту наявності або пріоритетності свого права, відсутності або неістотності свого обов'язку, такий конфлікт вирішується в суді шляхом розгляду господарської, цивільної і навіть кримінальної справи.

Сприяє виникненню корпоративних конфліктів недосконале законодавство. Закон України «Про господарські товариства» практично вичерпав свої можливості щодо ефективного врегулювання проблем, які виникають у процесі корпоративного управління. Положення Цивільного і Господарського кодексів України в частині корпоративних взаємин не додали очікуваної зрозумілості у вирішення цього питання. Та й процесуальне законодавство жодним чином не сприяло нормальному функціонуванню корпоративних підприємств.

Однією з причин розвитку рейдерства в Україні можна назвати відсутність єдиного державного органу, на який покладался б обов'язок протидії рейдерству. Спробою вирішити цю проблему стає утворення згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 21 лютого 2007 р. № 257 Міжвідомчої комісії з питань протидії протиправному поглинанню та захопленню підприємств. За рік роботи Міжвідомча комісія опрацювала безліч звернень від юридичних і фізичних осіб із приводу дій рейдерів і зробила висновки щодо корпоративних конфліктів. Однак недоліком роботи Міжвідомчої комісії в боротьбі з рейдерством було те, що вона не була наділена імперативними функціями, її рішення мали лише дорадчий характер, а за умови відсутності жорсткої вертикалі влади в країні деякі державні органи не зважали на її рішення. В останній час в пресі з'являється інформація щодо можливого припинення діяльності Міжвідомчої комісії з питань протидії протиправному поглинанню та захопленню підприємств та створення аналогічної Комісії з дещо іншими функціями на базі Ради національної безпеки та оборони України. Однак це не вирішить питання протидії рейдерству. Не варто руйнувати те, що є,

а слід удосконалити роботу створеного та успішно функціонуючого органу. Оскільки, попри все, Міжвідомча комісія може навести не один приклад того, як завдяки уживанню своєчасним заходів їй удавалося захистити відомі в державі підприємства.

Чимало фахівців зазначають, що основною проблемою того, що рейдерство в Україні існує і розвивається, є недосконалість судової системи та корупція в судах. Із цим не можна не погодитися, так як значна частина успіху рейдерських атак залежить від рішень судів. Однак доцільно зауважити, що й суди нічого не роблять для протидії рейдерству. Ухвалення Рекомендацій Президії ВГСУ № 04-5/14 від 28 грудня 2007 р. «Про практику застосування законодавства у розгляді справ, що виникають із корпоративних відносин» та узагальнення судової практики з вирішення корпоративних суперечок Верховного Суду України свідчить саме про те, що суди не відсторонюються від наявної проблеми. Хоча в наш час непоодинокими є рішення судів, на підставі яких власників великих пакетів акцій без їхнього відома позбавляють корпоративних прав на користь рейдерів, не маючи на це жодної законної підстави.

Також одним із ключових чинників існування рейдерства в Україні є те, що на цьому етапі розвитку держава не здатна швидко удосконалювати законодавство. Це призводить до того, що деякі нормативні акти або повністю, або частково втрачають свою актуальність, з'являються прогалини в законодавстві. Ухвалення нових нормативних актів здебільшого має хаотичний характер. Поширена сьогодні й ситуація, за якої чинні нормативні акти своїми нормами прямо суперечать одне одному, або суперечливі нормативні акти приймаються одним і тим же державним органом. Багато важливих законопроектів, які за своєю суттю покликані захистити законного власника майна від рейдерів, упродовж багатьох років так і лишаються законопроектами.

Не останню роль у діяльності рейдерів відіграє корупція в державних органах. Корумпованість окремо взятих чиновників дає змогу рейдерам

маніпулювати роботою державних органів, виконувати їхнє замовлення, що значно полегшує втілення задумів рейдерів у життя. Приміром, на успішному підприємстві впродовж місяця здійснюється близько 15 перевірок різними державними органами. Існують навіть випадки, коли в ролі рейдерів виступають державні чиновники, які, зловживаючи своїм посадовим становищем, здійснюють тиск на законних власників підприємств, тим самим спонукаючи останніх передати їхній бізнес або продати останній за безцінь.

Поштовхом для появи рейдерства стало те, що у країні майже вся власність була перерозподілена під час приватизації. Виникла необхідність пошуку нового механізму дешевого заволодіння власністю. Тут у нагоді став досвід Росії, у якій рейдерство з'явилося на три роки раніше, а Росія, у свою чергу, перейняла досвід розвинутих країн, у яких рейдерство як явище існувало в 1970-1980-х рр. Таким чином, в Україні поступово почав формуватися ринок злиття та поглинання, з'явилися рейдерські компанії, а пізніше й компанії, які надають підприємствам послуги щодо захисту від недружнього поглинання.

У роботі рейдерам допомагає те, що внаслідок приватизації власниками потужних підприємств стала велика кількість людей. Трапляються випадки, коли кількість акціонерів одного акціонерного товариства перевищує 5 тис. осіб, здебільшого на таких підприємствах контрольний пакет акцій нікому з акціонерів не належить, чим успішно й користуються рейдери. Спочатку за допомогою тих чи інших незаконних дій вони намагаються отримати контроль над корпоративними правами товариства, а вже через корпоративні права безперешкодно отримати контроль над майном товариства.

Всі ці обставини в сукупності і призвели до появи такого явища, як рейдерство. Однак подолати його можливо лише за наявності комплексного підходу до вирішення проблеми та за наявності політичної волі. Зважаючи на досвід країн, у яких рейдерство відійшло в минуле,

можна з упевненістю сказати, для подолання останнього потрібен тільки час. Проте, з огляду на останні політичні події в державі, часу знадобиться багато. Основними чинниками рейдерства в Україні є:

- слабкість правової системи;
- недосконалість судової влади;
- корумпованість органів влади;
- відсутність державних інститутів, які б ефективно захищали права власника;
- низький рівень правової культури;
- правовий нігілізм і в суб'єктів господарювання, і представників органів влади;
- сумнівна передісторія приватизації об'єктів тощо.

9.5. Методика оцінки слабких сторін підприємства, що сприяють рейдерському захопленню

На сучасному етапі розвитку економіки та законодавства України усе більше підприємств виявляється беззахисною перед спробами рейдерського захоплення окремими компаніями та фінансово-промисловими групами. Тому головним напрямком захисту своєї власності є навіть не протидія захопленню, що вже розпочалося, а попереднє керування цим ризиком, яке дозволило б підприємству не потрапити в коло інтересів рейдерів через відсутність ефективних інструментів захоплення.

Метою нашого дослідження є формування методики визначення тих слабких сторін у діяльності підприємства, які сприятимуть використанню певного методу захоплення підприємства.

Обов'язковим етапом, що передуює спробі захоплення підприємства, є аналіз слабких сторін для виявлення оптимального методу захоплення чи їхньої комбінації. Необхідну для аналізу інформацію можна отримати

шляхом вивчення юридичного, ділового й особистого характеру даних про підприємство. Після збору й аналізу інформації про підприємство та виявлення його слабких сторін приймається рішення щодо найбільш ефективного методу його захоплення.

Прийнято виділяти наступні головні методи захоплення підприємства:

- установлення контролю над акціонерним капіталом;
- використання кредиторської заборгованості підприємства;
- оспорювання законності приватизації;
- використання незареєстрованих нематеріальних активів (НМА).

Крім того, кожний із виявлених засобів захоплення має декілька варіацій. Слід також зазначити, що використання різних методів захоплення підприємства проводиться, зазвичай, комплексно, щоб максимально використати всі слабкі сторони підприємства.

Але свої слабкі сторони має змогу оцінити й само підприємство, тим більше, що його власники володіють усім спектром інформації. Тому необхідна певна методика, що дозволила б власникам підприємств заздалегідь визначити можливий сценарій проведення захоплення та виробити ланку попереджувальних дій.

Розглянемо, які саме слабкі сторони роблять підприємство доступним для рейдерів. Для більшої наочності результатів проведення комплексного аналізу наведемо результати у вигляді матриці.

Матриця оцінки слабких сторін підприємства для виявлення найбільш вірогідних методів захоплення має наступний вигляд:

$$\begin{array}{l} \text{I} \quad x_{11} \ x_{12} \ x_{13} \ x_{14} \ x_{15} \\ \text{II} \quad x_{21} \ x_{22} \ x_{23} \ x_{24} \ x_{25} \\ \text{III} \quad x_{31} \ x_{32} \ x_{33} \ x_{34} \ x_{35} \\ \text{IV} \quad x_{41} \ x_{42} \ x_{43} \ x_{44} \ x_{45} \\ \text{V} \quad x_{51} \ x_{52} \ x_{53} \ x_{54} \ x_{55} \\ \text{VI} \quad x_{61} \ x_{62} \ x_{63} \ x_{64} \ x_{65}, \end{array} \quad (9.66)$$

де горизонталь I – оцінка слабких сторін підприємства, що сприятимуть його захопленню через утворення конфлікту між мажоритарними

акціонерами;

горизонталь II – оцінка слабких сторін підприємства, що сприятимуть його захопленню через витіснення міноритарних акціонерів;

горизонталь III – оцінка слабких сторін підприємства, що сприятимуть його захопленню через маніпуляції з реєстром акціонерів;

горизонталь IV – оцінка слабких сторін підприємства, що сприятимуть його захопленню через зміну номінальних акціонерів та органів управління;

горизонталь V – оцінка слабких сторін підприємства, що сприятимуть його захопленню через кредиторську заборгованість;

горизонталь VI – оцінка слабких сторін підприємства, що сприятимуть його захопленню через нематеріальні активи;

x_{11} – відповідь на запитання: «Чи існує декілька приблизно рівних акціонерів із досить великими, але не контрольними пакетами акцій на підприємстві?»;

x_{12} – відповідь на запитання: «Чи існують питання управління, на які погляди акціонерів є неоднаковими?»;

x_{13} – відповідь на запитання: «Чи існують неформальні конфліктні відносини між акціонерами-мажоритаріями та членами їхніх родин?»;

x_{14} – відповідь на запитання: «Чи надто високий рівень довіри між акціонерами на підприємстві?»;

x_{15} – відповідь на запитання: «Чи для когось з акціонерів-міноритаріїв акції підприємства не є єдиним або головним джерелом прибутку?»;

x_{21} – відповідь на запитання: «Чи велика кількість робітників підприємства володіє акціями підприємства?»;

x_{22} – відповідь на запитання: «Чи відсутня дивідендна політика на підприємстві?»;

x_{23} – відповідь на запитання: «Чи задоволені акціонери рівнем дивідендів?»;

x_{24} – відповідь на запитання: «Чи обмежений адміністративний тиск

на робітників?»;

x₂₅ – відповідь на запитання: «Чи низький рівень заробітної плати на підприємстві?»;

x₃₁ – відповідь на запитання: «Чи відбір реєстратора акцій підприємства не був прискіпливим, а був проведений спонтанно?»;

x₃₂ – відповідь на запитання: «Чи керівництво та акціонери підприємства не мають неформальних зв'язків із представниками судових органів відповідної юрисдикції?»;

x₃₃ – відповідь на запитання: «Чи слабка юридична служба на підприємстві?»;

x₃₄ – відповідь на запитання: «Чи велика кількість акціонерів і велика їхня плинність на підприємстві?»;

x₃₅ – відповідь на запитання: «Чи відсутній постійний моніторинг реєстру та нагляд за фірмою-реєстратором?»;

x₄₁ – відповідь на запитання: «Чи наявні номінальні акціонери у вигляді інших юридичних осіб на підприємстві?»;

x₄₂ – відповідь на запитання: «Чи велика кількість акцій розповсюджена серед трудового колективу невеликими пакетами на підприємстві?»;

x₄₃ – відповідь на запитання: «Чи існують формальні керівники у вигляді директора чи його заступників на підприємстві?»;

x₄₄ – відповідь на запитання: «Чи статутом не обмежені права номінального керівництва?»;

x₄₅ – відповідь на запитання: «Чи слабкий контроль за формальними акціонерами та керівництвом і чи слабка їхня матеріальна зацікавленість?»;

x₅₁ – відповідь на запитання: «Чи має місце відсутність контролю над кредиторською заборгованістю з боку менеджменту підприємства?»;

x₅₂ – відповідь на запитання: «Чи низький рівень договірних відносин і низький рівень довіри з боку постачальників?»;

x₅₃ – відповідь на запитання: «Чи слабка матеріальна та моральна

зацікавленість найманого керівництва підприємства?»;

x_{54} – відповідь на запитання: «Чи не вигідне географічне положення підприємства або слабкий розвиток інфраструктури, що сприятимуть невиконанню договорів?»;

x_{55} – відповідь на запитання: «Чи мають місце окремі характеристики продукції, що підвищують вразливість підприємства щодо невиконання договорів на постачання?»;

x_{61} – відповідь на запитання: «Чи підприємство має незареєстровані та недооцінені НМА?»;

x_{62} – відповідь на запитання: «Чи діяльність підприємства базується на використанні НМА?»;

x_{63} – відповідь на запитання: «Чи для ефективної діяльності важлива репутація?»;

x_{64} – відповідь на запитання: «Чи процес є високотехнологічним виробництва на підприємстві?»;

x_{65} – відповідь на запитання: «Чи використовуються на підприємстві незамінні об'єкти інтелектуальної власності?».

Оцінювати запитання матриці передбачається за принципом так/ні, після чого відповідям присвоюються оцінки 1 або 0: якщо відповідь несприятлива і слабка сторона присутня в діяльності підприємства – присвоюється оцінка 1, якщо ж слабка сторона відсутня – оцінка 0.

Таким чином, за кількістю нулів/одиниць у горизонталях можна отримати інформацію щодо найбільш вірогідних методів захоплення підприємства або комбінацію останніх.

Визначити вірогідність захоплення підприємства з використанням певного блоку його слабких сторін можна за допомогою наступних формул окремо по кожній з горизонталей:

$$\beta_1 = \frac{\sum_{j=1}^5 x_{1j}}{\sum_{j=1}^5 x_{1j \max}}, \quad (9.67)$$

де β_1 – вірогідність використання 1-го методу захоплення підприємства;
 x_{1j} – бали, отримані під час оцінки слабких сторін підприємства по першій горизонталі; $\sum_{j=1}^5 x_{1j \max}$ – максимальна кількість балів, яку може набрати підприємство під час оцінки його слабких сторін по першій горизонталі.

Аналогічно визначають вірогідність захоплення підприємства з використанням інших методів.

Виходячи з того, що максимальна кількість балів, яку може набрати підприємство під час оцінки його слабких сторін за певною горизонталлю, становить 5, вірогідність використання певного методу захоплення може потрапити у три зони, їхні кількісні оцінки та оцінка значення для підприємства наведені в табл. 9.1.

Таблиця 9.1 – Оцінка вірогідності використання методів захоплення підприємства

Зона ризику	Кількість слабких сторін	Значення β_i	Оцінка можливості використання методу захоплення
Зона I	≤ 2	[0; 0,4]	Використання методу малоімовірне через відсутність достатньої кількості слабких сторін, що можуть сприяти його ефективному використанню.
Зона II	3	0,6	Ефективність використання методу є цілком вірогідною.
Зона III	4-5	[0,8; 1]	Використання методу є ефективним та доцільним через незахищеність відповідної складової діяльності підприємства.

Таким чином, небезпечною для підприємства є ситуація, коли вірогідність використання певного методу захоплення потрапляє в зони II та III, тобто підприємство має слабкі ланки, які можуть бути використані агресором проти нього шляхом обрання відповідного методу захоплення, тому саме на їхнє посилення повинне звертатися увага підприємства під час захисту чи попереднього управління.

9.6. Загальна характеристика правових форм і способів захисту підприємства від протиправного поглинання та захоплення

Починати боротися з можливими спробами поглинання необхідно ще з моменту утворення підприємства або придбання контролю над ним. Це мають бути комплексні заходи, що повинні здійснюватися постійно, навіть якщо сьогодні очевидної загрози нападу немає.

Система відповідних заходів дозволить істотно знизити ризик рейдерської атаки й допоможе більш успішно протидіяти рейдерам у разі їхньої появи. До таких заходів належать:

1. Історія створення підприємства повинна бути бездоганною, а його установчі документи повністю відповідати чинному законодавству України. За рішенням суду підприємство може бути ліквідоване, тільки якщо під час його створення було допущено порушення, які неможливо усунути. Тобто навіть якщо нинішній власник підприємства не був його засновником, ніколи не пізно критично переглянути свої установчі документи і внести до них відповідні зміни.

2. Придбання (відчуження) активів підприємства слід здійснювати відповідно до законодавства. Усі розрахунки бажано проводити офіційно, із зазначенням у договорах їхніх реальних сум. Адже в разі визнання відповідних договорів недійсними підприємству (згідно з законом) повинна бути повернена реальна вартість активів, що може бути економічно не вигідно рейдерам.

3. У статуті підприємства слід закріпити ефективний механізм контролю за здійсненням менеджерами операцій, що передбачають відчуження активів підприємства, розпорядження великими сумами коштів, залучення великих позик і кредитів. Наприклад, можна закріпити необхідність узгодження найважливіших для бізнесу операцій загальними зборами, менш значних – наглядовою радою. Усі обмеження щодо здійснення операцій від імені підприємства треба внести до Єдиного

державного реєстру юридичних осіб і фізичних осіб – підприємців, аби вони відображалися у виписках із реєстру. У подальшому виписки з реєстру можна використовувати у суді як доказ неправомірності укладання договорів.

4. Доцільно також прийняти на підприємстві Положення про комерційну таємницю і конфіденційну інформацію. У цьому документі необхідно передбачити можливість надання її третім особам тільки за рішенням загальних зборів (наглядової ради) й установити відповідальність за нерозголошення особами, які мають до неї доступ. За законодавством України до категорії конфіденційної інформації може бути віднесено будь-які дані про підприємство (його діяльність), окрім передбачених ухвалою Кабінету міністрів України «Про перелік відомостей, які не складають комерційної таємниці».

5. У випадках, коли законодавством встановлено переважне право учасника на купівлю відчужуваних іншим учасником корпоративних прав підприємства, статут має максимально чітко визначати порядок і терміни реалізації учасниками такого переважного права. Бажано, звичайно, прагнути консолідації в руках основних власників якомога більшого пакету акцій (часток) підприємства. Кожен міноритарний учасник є для рейдерів потенційним «містком», за допомогою якого вони отримують доступ до інформації про підприємство, а згодом і можливість діяти, використовуючи права цього учасника. Зрозуміло, що для багатьох підприємств стовідсотковий контроль є утопією, проте доцільно проводити постійну роботу з міноритаріями на предмет можливості скуповування їхніх акцій (часток) для того, щоб запобігти переходу цих активів у небажані руки потенційних поглиначів.

6. Оскільки доступ до реєстру власників цінних паперів акціонерних товариств – це досить сильний козир у руках рейдерів, із якого починається побудова багатьох схем недружнього поглинання, то при укладанні договору з реєстратором слід обирати великі компанії, банки,

що діють на відповідному ринку тривалий час, мають хорошу репутацію, регулярно згадуються у засобах масової інформації. Швидше за все, таким реєстраторам буде не вигідно ставати учасниками рейдерських схем.

7. В усіх договорах, що укладаються підприємством та за якими підприємство виступає стороною-боржником, повинна бути передбачена умова, що поступ права вимоги за договором може бути здійснений тільки за згодою боржника. Це дозволить запобігти неконтрольованому скуповуванню боргів підприємства.

8. Окрім цього, необхідно здійснювати постійний моніторинг активів і зобов'язань підприємства шляхом періодичного отримання виписок із реєстрів операцій, іпотек, заборон відчуження нерухомого майна, обтяження рухомого майна; судових рішень, що стосуються підприємства (сьогодні це дозволяє робити утворена й уже працююча система реєстрів судових рішень у господарських, цивільних, кримінальних справах, загальнодоступна в мережі інтернет).

9. Доцільно також зробити пакет нотаріально засвідчених документів, що складається з установчих документів, протоколів загальних зборів, рішень керівних і контролюючих органів підприємства, зразків підписів основних власників і менеджменту, відбитку печатки, правоустановлюючих документів на основні активи. Такий пакет треба зберігати за межами території підприємства, у важкодоступному для третіх осіб місці, наприклад, у нотаріуса, у банківському осередку тощо.

10. Якщо йдеться про холдингову структуру, то бажано розділити між підконтрольними підприємствами процес виробництва й закупівлі сировини та реалізації продукції, що дозволить відокремити активи, задіяні у виробництві, від діяльності, що може призвести до появи заборгованості на підприємстві, яке має такі активи. Для цього утворюються торгові доми, фірми-посередники між підприємством і постачальником сировини.

11. Часто трапляється, що рейдерів «відлякує» й існування значної кількості зобов'язань підприємства, термін виконання яких уже настав,

наявність кредиторської заборгованості, знаходження активів підприємства в заставі. У цьому випадку захоплення для них може виявитися недоцільним з фінансової точки зору.

12. Не зайвою є й організація роботи з охорони активів. Наприклад, можна укласти договір з охоронними фірмами тощо.

Якщо рейдерська атака все ж таки неминуха і власник отримав інформацію про скуповування корпоративних прав, що розпочалося поглиначами, можна організувати контрскуповування, адже здебільшого увагу міноритаріїв привертає саме ціна, запропонована рейдерами. Отже, вони повинні погодитися на більш вигідні умови. Також можна провести додаткову емісію акцій (збільшити статутний фонд, якщо йдеться про ТОВ) і, таким чином, істотно зменшити фактичний розмір рейдерського пакета корпоративних прав.

У разі силового захоплення підприємства на підставі рішень судів, слід невідкладно оскаржити такі рішення в судовому порядку й одночасно подати клопотання про припинення їхнього виконання. Крім того, основним власникам доцільно особисто звернутися до суду з позовами про визнання недійсними рішень загальних зборів, проведених без їхньої участі, а також рішень нового нелегітимного менеджменту.

Не зайвим буде звернутися із заявами про здійснення нападу на підприємство до правоохоронних органів, державних органів по боротьбі з рейдерством, а також висвітлити проблему в ЗМІ. І, звичайно, бажано вже на етапі здійснення превентивних заходів мати сильну юридичну службу або надійного партнера в особі юридичної фірми, щоб у разі виникнення проблеми із загарбниками швидко й ефективно вжити заходів задля її вирішення.

При цьому остаточний вибір юрисдикції і форми захисту активів клієнта, як і форми корпоративного аудиту, кожного разу визначається, виходячи з конкретної ситуації. Перераховані механізми сьогодні є найкращою профілактикою, а в деяких випадках і панацеєю від недружнього поглинання.

Вибір конкретної стратегії поглинання/захоплення підприємства зумовлений кількістю акцій, що голосують (часток у статутному капіталі), які належать рейдерам або підконтрольним їм особам. Однією з цілей рейдерів у реалізації заходів щодо захоплення підприємства є створення враження досконалості власних дій із розрахунком на неможливість подальшого оскарження останніх і повернення сторін в первинне становище в судовому порядку.

Доцільно зауважити, що деякі спроби боротьби з цим явищем вже мають місце: створено Міжвідомчу комісію з питань протидії протиправному поглинанню та захопленню підприємств, розроблено деякі проекти законодавчих актів, покликаних обмежити можливості рейдерів та притягти їх до відповідальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Балюк І. А. Господарське процесуальне право : Навч.-метод. посіб. для самот. вивч. дисц. / І. А. Балюк. – К. : КНЕУ, 2002. – 248 с.
2. Банкрутство і санація підприємства: теорія і практика кризового управління / Т. С. Клебанова, О. М. Бондар, О. В. Мозенков та ін. / За ред. О. В. Мозенкова. – Х. : ВД «ІНЖЕК», 2003. – 243 с.
3. Вінник О. М. Господарське право : Навч. посіб. / О. М. Вінник. – 2-ге вид., змін. та доп. – К. : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. – 996 с.
4. Горевий В. І. Організація юридичної служби на підприємстві : Навч. посіб. – 2-ге вид., випр. і доп. / В. І. Горевий. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2008. – 319 с.
5. Господарське право України : Навч. посіб. / За заг. ред. проф. Н. О. Саніахметової. – Х. : «Одіссей», 2005. – 608 с.
6. Господарське право України : Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих закладів освіти / В. М. Гайворонський, В. П. Жушман, Н. В. Погорецька та ін.; За ред. В. М. Гайворонського та В. П. Жушмана. – Х. : Право, 2005. – 384 с.
7. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 року №436-IV [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=436-15>
8. Господарський процесуальний Кодекс України від 06 листопада 1991 р. № 1798-XII [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1798-12>
9. Дзера О. В. Зобов'язальне право: теорія і практика : Навчальний посібник для студентів юридичних вузів та факультетів університетів / О. В. Дзера, Н. С. Кузнецова, В. В. Луць. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 912 с.
10. Жорін Ф. Л. Юридична відповідальність за правопорушення у сфері економіки : Навч.-метод. посіб. для самот. вивч. дисципліни / Ф. Л. Жорін. – К. : КНЕУ, 2003. – 209 с.

11. Закон України «Про акціонерні товариства» від 17.09.2008 № 514-IV [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=514-17>
12. Закон України «Про Антимонопольний комітет України» від 26 листопада 1993 року № 3659-XII [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3659-12>
13. Закон України «Про банки і банківську діяльність» від 07 грудня 2000 року № 2121-III [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2121-14>
14. Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» від 14.05.1992 року № 2343-XII [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2343-12>
15. Закон України «Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань» від 22 листопада 1996 року №543/96-ВР [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=543%2F96-%E2%F0>
16. Закон України «Про господарські товариства» від 19 вересня 1991 року № 1576-XII [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1576-12>
17. Закон України «Про державне регулювання ринку цінних паперів» від 30 жовтня 1996 року № 448/96-ВР [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=448%2F96-%E2%F0>
18. Закон України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців» від 15 травня 2003 року № 755-IV [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=755-15>
19. Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму» від 28 листопада 2002 року № 249-IV [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=249-15>

20. Закон України «Про захист від недобросовісної конкуренції» від 07 червня 1996 року № 236/96-ВР [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=236%2F96-%E2%F0>
21. Закон України «Про захист економічної конкуренції» від 11 січня 2001 року № 2210-III [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2210-14>
22. Закон України «Про здійснення державних закупівель» від 01.06.2010 №2289-VI [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=22S9-17>
23. Закон України «Про зовнішньоекономічну діяльність» від 16 квітня 1991 року № 959-XII [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=959-12>
24. Закон України «Про інвестиційну діяльність» від 18 вересня 1991 року № 1560-XII [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1560-12>
25. Закон України «Про кооперацію» від 10 липня 2003 року № 1087-XI [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nrcg=1087-15>
26. Закон України «Про кредитні спілки» від 20 грудня 2001 року № 2908-III [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://zakon.radu.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2908-14>
27. Закон України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» від 1 червня 2000 року № 1775-III [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1775-14>
28. Закон України «Про міжнародний комерційний арбітраж» від 24 лютого 1994 р. № 4002-XII [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=4002-12>
29. Закон України «Про Національний банк України» від 20.05.1999 № 679-XIV [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=679-14>

30. Закон України «Про оренду державного та комунального майна» від 10 квітня 1992 року № 2269-XII [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2269-12>
31. Закон України «Про особливості державного регулювання діяльності суб'єктів господарювання, пов'язаної з виробництвом, експортом, імпортом дисків для лазерних систем зчитування» від 17.01.2002 р. № 2953-III [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2953-14>
32. Закон України «Про передачу об'єктів права державної та комунальної власності» від 3 березня 1998 року № 147/98-ВР [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=147%2F98-%E2%F0>
33. Закон України «Про платіжні системи та переказ грошей в Україні» від 05 квітня 2001 року № 2346-III [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2346-14>
34. Закон України «Про поштовий зв'язок» від 04.10.2001 № 2759-III [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2759-14>
35. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 07.07.2010 № 2453-V [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2453-17>
36. Закон України «Про третейські суди» від 11 травня 2004 року № 1701-IV [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1701-15>
37. Закон України «Про холдингові компанії в Україні» від 15 березня 2006 року № 3528-IV [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3528-15>
38. Закон України «Про ціни і ціноутворення» від 3 грудня 1990 року № 507-XII [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=507-12>

39. Закон України «Про цінні папери і фондовий ринок» від 23.02.2006 № 3480-IV [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3480-15>
40. Кибенко Е. Р. Корпоративное право Украины: Учебное пособие / Е. Р. Кибенко. – Х. : «Эспада», 2001. – 288 с.
41. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%E2%2F96-%E2%F0&ed=1>
42. Корпоративне управління : [підруч.] / Т. Л. Мостецька, В. О. Новак, М. Г. Луцький, Ю. Г. Симоненко. – К. : Каравела, 2008. – 384 с.
43. Корпоративні конфлікти: кримінальні способи та методи установлення контролю над підприємством: Методичні рекомендації / В. Ф. Ущатовський, О. Б. Сахарова, С. І. Лопатін та ін. – К. : Державний науково-дослідний інститут МВС України, 2007. – 63 с.
44. Корпоративные конфликты в Украине, 24.10.2006 [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://www.corporativ.info>
45. Лопашенко Н. Реидерство / Н. Лопашенко // Законность. – 2007. – № 4. – С. 7-12.
46. Науково-практичний коментар до Господарського кодексу України : 2-е видання, перероб. і доп. За заг. ред. Г. Л. Знаменського, В. С. Щербини. – К. : Дорібком Інтер, 2008. – 456 с.
47. Підприємницьке право : Навч. посіб. / За ред. О. В. Старцева. – К. : Істина, 2006. – 208 с.
48. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2755-17>
49. Постанова Кабінету Міністрів України від 26 листопада 2008 р. № 1040 «Про затвердження Загального положення про юридичну службу міністерства, іншого органу виконавчої влади, державного підприємства, установи та організації» [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1040-2008>

50. Рейдерство в Україні : проблеми и пути решения [Електронний ресурс] // Режим доступу : [http:// www.corporativ.info](http://www.corporativ.info).
51. Рекомендації з найкращої практики корпоративного управління для акціонерних товариств України від 02 червня 2002 р. №190 // Бюлетень «Цінні папери України». – 2002. – № 3.
52. Указ Президента України «Питання мереж і господарських судів України» від 12.08.2010 № 811/2010 [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=811%2F2010>
53. Фінанси підприємств : Підр. / 3-тє вид., перероб. та доп. Керівник авт. кол. і наук. ред. А. М. Поддерюгін. – К. : КНЕУ, 2000. – 460 с.
54. Хозяйственное право: Учебник / В. К. Мамутов, Г. Л. Знаменский, К. С. Хахулин и др. Под ред. В. К. Мамутова – К. : Юринком Интер, 2002. – 897 с.
55. Цивільне право України : Підр. : У 2 кн. / О. В. Дзера, Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін. За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнєцової. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – Кн. 2. – 640 с.
56. Цивільне право України : Підручник: У 2-х кн. / Д. В. Боброва, О. В. Дзера, А. С. Довгерт та ін. За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнєцової. – К. : Юрінком Інтер, 1999. – 864 с.
57. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 6435-IV [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=435-15>
58. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1618-15>
59. Чернадчук В. Д. Господарське процесуальне право : Підр. / В. Д. Чернадчук, В. В. Сухонос, В.П. Нагребельний, Д. М. Лукянець. За заг. ред. В. Д. Чернадчука. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2009 – 378 с.
60. Щербина В. С Господарське право : Підручник. – 2-е вид., перероб. і доп. / В. С. Щербина. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 592 с.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ
ГОСПОДАРСЬКО - ФІНАНСОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
ПІДПРИЄМСТВА**

МОНОГРАФІЯ

Відповідальний за випуск: *В. І. Торкатюк*

Редактор: *К. В. Дюкар*

Комп'ютерне верстання *І. В. Волосожарова*

Підп. до друку 16.08.2011

Друк на ризографі

Тираж 500 пр.

Формат 60x84/16

Ум. друк. арк. 14,4

Зам. №

Виконавець і виготовлювач:

Харківська національна академія міського господарства,
вул. Революції, 12, Харків, 61002

Електронна адреса: rectorat@ksame.kharkov.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:

ДК № 4064 від 12.05.2011